НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ
І УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
випуск 7

2011
КИЇВ

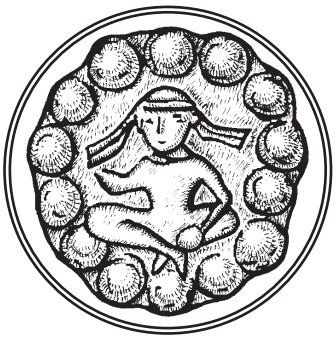

МАДЯРИ в Середньому Подніпров'ї

УДК 902/904 (470+477):(=511.141)"08/09"
ББК 63.4(4 УКР+4 РОС)+63.3(0)4
М 13

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.
Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.
This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

Толочко П.П. **(голова)**, академік НАН України
Івакін Г.Ю. **(заступник голови)**, член-кореспондент НАН України
Корвін-Піотровський О.Г. **(відповідальний секретар)**, кандидат історичних наук
Залізняк Л.Л., доктор історичних наук
Козак Д.П., доктор історичних наук
Крижицьк ий С.Д., член-кореспондент НАН України
Моця О.П., член-кореспондент НАН України
Отрощенко В.В., доктор історичних наук
Скорий С.А., доктор історичних наук

До збірника наукових праць ввійшли дослідження археологів України і Російської Федерації, присвячені висвітленню актуальних проблем археології та історії давньоугорських племен часу їх проживання на Південному Уралі, у Поволжі та в Україні. Особлива увага приділена групі поховальних пам'яток Суботицького типу, відкритих у Середньому Подніпров'ї, які датуються другою – останньою чвертями IX та рубежем IX–X ст. – часом набуття мадярами «нової батьківщини».

В сборник научных трудов вошли исследования археологов Украины и Российской Федерации, посвящённые актуальным проблемам археологии и истории древнеугорских племён времени их проживания на Южном Урале, в Поволжье и Украине. Основное внимание уделено группе погребальных памятников Субботицкого типа, открытых в Среднем Поднепровье, которые датируются второй – последней четвертями IX и рубежом IX–X вв. – временем обретения мадьярами «новой родины».

The research collection of archaeologists from Ukraine and the Russian Federation is covering study to resolve the actual problems of archaeology and history of the Old-Hungarian tribes, during their stay in the South Ural, on the Volga, and in the Eastern Europe. At the centre of attention is a group of Subotsy type sites, discovered in the Middle Dnieper Area, dated back to the second and the last quarters of the ninth and at the turn of the ninth and the tenth centuries, the time was for Magyars to adopt the new land and to make it their new home.

Друкується за рішенням Вченої Ради Інституту археології НАН України, протокол № 9 від 10.11.2011 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Моця О.П. **(відповідальний редактор)**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут археології НАН України)
Боталов С.Г., доктор історичних наук, професор (Південно-Уральський університет)
Єльніков М.В., кандидат історичних наук (Запорізький національний університет)
Обломський А.М., доктор історичних наук (Інститут археології Російської Академії наук)
Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)
Комар О.В., кандидат історичних наук (Інститут археології НАН України)
Кулатова І.М. (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА)
Скирда В.В., кандидат історичних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна)
Скорий С.А., доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)
Супруненко О.Б. **(відповідальний секретар**, авт. передмови), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України)
Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Рецензенти:

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут археології НАН України)
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук, професор (Національний університет ім. Т. Шевченка)

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-8999-39-0 (Вип. 7)

© Аксьонов В.С., Артем'єв А.В., Боталов С.Г., Головко І.В., Грудочко І.В., Єльніков М.В., Комар О.В., Кулатова І.М., Маєвська С.В., Моця О.П., Приймак В.В., Пуголовок Ю.О., Скирда В.В., Скирда І.М., Супруненко О.Б., Ходас В.О., Фасій Г.І., Чурилова Л.М., 2011
© Інститут археології НАН України, 2011
© Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2011
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА, 2011

ЗМІСТ

Передмова 5

Привітання від управління культури Полтавської облдержадміністрації учасникам Міжнародної наукової конференції «Мадяри в Середньому Подніпров'ї» 9

С.Г. БОТАЛОВ (Челябінськ), О.П. МОЦЯ (Київ), О.Б. СУПРУНЕНКО (Полтава)

Міжнародна наукова конференція «Мадяри в Середньому Подніпров'ї» у Комсомольську 11

О.П. МОЦЯ (Київ)

Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії 15

А.В. КОМАР (Киев)

Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований 21

С.Г. БОТАЛОВ, И.В. ГРУДОЧКО (Челябинск)

Новые материалы по культурогенезу средневекового населения Южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово) 79

Л.Н. ЧУРИЛОВА, В.А. ХОДАС (Днепропетровск)

Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского национального исторического музея им. Д.И. Яворницкого 100

О.Б. СУПРУНЕНКО (Полтава)

Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла 105

С.В. МАЄВСЬКА (Полтава)

Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пслі 125

А.В. АРТЕМЬЕВ (Полтава)

Палеопатологический анализ останков детских древневенгерских захоронений из Дмитровского могильника в низовьях Псла 130

В.С. АКСЕНОВ (Харьков)

Новые материалы к вопросу о мадьяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье 133

І.М. КУЛАТОВА, О.Б. СУПРУНЕНКО (Полтава)

Давньоугорські та «салтоїдні» знахідки у Лівобережному Придніпровському терасовому лісостепу Полтавщини 144

В.В. ПРИЙМАК (Сумы)

Ременные распределители эпохи средневековья 157

М.В. ЄЛЬНИКОВ (Запоріжжя)

Поліваріантність поховального обряду населення Нижнього Подніпров'я IX ст. (за матеріалами комплексу з некрополя Мамай-Сурка) 166

В.В. СКИРДА (Харків)

Речі фіно-угорського типу Красногірського могильника 171

І.В. ГОЛОВКО (Пирятин)

Аварський наконечник ременя з с. Великої Кручі на р. Удаї 175

Ю.О. ПУГОЛОВОК (Полтава)

До питання про фортифікаційне будівництво сіверян 178

В.В. СКИРДА, І.М. СКИРДА (Харків)

Фіно-угорська проблематика на археологічних з'їздах в Україні 194

Список скорочень 198

ПЕРЕДМОВА

Завершення ранньосередньовічної історії Південного Сходу Європи пов'язане із появою на історичній арені та у Середньому Подніпров'ї угрів або «старих» мадяр. Дослідники встановили їх належність до угро-фінської мовної групи народів, вважаючи останніх за уродженців Південноуральських степів, які ще в середині IX ст. називалися Великою Угорщиною. Ще Плано Карпіні і Вільгельм Рубрук у середині XIII ст. вважали батьківщиною угрів степи на схід від Волги (*Путешествие 1957, с. 48, 57, 72*).

Більшість учених притримуються точки зору, що з VI–VII ст. мадяри почали поступово просуватися на захід. Їх шлях проліг вздовж межі лісостепів та степів через Башкирію, Середнє Поволжя, Подоння. Перші райони розселення цих племен отримали назву країни Леведії (*Данилевский, Грот 1883, с. 295; Иванов 1996, с. 192-198*). Локалізація Леведії (Лебедії) й досі має чимало невизначеностей, адже останню розташовують як на схід і захід від Волги, на східній межі володінь Хозарського каганату, так і між Доном та Дунаєм або Сіверським Дінцем і Дніпром, у передстепах між Києвом та Воронежем (К. Грот, І. Ерделі, В. Мавродін, Е. Мольнар та ін.) (огляд точок зору: *Толочко 1999, с. 26; Приходнюк 2001, с. 101*). Часом Леведію ототожнюють з Ателькузу (Етелькез) – новим місцем проживання угрів напередодні переселення до «нової батьківщини» – між Дніпром і Дунаєм (*Мольнар 1955, с. 127*). Варто нагадати думку М.І. Артамонова, що «мадяри прорвалися прямо у степи Причорномор'я і невдовзі під тиском хозар відійшли на західний край хозарських володінь, у межиріччя Дніпра і Дунаю, в Ателькузу» (*Артамонов 1962, с. 344*). Про це йдеться у письмових джерелах часу візантійсько-болгарських воєн 836-837 рр., коли мадяри жили в країні Ателькез (угор. «межиріччя»), розташованій поблизу Дунаю. Звідти їх 895 р. витіснили за Карпати болгари і печеніги, спонукавши опанувати «нову батьківщину» в центрі Європи (*Приходнюк 2001, с. 101*).

Щодо Леведії, то аналіз чималої кількості джерел і численних публікацій, здійснений П.П. Толочком, дозволив обмежитися висновком про її розташування на схід від Ателькузу, на землях Заволжя, що межували з Хозарією (*Толочко 1999, с. 26)*. За Константином Багрянородним відомо про те, що мадяри «жили разом із хозарами на протязі трьох років» (*Багрянородный 1989, с. 159*). Відомо також, що покинути Леведію угрів змусили саме печеніги, звідки перші двома великими групами переселилися до Персії та,

на чолі зі зверхником Леведією, до Ателькез (Етелькез) (*Там же, с. 159, 161*).

Певно, шлях під час переселення до нових земель проходив безпосередньо через Подніпров'я, де мадяр зустрічали 839 р. посланці Русі у Візантію. 882 р. літопис зберіг першу згадку про «гори угорські» у Києві, а 898 р. угри з'явилися біля міста і «стали вежами» неподалік від нього (*Літопис Руський 1989, с. 13, 14*). Ці історичні факти, вірогідно, відображають кілька «хвиль» переселень на шляху до Подунав'я і Паннонії. Якщо перше переміщення до Ателькузу (Етелькез) на початку другої третини IX ст. здійснювалося у Нижньодунайські лівобережні степи, за покровительства хозарського кагана, і, вірогідно, включало населення однієї з орд (*Плетнёва 2003, с. 114*), то друге – було міграцією значних груп угорського населення, стривоженого просуванням печенігів.

Про військові і суто мирні контакти слов'янського населення з уграми, збір данини останніми, за дорученням хозар, напади на окремі городища існує досить значна література (*Хвольсон 1869, с. 25-28; Шушарин 1961, с. 132-149; 1971, с. 95; 1997, с. 180-288; Артамонов 1962, с. 338-344; Москаленко 1965, с. 130-132; Новосельцев 1965, с. 389-390; Эрдели 1984, с. 20-25; 1986, с. 310-346; 2000 с. 141-142; Седов 1987, с. 236-239; Толочко 1999, с. 27-30; Приймак 1998, с. 93-103; 2007, с. 93-97; Комар, Сухобоков 2004, с. 159-173; та ін.*). Дослідники вважають, що після відходу більшості угрів за Карпати 895 р., у Середньому Подніпров'ї ще залишалася певна кількість мадяр, частина з яких і могла з'явилися під Києвом 898 р. (*Приходнюк 2001, с. 101*). Напевне, цими «відвідувачами» київських околиць з бажанням отримати данину були насельники Наддніпрянського терасового лісостепу, витіснені печенігами з життєдайних передстепів узбережжя Дніпра.

Окраїнні лісостепові малозаселені простори межиріччя Самари і Псла, аж до пониззя Сули, ідеально відповідали господарському ладу мадяр, котрі займалися кочовим скотарством і плужним землеробством. Отже, в цих районах має бути виявлена і переважна більшість вцілілих старожитностей угрів, залишених упродовж середини – останньої чверті IX – початку X ст. Час їх проживання у Подніпров'ї обмежений, на думку С.О. Плетньової, віком лише одного покоління – 25-30 роками (*Плетнёва 2003, с. 114*). Саме коло найбільш характерних поховань давніх угрів Середнього Подніпров'я виділяється в останній час О.В. Комаром у групу пам'яток Суботицького типу (*Комар 2009; Komar 2009*).

Цілком можливо, що незначна частина мадяр на початку X ст. ще займала передстепи Правобережжя, могла потрапити до васальної залежності від окремих правителів печенігів, а пізніше увійти до складу їх кочових орд.

На кінець XX ст. дослідники оперували не більше 15 комплексами давньоугорських поховань і скарбів IX – початку X ст. в Україні (*Fettich 1937; Орлов 1984, с. 24-44; Бокий, Плетнёва 1988, с. 99-115; Приходнюк 2001, с. 101-106; Плетнёва 2003, с. 110-114*). Знахідки угорських речей на слов'янських городищах, зокрема, Пастирському, Новотроїцькому й ін., виявилися також поодинокими, обмежуючись за номенклатурою прикрасами і зразками озброєння (*Ляпушкин 1958, с. 28-30, 52, 157, 159, рис. 16, табл. 1; Приймак 1998, с. 93-98; 2007, с. 93-94; Приходнюк 2001, с. 102, рис. 104:1-10; Комар, Сухобоков 2004, с. 168-169*), як і на городищах Подоння (*Москаленко 1956, с. 93, рис. 32; Толочко 1999, с. 31*). Так склалося, що матеріальна культура угрів середини IX – початку X ст., коли вони сусідили зі слов'янами у передстепах Подніпров'я, крім окремих прикрас, озброєння та дорогоцінного посуду, значно краще відома за поховальними старожитностями території Угорщини рубежу IX–X і початку X ст., виявленими на схід від Дунаю (*Ердели 1986, с. 111-121; Полескі 1996, с. 159; Толочко 1999, с. 32*).

Зважаючи на це та на порівняну рідкість давньоугорських поховань у Східноєвропейських степах і лісостепах, публікація нових, нещодавно досліджених поховальних комплексів має бути актуальною і цікавою для дослідників давніх етапів угорської історії. Не менше значення вона має і для вивчення історії

та археології доби становлення Давньої Русі, ранішніх етапів історичного розвитку України, на теренах якої позначився й угорський «слід».

Відкриття некрополю давніх угрів у пониззі Псла, що належить до часу їх безпосереднього переселення у Паннонські степи, є доволі важливою археологічною знахідкою (*Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2007*). І саме група з тьох дитячих поховань у Дмитрівці під Комсомольськом на Полтавщині й стала приводом до проведення міжнародної конференції та підготовки цієї збірки наукових праць українських і російських дослідників, зініційованої і випущеної в світ полтавцями. Нажаль, через певні об'єктивні причини наукові доробки угорських колег не ввійшли до цього видання і після їх підготовки будуть обов'язково опубліковані у наукових збірках Києва та Полтави.

Артамонов 1962
Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград: Изд-во ГЭ, 1962. – 522 с.

Багрянородный 1989
Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный / Под ред. Литаврина Г.Г., Новосельцева А.П. – Москва: Наука, 1989. – 493, 3 с.

Бокий, Плетнёва 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнёва // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 99-113.

Данилевский, Грот 1883
Данилевский Н.Я. Заметки «О пути мадьяр с Урала в Лебедию» / Данилевский Н.Я., Грот К.Я. // Известия Российского географического общества. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 19. – С. 220-246.

Иванов 1996
Иванов В.А. Урало-Волжская часть пути мадьяр на запад / В.А. Иванов // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. – Самара: изд. Самар. обл. КМ, 1996. – С. 192-198.

Комар 2009
Комар О.В. Давні мадяри / А.В. Комар // Україна: хронологія розвитку. – Т. 2: Давні слов'яни та Київська Русь. – Київ: КРІОН, 2009. – С. 166-169.

Комар, Сухобоков 2004
Комар А.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен / А.В. Комар, О.В. Сухобоков // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ: Корвін Пресс, 2004. – С. 159-173.

Літопис Руський 1989
Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Махновець Леонід. – Київ: Дніпро, 1989. – 592 с.

Ляпушкин 1958
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 327 с.

Мольнар 1955
Мольнар Эрик. Проблемы эногенеза и древней истории венгерского народа / Мольнар Эрик // Studia Historika Akademie Scientiarum Hunharikae. – Budapestini, 1955. – С. 115-128.

Москаленко 1956
Москаленко А.Н. Раскопки на Архангельском городище в 1952-1953 гг. / А.Н. Москаленко // КСИИМК. – Москва-Ленинград, 1956. – Вып. 62. – С. 84-94.

Москаленко 1965
Москаленко А.Н. Городище Титчиха: Из истории древнерусских поселений на Дону / А.Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1965. – 311 с.

Новосельцев 1965
Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А.П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва: Наука, 1965. – С. 355-419.

Орлов 1984
Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки X –XI ст. / Р.С. Орлов // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1984. – № 47. – С. 24–44.

Плетнёва 2003
Плетнёва С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья. IV – XIII века / С.А. Плетнёва. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 248 с.

Полескі 1996
Полескі Яцек. Кочівники у Середній Європі у V – X столітті / Полескі Яцек // Koczownicy Ukrainy: Katalog wystawy / Red. Chochorowski Jan. – Katowice: Museum Slaskie, 1996. – S. 139-159.

Приймак 1998
Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцьке / В.В. Приймак // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2. – С. 93-103.

Приймак 2007
Приймак В.В. Дискусія щодо ямних поховань за обрядом кремації городища Новотроїцького / Приймак В.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 93-97.

Приходнюк 2001
Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Прут, 2001. – 285 с.

Путешествие 1957
Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Ред., вступ. статья, прим. Шастиной Н. – Москва: Госгеографиздат, 1957. – 270 с.

Седов 1987
Седов В.В. Венгры в Восточной Европе // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1987. – С. 236-239. – (Археология СССР).

Супруненко 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с.

Супруненко, Маєвська 2007
Супруненко О.Б. Даньоугорське поховання в кургані в пониззі Псла / Супруненко О.Б., Маєвська С.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32-45.

Толочко 1999
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – Киев: Абрис, 1999. – 200 с.

Хвольсон 1869
Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Ибн Даста / Д.А. Хвольсон. – Санкт-Петербург, 1869. – 199 с.

Шушарин 1961
Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. / В.П. Шушарин // Международные связи России до XVII в. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 132-149.

Шушарин 1971
Шушарин В.П. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье / В.П. Шушарин // История Венгрии. – Москва: Наука, 1971. – С. 87-96.

Шушарин 1997
Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров: Проблемы этнического самосознания / В.П. Шушарин. – Москва: Расспен, 1997. – 512 с.

Эрдели 1984
Эрдели И. Венгры на Дону / И. Эрдели // Маяцкое городище: Тр. советско-болгарско-венгерской экспедиции. – Москва: Наука, 1984. – С. 20-25.

Эрдели 1986
Эрдели И. Археология Венгрии IV – XI вв. / И. Эрдели // Археология Венгрии: Конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э. – Москва: Наука, 1986. – С. 111-121; 310-346.

Эрдели 2000
Эрдели И. Новая концепция интерпретации погребальных памятников древних мадьяр – обретателей родины / И. Эрдели // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. – Самара: изд. Самар. обл. КМ, 2000. – С. 141-142.

Fettich 1937
Fettich N. Die Metallkunst der Landneahmen den Ungarn / Fettich N. // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1937. – Bd. XXXI.

Komar 2009
Komar O. Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence) / Komar O. // Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Miskolc, 2009. – P. 15-16.

ПРИВІТАННЯ ВІД УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ УЧАСНИКАМ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «МАДЯРИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї»

Шановні дослідники найдавнішого минулого й археологічної культурної спадщини України, Російської Федерації та Угорщини!

Від щирого серця вітаємо Вас на землі історичної Полтавщини та в гостинному місті Комсомольську!

Сюди, до важливого промислового центру краю на мальовничій рівнині лівого берега Дніпра прибули вчені, чиї наукові інтереси пов'язані з вивченням і встановленням фактів з давньої історії народів середньовіччя, зокрема, угорського народу. Так склалося, що археологічні факти давніх мандрів фіналу великого переселення народів залишили сліди передування мадяр на теренах нашого краю. І датуються вони кінцем IX століття н. е. Невеликий перелік знахідок дозволяє поєднати історично реконструйовані спеціалістами ланки історичного процесу давньоугорського етногенезу, які починалися у Південно-Уральських степах, «прямували» через Поволжя і Подоння до Лівобережжя Дніпра, а далі – через простори Середнього Подніпров'я та Балкан проторили шлях частини предків угорців до рівнин Паннонії в серці сучасної Угорщини.

Нам приємно відзначити, що на цьому шляху знайшлося місце і території нашої Полтавщини. І ми можемо завжди нагадати гостям з Подунав'я, що й на цій землі також наявні певні корені-«віхи» в їх становленні як великого європейського народу.

Наймолодше місто Полтавщини – Комсомольськ, що має лише 50-літній вік, вже вп'яте за останні 10 літ збирає в Комсомольському музеї фахівців-археологів. Якщо раніше тут проводили свої наукові заходи пам'яткоохоронці, археологи – спеціалісти в галузі мідно-бронзового і раннього залізного віків, археологічні історіографи та музейники, то сьогодні зібралися дослідники доби середньовіччя, того періоду в історії нашої Батьківщини і в цілому Європи, коли на теренах Подніпров'я поставала і «здіймалася на ноги» велична держава – Київська Русь.

У IX ст. в Середньому Подніпров'ї зіткнулися інтереси кількох великих державних утворень тієї епохи – Русі, Хозарського каганату, орд східних кочівників-печенігів. І в цій, повній трагічних перепитій та подій історії, на чверть або півстоліття знайшлося місце й давнім уграм – мадярам, які прямували з приуральської прабатьківщини на захід – до Дніпра, далі – на Балкани, частина ж знову – до Середнього Подніпров'я і до Києва, щоб знайти Нову Батьківщину у Паннонських степах на узбережжі Дунаю. Таким чином, історія степів між Сулою і

Ворсклою біля Кременчуцьких переправ перетнулася із загальноєвропейською історією.

Знахідки решток кількох поховань із речами, виконаними в давньоугорській художній традиції, виявлені у Твердохлібах (Кобеляцький район) і Шушвалівці (Глобинський район) на Полтавщині, що зберігаються в музеях нашої області, нібито вказують, – через межиріччя Псла – Ворскли – Орелі та Самари саме і пролягав шлях мадяр у Подніпров'ї.

Навесні 2007 р. археологи Полтавської експедиції «Охоронної археологічної служби України» і Полтавського обласного центру археології виявили під час рятівних розкопок одного з курганів на будівництві майбутнього металургійного комбінату «Ворскла Сталь» невеликий дитячий некрополь, який, за подачі полтавського дослідника старовини О.Б. Супруненка, був введений до наукового обігу в якості комплексу, характерного для давніх угрів-мадяр. Ця знахідка й стала приводом до проведення наукової конференції.

Вітаючи відомих дослідників старожитностей з Росії, України, молодих учених Угорщини й нашої держави на Полтавській землі, від Полтавської обласної державної адміністрації, управління культури облдержадміністрації і себе особисто, напередодні офіційного в Україні (що відзначається на державному рівні лише в єдиній державі колишнього СНД) професійного свята – Дня археолога, хочу побажати успіхів в роботі конференції, наукових здобутків і життєвої вдачі її учасникам, міцного здоров'я всім археологам.

Сподіваюся, що наш невеликий, проте міжнародний науковий форум учених України, Росії та Угорщини зможе виробити наукові підходи до атрибуції давньоугорських знахідок, збере для науки розкидані в різних музеях розрізнені матеріали і надасть науково-виважений підхід для вивчення мадярських «слідів» на Українській і, зокрема, на Полтавській землі. А все це відкладеться нащадкам в окремій збірці наукових праць, яку планується видати разом з Інститутом археології Національної Академії Наук України за матеріалами цієї конференції.

Фасій Г.І.

Фасій Геннадій Іванович

начальник управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, магістр державного управління

e-mail: admin.poltava_kultura@ukr.net, тел.: +38 0532 56-16-30

36001, м. Полтава-1, вул. Жовтнева, 45, управління культури Полтавської облдержадміністрації

УДК 904.063(477):(=511.141)"08/09"

С.Г. Боталов (Челябінськ), *О.П. Моця* (Київ),
О.Б. Супруненко (Полтава)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МАДЯРИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї» У КОМСОМОЛЬСЬКУ

Інститут археології НАН України, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, за підтримки управління культури Полтавської облдержадміністрації, ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», керівництва Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської області 13-15 серпня 2011 р. провели у молодому наддніпрянському місті міжнародну наукову конференцію «Мадяри в Середньому Подніпров'ї». Її робота проходила у кіно-лекційній залі Комсомольського історико-краєзнавчого музею, на базі відпочинку «Аїст» ВАТ «Полтавський ГЗК» та в громадському Музеї історії села Дмитрівки поблизу Комсомольська.

На конференцію прибули 30 археологів з Росії, Угорщини та Украини, які присвятили свої дослідження проблемам міграції мадяр і набуття стародавніми уграми нової батьківщини, представники Полтавської облдержадміністрації, виконкому Комсомольської міської ради, музейники Полтавської і Сумської областей, міста Комсомольська, краєзнавці області, представники масмедіа.

Приводом до проведення конференції стала знахідка 2007 р. невеликого дитячого могильника у кургані в урочищі Чирвинський горб поблизу с. Дмитрівка в околицях Комсомольська (нижня течія Псла), здійснена в ході науково-рятівних робіт під час спорудження майданчика металургійного комбінату «Ворскла Сталь» (*Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2007*).

У плані створення умов для проведення наукового зібрання зі вдячністю необхідно відзначити внесок щодо визначення із персональним складом учасників конференції, погодженням часу її проведення, який доклав упродовж 2010 – 2011 рр. старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук *О.В. Комар*.

Метою конференції було акумулювання розрізнених знахідок і матеріалів з окремих пам'яток, завдяки яким простежується шлях мадяр з Південного Приуралля, Заволзьких степів у Подніпров'я і далі – до рівнин Паннонії. Певною мірою ці завдання виявилися виконаними, і наслідки роботи форуму видані окремою збіркою наукових праць із назвою за темою конференції, котра побачила світ наприкінці 2011 р. у Полтаві в серії «Археологія та давня історія України».

Конференція проводилася на базі Полтавської експедиції «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України і Центру охорони

та досліджень пам'яток археології, з проживанням у її таборі – базі відпочинку «Аїст» на березі Дніпра, поблизу мальовничого козацького села Келеберда.

Проведені три пленарні засідання конференції, науково-пізнавальні екскурсії на пам'ятки археології околиць Комсомольська, до сіл Келеберди і Дмитрівки, на місце знахідки давньоугорського могильника в ур. Чирвинський горб, насамкінець, у День археолога – до найбільшого в Європі кар'єру з видобування залізистих кварцитів, Дмитрівського поселення пізньоримського часу та величних курганів групи «Три могили», чудово забезпечені в організаційному плані спонсорами – ВАТ «Полтавський ГЗК» і ТОВ «Біланівський ГЗК».

Роботу конференції відкрив начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасій* (м. Полтава, Україна), який не тільки розповів про дослідницьку та пам'яткоохоронну діяльність полтавських археологів, а й виголосив привітання Полтавської обласної державної адміністрації до учасників. З привітанням до вчених і гостей наукового заходу звернувся начальник управління з соціальних питань та побуту ВАТ «Полтавський ГЗК» *О.Г. Позивай* (м. Комсомольськ, Україна), а начальник відділу культури і туризму Комсомольського міськвиконкому *І.І. Зеленська* (м. Комсомольськ, Україна) познайомила присутніх з культурно-мистецьким життям міста, діяльністю його музейних закладів.

З доповіддю «Рух «старих мадяр» у Східній Європі: писемні дані та археологічні реалії» наукову частину конференції відкрив завідуючий відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України *О.П. Моця* (м. Київ, Україна). Початок довгого шляху мадяр (давніх угрів) на Європейські терени окреслив у змістовній і багатоілюстрованій доповіді професор Південно-Уральського федерального університету, доктор історичних наук *С.Г. Боталов* (м. Челябінськ, Російська Федерація). Ще одна доповідь угорського дослідника, завідувача відділом археології Сегедського музею (Móra Ferenc Múzeum) *Аттіли Тюрка* (м. Сегед, Угорщина) була присвячена питанню виділення ознак давньоугорських знахідок у Східній Європі. Доповідь старшого наукового співробітника відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *О.В. Комара* (м. Київ, Україна) окреслювала коло давньоугорських поховальних комплексів типу Суботців, датованих IX ст., і визначала перспективи їх наступних досліджень. Результати археогенетичного аналізу населення салтівської культури та віддзеркалення в них уявлень про угорський етногенез оприлюднив науковий співробітник Інституту археології Угорської Національної Академії наук *Петер Ланго* (м. Будапешт, Угорщина).

Блок доповідей і повідомлень стосовно вивчення давньоугорського некрополя, дослідженого поблизу с. Дмитрівка під Комсомольськом, підготували археологи-полтавці. Зокрема, з результатами вивчення поховальних комплексів із кургану на Чирвинському горбі присутніх познайомив заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України по Полтавській області, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України *О.Б. Супруненко* (м. Полтава, Україна). Залишки текстильних та шкіряних виробів з Дмитрівського могильника проаналізувала викладач Полтавського політехнічного коледжу НТУ «Харківський політехнічний інститут», науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *С.В. Маєвська* (м. Полтава, Україна). Визначення статевого диморфізму за морфологічними ознаками в зубах з дитячих поховань із Дмитрівського кургану стало темою повідомлення старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'єва* (м. Полтава,

Україна). А завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *В.В. Шерстюк* (м. Полтава, Україна) ознайомив дослідників з найбільш виразними поховальними комплексами доби бронзового віку з Дмитрівського кургану.

Доповідь керівника групи вивчення великого переселення народів Інституту археології Російської Академії наук, доктора історичних наук *А.М. Обломського* (м. Москва, Російська Федерація) надала уявлення про результати нових досліджень ранньосередньовічних пам'яток Подоння сезону 2011 р. Повідомлення про склад збережених предметів з давньоугорських поховальних комплексів у зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького виголосив завідуючий відділом археології цього відомого музейного закладу *В.О. Ходас* (м. Дніпропетровськ, Україна). Речі фіно-угорського типу з Красногірського могильника поблизу Харкова охарактеризував доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при університеті, кандидат історичних наук *В.В. Скирда* (м. Харків, Україна). Типологію та хронологію ремінних розподільників доби раннього середньовіччя окреслив у своїй доповіді заступник директора Історико-культурного заповідника «Більськ» *В.В. Приймак* (с-ще Котельва Полтавської обл., Україна). Про одне з поховань із прикрасами давньоугорського типу з ґрунтового некрополя Мамай-Сурка повідомив старший викладач Запорізького національного університету, кандидат історичних наук *М.В. Єльніков* (м. Запоріжжя, Україна).

Фіно-угорська проблематика на XII Археологічному з'їзді в Харкові стала темою повідомлення викладача Харківського училища культури, пошукача кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна *І.М. Скирди* і доцента цього ж університету, кандидата історичних наук *В.В. Скирди* (м. Харків, Україна). Проблеми домобудівництва літописних сіверян часу перебування мадяр у Подніпров'ї висвітлювалися старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *Ю.О. Пуголовком* (м. Полтава, Україна). Про пам'ятки населення північно-західної Таврики наприкінці І тис. н.е. йшлося у повідомленні аспірантки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» *В.В. Котенко* (м. Полтава, Україна). А знахідку аварського наконечника ременя з Посулля оприлюднив викладач Пирятинського ліцею, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *І.В. Головко* (м. Пирятин Полтавської обл., Україна).

Результати щойно проведеного моніторингу пам'яток археології національного значення доби раннього середньовіччя в північно-східному регіоні України винесла на обговорення начальник групи охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації *В.В. Приймак* (м. Суми, Україна). А завершила останнє пленарне засідання один із організаторів конференції, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатова* (м. Полтава, Україна), яка охарактеризувала наслідки науково-дослідної та видавничої діяльності очолюваного нею закладу з вивчення середньовічних кочівницьких старожитностей.

Обговорення доповідей та повідомлень містило чимало питань і слушних зауважень щодо інтерпритації окремих знахідок.

В День археолога у Комсомольську відбулася й перша презентація всеукраїнського наукового збірника-щорічника «Археологічні дослідження в Україні – 2010», що побачив світ у Полтаві (*АДУ–2010, 2011*).

Учасники конференції ознайомилися з експозиціями об'єднаних Комсомольського історико-краєзнавчого та Музею ВАТ «Полтавський ГЗК», громадського

Музею історії села Дмитрівки, поклали квіти до пам'ятного знаку одному із зачинателів археологічного вивчення історичної Кременчуччини, визначному природознавцю, академіку В.І. Вернадському, мали зустріч з Дмитрівським сільським головою *А.І. Прядко*. Група учасників художньої самодіяльності Дмитрівського будинку культури організувала імпровізований і цілком професійний концерт, де звучали українські пісні та угорські мелодії, який, сподіваємося, надовго запам'ятається всім учасникам угрознавчого форуму у Комсомольську, робота якого завершилася в День археолога.

На разі отримана інформація щодо продовження подібних угрознавчих конференцій в країнах-учасниках зустрічі фахівців у Комсомольську. Зокрема, наступний науковий захід за темою «Мадяри у Приураллі» відбудеться поблизу Челябінська в Росії у 2013 році.

АДУ–2010, 2011
Археологічні дослідження в Україні – 2010: зб. н. ст. – Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, 2011. – 500 с.

Супруненко, Маєвська 2007
Супруненко О.Б. Давньоугорське поховання в кургані у пониззі Псла / Супруненко О.Б., Маєвська С.В. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32–45.

Супруненко 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О.Б. Супруненко О.Б., за участі І.М. Кулатової, С.В. Маєвської, В.В. Шерстюка. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 108, 2 с.

УДК 903/904 (470.4-5+477):(=511.141)"08/09"

О.П. Моця
(Київ)

МАНДРІВКА УГРІВ ЗА КАРПАТИ: ІНФОРМАЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

У статті розглядається шлях переселення давніх угрів – «старих мадяр» з Приуралля і Поволзьких степів через Подніпров'я до Карпатської котловини та аналізуються повідомлення писемних джерел, у співставленні останніх з археологічними артефактами в Україні.

Ключові слова: Ателькузу (Етелькузу), Багрянородний Констянтин, Карпати, Київ, Леведія, мадяри, «Повесть временных лет», Суздаль, Угорський Анонім, угри, Україна, Gesta Hungarorum.

«Старі мадяри» або «турки» – предки сучасних угорців – в кінці I тис. н. е. із регіону Північного Зауралля рушили в західному напрямку і на рубежі I–II тис. н. е. знайшли собі «нову Батьківщину» в Карпатській котловині, підкоривши (а потім і асимілювавши) місцеве слов'янське населення. Місце розташування «старої Батьківщини» – Великої Угорщини (Magna Hungaria) ще в середньовічну епоху локалізувалося десь далеко на сході. В 1235-1236 рр. угорський чернець – домініканець Юліан здійснив мандрівку до своїх давніх родичів і знайшов їх в районі Ітиля (Волги), де й провів хрещення. Дещо пізніше (відповідно, в 1246 та 1253 рр.) Плано Карпіні і Рубрук, тобто вже після походу орд хана Батия на європейські держави, Велику Угорщину локалізували на землях сучасного Башкиртостану (*Финно-угры и балты 1987, с. 236*). Але даних про період самого переселення і нині досить мало, і вони, в першу чергу, спираються на два джерела, котрі й будуть розглянуті далі.

Перше з них – «Gesta Hungarorum» (*Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини 2005*) нотарія короля Бели III – з'явилось на рубежі XII–XIII ст. (а точніше – між 1196 та 1203 рр.) і було присвячене, в тому числі, й раннім етапам угорської історії. В ньому, а конкретно під 884 р., повідомляється, що предки Аноніма рушили зі «Скіфії» в західному напрямі. Їх очолювали сім воєвод, серед яких був і вождь Алмош – син Уєка із королівського роду Магога. Рушив він в далеку подорож разом із дружиною, сином Арпадом, а також синами свого дядька Полека – Савардом і Кадочем й численними юрбами союзних племен. Течію Ітиля – Волги перепливли за допомогою надутих бурдюків (звичайний для кочівників спосіб переправ), а після цього прибули в Суздаль, що в землях Русі.

Далі події проходили для переселенців на цілком «переможній ноті»: угри в районі Києва вже на човнах переплили Дніпро; місцевий князь вирішив вступити з ними в бій, але програв його, після чого сховався за міськими стінами. На

його прохання залишитися на престолі, Алмош, після порад зі своїми воєводами, виклав конкретні вимоги. Ультиматум був прийнятий: до переможців київські та суздальські зверхники направили своїх синів, 10 тисяч марок, 1 тисячу коней зі збруєю й прикрасами, величезну кількість шкірок білок і горностаїв та інші подарунки. Крім того, була надана деяка інформація про перспективну для подальшого проживання Паннонію.

«Тоді Алмош і інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом із воєначальниками кунів (тобто хозар – О. М.), їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і в супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир (Володимира-Волинського – О. М.). Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незлічену кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із збруєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість різних подарунків оточенню вождя. На чвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом зі свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя... Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із збруєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори (тобто, Карпати – О. М.) і захопити землі Паннонії» (*Літопис Анонімуса... 2005, с. 25-26*).

Відразу ж слід відзначити кілька суттєвих неузгоджених позицій: згадані міста Суздаль, Володимир-Волинський та Галич з'явилися як урбаністичні центри пізніше часів вищезгаданого переселення угрів за Карпати. Перше з них (перша літописна згадка під 1024 р.) – у першій половині X ст., друге (988 р.) – в основних рисах сформувалося в XI ст., а третє (1140 р.) ще пізніше – в кінці XI – на початку XII ст. (*Седова 1997, с. 230; Котляр 1998, с. 70, 114*). Далі, в Поволжі ще не існувало тоді князівських династій. Дивним є й сам маршрут переселення всього народу. Підкреслимо, це був не рух окремих мобільних кінних загонів, а цілих родин (дорослі, старі люди, діти) зі всім скарбом, тобто, верхи кіньми й на возах – спочатку через основні водні артерії Східної Європи, потім – по лісовій зоні з численними природними перешкодами та відсутністю традиційної їжі для в'ючних тварин (що їх, хвоєю і шишками годували?). Незрозумілим є і сам маршрут переселення: спочатку на захід, потім різко на південь (логічно було б тоді Карпати оминути північніше), а вже потім через незвичні для кочівників гори (з кибитками) – знову в західному напрямку. Тож не дивно, що в багатьох серйозних дослідників виникають сумніви в такому переселенні на «нову Батьківщину», а розглянутий твір характеризують як політичну казку XII ст., коли виникла необхідність обґрунтувати зазіхання угорських королів на більш східні території Київської Русі. «Тендеційність і неправдоподібність цієї розповіді, автор якої спробував «історично обґрунтувати» зазіхання угорських феодалів на галицько-волинські землі, очевидна. Встановлено також, що Анонім переніс картину руської дійсності рубежу XII–XIII ст. у розповідь про події кінця IX ст., коли союз угорських племен проходив через південноруські степи» (*Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Щапов 1965, с. 442*).

Начебто на північний маршрут руху давніх угрів вказує літописне повідомлення під 898 р.: «Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь ныне Угорьское, и пришедъше къ Днепру сташа ве-

жами; беша бо ходяще аки се половци» (*Повесть временных лет 1950, с. 21*). Але й тут існує певна «нестиковка» – на кілька років раніше (в 896 р.), після кількох поразок та перемог, мадяри вже зайняли територію сучасної Угорщини, залишились там назавжди і заснували власну державу. Тож можна стверджувати лише те, що якась частина воїнів давньоугорського ар'єгарду з якихось причин відхилилася в північному напрямі й була відзначена своєю присутністю в київському мікрорегіоні. Вірогідніше за все, це відбувалося з метою грабунку місцевого населення. Такі випадки траплялися і в інші історичні періоди. Зокрема, сарматські стріли виявлені з напільного боку кількох городищ зарубинецької культури на території Середнього Подніпров'я, що вочевидь свідчить про войовничий характер відносин між осілим та кочівницьким населенням і в ті віддалені часи (*Давня історія України 1998, с. 158-159*).

Тож перейдемо тепер до розгляду більш південного маршруту переселення старих мадяр. Він спирається, в першу чергу, на свідчення візантійського імператора Констянтина Багрянородного, який проживав набагато раніше від угорського автора вищенаведеної інформації і виклав свої матеріали на сторінках трактату «Про управління імперією», який був підготовлений між 948 та 952 рр. Зокрема, в главі 13 «Про народи, що проживають поруч з турками» (так він називає давніх угрів), у зверненні до свого сина відзначається: «[Знай], що до турків прилягають слідуючі народи. Із західного боку від них – Франгія (тобто, Східно-Франкське королівство – О. М.), із північного – пачинакіти (тобто, печеніги – О. М.), а з південного – ...Велика Моравія (слов'янська держава на території сучасних Чехії і Словаччини – О. М.), тобто країна Сфендоплока (моравського князя Святополка – О. М.), котра повністю знищена цими турками й захоплена ними. Хорвати ж сусідять з турками біля гір» (*Константин Багрянородный 1991, с. 53*). Тут, за усіма показниками, зафіксована реальна тогочасна історично – географічна ситуація в центральноєвропейському регіоні.

А в главі 38 «Про родовід народу турок і про те, звідки вони виходять» імператор – інформатор повідомляє слідуюче: «[Знай], що народ турок мав давнє поселення поблизу Хозарії, в місцевості, що називалася Леведія – за прізвиськом їх першого воєводи. Цей воєвода називався власним іменем Леведія, а за назвою достоїнства його іменували воєводою, як і інших після нього. Тож, в цій місцевості, вже названій Леведії, протікає річка Хідмас, котра називається також Хінгілус. В ті часи вони не називалися турками, а іменувалися з невідомої причини савартами – асфалами. Турок було сім племен, але архонта над собою, свого або ж чужого, вони ніколи не мали; були ж у них деякі воєводи, із котрих першим являвся вищеназваний Леведія. Вони жили разом з хазарами на протязі трьох років, воюючи в якості союзників хозар у всіх їх війнах... Пачинакіти ж, до того названі кангар..., рушивши на хозар війною й будучи переможеними, були змушені покинути власну землю й заселити землю турок. Коли ж між турками й пачинакітами, що тоді називались кангар (тобто, уграми й печенігами – О. М.), відбулася битва, військо турок було розбите й розділилося на дві частини. Одна частина поселилася на сході, в краях Персії, – вони й нині за давнім прізвиськом турок називаються савартами – асфалами, а друга частина поселилась в західному краю разом з їх воєводою й вождем Леведією, в місцях, що іменуються Ателкузу, в яких нині проживає народ пачинакітів... Через певний час пачинакіти, напавши на турок, вигнали їх з їхнім архонтом Арпадом. Тому турки, блудячи в пошуках землі для поселення, з'явившись, прогнали жителів Великої Моравії і поселились в їх землі, де й живуть нині турки до цього дня...

[Знай], що місцевість пачинакітів, де в ті часи жили турки, іменується за назвами місцевих річок. А ріки ці такі: перша річка під назвою Варух (тобто, Дніпро – О. М.), друга ріка іменується Куву (тобто Буг – О. М.), третя ріка на ім'я Трулл (тобто, Дністер – О. М.), четверта ріка названа Брут (тобто, Прут – О. М.), п'ята ріка іменується Серет» (*Константин Багрянородный 1991, с. 159-163*).

Більшість дослідників локалізують Леведію між Доном та Дніпром, а Ателькузу (Етелькузу) – між Дніпром та підкарпатським регіоном, про що свідчать і вищеназвані річки сучасної правобережної України (*Финно-угры и балты 1987, с. 236-237*). Але підкреслимо – все це не відноситься до поліської зони на сучасних українських теренах.

Таким висновкам не суперечать і наявні (треба констатувати, відносно нечисленні) археологічні матеріали, виявлені у південних та центральних районах (*Приходнюк 2001, с. 73-94; Супруненко, Маєвська 2007, с. 32-45; та ін.*). Всі вони, за місцезнаходженням, цілком вкладаються в традиційний шлях руху кочівницьких угруповань зі сходу на захід в різні історичні епохи, що було зафіксовано цілим рядом дослідників на протязі багатьох років. Тож варіант маршруту переселення цілого народу південніше Карпат – в цілому по відносно рівній місцевості – знаходить підтвердження і в пам'ятках матеріальної культури. При цьому слід також відзначити досить важливий для нас факт: давньомадярські могильники концентруються винятково у трикутнику між рр. Баторицею, Бадрогою і Тисою (*Чаплович 1988, с. 53*). Звичайно, в такій місцині кочівникам – переселенцям зі всім їхнім скарбом було (навіть з точки зору нормальної логіки) легше пересуватися, ніж у Поліссі чи в Карпатських горах.

З цієї схеми «випадають» лише старомадярський могильник в літописному Перемишлі, де, крім кількох поховань воїнів, були виявлені поховання жінок та дітей (*Koperski, Parchewski 1978, s. 214-230*). Такий «сімейний» набір захоронень вказує на нормальне, стаціонарне проживання цього людського колективу. Але чи відноситься він до часів переселення середньовічних угрів на «нову Батьківщину»? На наш погляд, – ні. Цьому протирічить й датування наремінних прикрас (зокрема, пряжки з поховання 6). Такий набір може бути датованим не рубежем IX–X ст., як це роблять автори розкопок, а, за східноєвропейськими аналогіями. Отже, речовий інвентар слід відносити до старожитностей, котрі з'явилися на 100 років пізніше (*Орлов 1983, с. 43*). Тобто, некрополь з'явився вже в XI ст. і похованими на ньому були люди, що прийшли сюди не зі сходу (через Карпати), а із заходу – з району Карпатської котловини.

Ще одна спірна (з нашої точки зору) археологічна пам'ятка була виявлена в околицях літописного Галича (*Пастернак 1998, с. 76-80*). Тут розкопані два кургани з основними (а не впускними) захороненнями, що дозволило досліднику віднести їх до таких, котрі начебто підтверджують вище наведену інформацію Аноніма про перехід цілого народу через гірські перевали. З нашої точки зору, незважаючи на певні аналогії із супроводжуючим інвентарем в тогочасних угорських захороненнях, сам підкурганний обряд був притаманним не мадярам, а печенігам, які тоді буквально «сиділи на плечах» у переселенців (*Моця 1993, с. 130-131*). Тож матеріальне підтвердження північного маршруту угрів залишається і нині досить сумнівним.

Всі ці розбіжності викликані відносно незначною кількістю достеменних фактів про переселення предків сучасних угорців за Карпати в кінці I тис. н. е. Можна лише сподіватися, що майбутні польові роботи, аналогічні тим, що нещодавно були проведені на Полтавщині (*Супруненко 2007*), доповнять наші знання з цієї цікавої й ще не зовсім розкритої в своїх деталях історичної теми взаємовідносин предків двох сучасних європейських народів у середньовічну епоху.

Багрянородный Константин 1991
Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – Москва: Наука, 1991. – 497 с.

Давня історія України 1998
Давня історія України. – Том 2: Скіфо-антична доба. – Київ: вид. ІА НАН України, 1998. – 494 с.

Котляр 1998
Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с. – (Сер.: Україна крізь віки: Том 5).

Моця 1993
Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – Київ: Київська Академія Євробізнесу, 1993. – 160 с.

Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Щапов 1965
Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение / Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. – Москва: Наука, 1965. – 476 с.

Орлов 1983
Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки / Орлов Р. С.// Археологія. – Київ: Наукова думка, 1983. – Вип. 44. – С. 29-47.

Пастернак 1998
Пастернак Ярослав. Старий Галич / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.

Повесть временных лет 1950
Повесть временных лет. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Часть 1. – 406 с.

Приходнюк 2001
Приходнюк Олег. Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина I тисячоліття н. е.) / Олег Приходнюк // Magyarororszag es a Kijevi Ruszi. – Ungvar, Karpataljai Magyar Kulturalis Szovetseg, 2001. – С. 73-94.

Седова 1997
Седова М. В. Суздаль в X–XV веках / М. В. Седова. – Москва: Русский мир, 1997. – 236 с.

Супруненко, Маєвська 2007
Супруненко О. Б. Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла / Супруненко О. Б., Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32-45.

Супруненко 2007
Супруненко О. Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О. Б., за участю Кулатової І. М., Маєвської С. В., Шерстюка В. В. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с.

Финно-угры и балты 1987
Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1987. – 510 с. – (Сер.: Археология СССР).

Чаплович 1988
Чаплович Д. Историческое развитие в области Восточных Карпат в конце I – начале II тыс. н. э. / Чаплович Д. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. – первой половине II тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах // ТД 2-ой всесоюзной школы – семинара. – Львов, 1988. – С. 51-54.

Gesta Hungarorum 2005
Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. – Ужгород: Карпати, 2005. – 124 с.

Koperski, Parczewski 1978
Koperski A. Das altungarishe reitegrarab von Przemysl (Sudospolen) / Koperski A., Parczewski M. // Acta Arheologica. – Academiae Scienniarum Hungaricae, 1978. – S. 214-230.

А.П. Моця

ПУТЕШЕСТВИЕ УГРОВ ЗА КАРПАТЫ: ИНФОРМАЦИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

В средневековых письменных источниках (венгерская «Gesta Hungarorum», древнерусская «Повесть временных лет», трактат византийского императора Константина Багрянородного «Об управлении империей») представлены два варианта переселения «старых мадьяр» на «новую Родину» – в Карпатскую котловину. По данным Венгерского Анонима, северный маршрут через Суздаль и Киев проходил далее на запад (Владимир-Волынский), затем – на юг (Галич), и уже из Прикарпатья, через горы, в Паннонию. Южный, согласно информации Константина Багрянородного, – через южнорусские степи и южнее Карпат в Закарпатский регион, где и было создано в X в. государство оседлых кочевников.

По всем имеющимся данным, как письменным, так и археологическим, второй из упомянутых маршрутов представляется более логичным, обоснованным, а поэтому – более понятным, с учетом специфического способа передвижения коллективов кочевников по открытым пространствам.

Ключевые слова: Ателькузу (Этелькузу), Багрянородный Константин, Венгерский Аноним, Карпаты, Киев, Леведия, мадьяры, «Повесть временных лет», Суздаль, угры, Украина, Gesta Hungarorum.

A.P. Motsia

HUNGARIANS' TRAVELS OVER THE CARPATHIANS: WRITTEN SOURCES AND THE ARCHAEOLOGICAL REALITIES

Medieval written sources (Hungarian 'Gesta Hungarorum', Old-Russian 'Povest vremiannykh let', the book by the byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus 'De Administrando Imperio') represent two variants of Magyars' migration towards the new fatherland, i.e. the Carpathian kettle. After the data given by the Hungarian Anonymous, the northern course comes through Suzdal and Kiev, and then westwards (Vladimir-Volynsky), then southwards (Galich), and then, over the Carpathian Mountains, in Pannonia. The Southern one, after Constantine Porphyrogenitus, comes through the South-Russian steppes and southwards Carpathians into the Transcarpathian region, where the state of the settled nomads is created in the tenth century.

After all the data, as written ones, so the archaeological, the second of the mentioned routes seems to be more logical, well grounded and thus more comprehensive, taking into consideration the specifics of the nomads' collective conveyance through the open space areas.

Key words: Atelkuzu (Etelkuzu), Constantine VII Porphyrogenitus, Hungarian Anonymous, Carpathians, Kiev, Levedia, Magyars, Povest vremiannykh let, Suzdal, Hungarians, Ukraine, Gesta Hungarorum.

Моця Олександр Петрович

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України, завідуючий відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України

відомий фахівець в галузі давньоруської археології, історії та джерелознавства

e-mail: katerina83@ukr.net, тел.: +38 044 426-65-89

04210, Україна, м. Київ-210, просп. Героїв Сталінграду, 12, Інститут археології НАН України

УДК 903/904 (477):(=511.141:512.19)"05/09"

А.В. Комар
(Киев)

ДРЕВНИЕ МАДЬЯРЫ ЕТЕЛЬКЕЗА: ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассматривается проблема археологической культуры древних мадьяр IX в. времени их пребывания в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: древние мадьяры, хозары, Леведия, Этелькез, Субботицкий тип, салтовская культурно-историческая общность, караякуповская культура.

Проблеме происхождения и миграции древних венгров (мадьяр) из Приуралья в Карпатскую котловину посвящена весьма обширная венгерская литература (подробные историографические обзоры см.: *Toth 2005; Zimonyi 2005; Kovacs, 2005; Lango 2005; Szij 2005; Дьени 2007*). Отечественные исследования представлены в гораздо меньшем числе, а наиболее молодой областью изучения в них закономерно является археология (см. обзоры: *Шушарин 1997; Иванов 1999*).

Количество археологических памятников Восточной Европы, отождествляемых с мадьярами эпохи переселения, пока крайне невелико, а оценка их значения кардинально различается в работах венгерских и отечественных исследователей. На фоне выраженного скепсиса венгерских ученых (*Balint 1989, s. 138; Зимони 2000, с. 11-12; Kovacs 2005, p. 351-354*) археологи постсоветского пространства наоборот выражают уверенность в ведущей роли археологии для решения проблемы даты, исходного региона и путей миграции мадьяр на запад (*Иванов 1999; Казаков 2001; Приходнюк 2001* и др.). Причины этого парадокса лежат частично в методологических принципах, а частично – обусловлены ожиданиями самих исследовалей, изначально исходящих из разных концептуальных моделей переселения мадьяр, важную роль в которых традиционно отводится известным по письменным источникам местам временного проживания мадьяр – «Леведии», «Этелькезу» и *Magna Hungaria*.

Доминирующая в археологической литературе тенденция атрибутировать определенные памятники Восточной Европы как «древневенгерские» или «мадьярские» закономерно выносит на первый план проблему исторического характера: чего именно следует ожидать археологу от материальной культуры мадьяр эпохи переселения?

Письменные свидетельства

Источники. Современные исторические модели происхождения и миграции мадьяр базируются на нескольких лаконичных блоках письменных источников, вызвавших в процессе изучения невероятное количество разнообразных гипотез

(обзоры основных проблем и мнений см.: *Kristo 1996; Toth 2005*).

Наиболее подробным и единственным сохранившимся в оригинале источником являются главы 38-40 произведения «Об управлении империей», составленного в 948-952 гг. византийским императором Константином Багрянородным на основании многочисленных информационных записок дипломатического корпуса (*Константин Багрянородный 1991, с. 158-167*). Вторым источником выступает сочинение арабского ученого ал-Джайхани первой пол. X в., к сожалению, сохранившееся лишь в передаче более поздних арабских географов (подробный критический анализ и публикацию текстов см.: *Zimonyi 2006*). И третий источник – это собственно венгерская историческая традиция, к сожалению, записанная довольно поздно, ок. 1210 г., секретарем короля Белы III, известным в отечественной исторической литературе как «Венгерский Аноним».

Византийские данные о происхождении мадьяр (называемых греками «Турками»), судя по использованию Константином славянской лексики («воевода», «закон»), несомненно, получены от славяноязычного информатора или посредника, но восходят к мадьярской устной традиции. Согласно Константину, «старое место поселения / местоположение» мадьяр находилось «вблизи / по соседству с Хазарией»[1] (*Константин Багрянородный 1991, с. 158*). Эта «местность называлась Леведией по имени их первого воеводы». В это время мадьяры состояли из семи племен и именовалось «белыми савартами» (Σάβαρτοι ἀσφαλοι). В течении трех лет мадьяры «жили вместе с хазарами», будучи их союзниками и воюя в их войнах, после чего каган хазар дал в жены воеводе Леведии хазарку «благородного происхождения», от которой, впрочем, у него не родилось детей.

Спустя некоторое время после этого случилась битва печенегов с мадьярами, закончившаяся поражением последних. Константин вставляет в повествование уточнение, что событию предшествовало неудачное нападение печенегов на хазар, после чего печенеги «были вынуждены покинуть свою землю и населить землю Турков». Эта редакторская вставка – несомненная ошибка Константина, поскольку описанные им события относились уже ко времени Арпада, тогда как повествование его источника шло о мадьярах времени Леведии (точнее, Леведи, венг. *Lëvedi* – этот нюанс позволяет различать название страны и собственное имя воеводы), т.е. о «белых савартах» и «кангарах». Обратим внимание, Константин дважды подряд специально подчеркивает, что печенеги тогда назывались «кангар», выдавая «склейку» двух фрагментов. Оригинальный источник сообщает, что после поражения от кангар саварты раскололись на две части: одна поселилась на востоке в Персии, где они все еще называются «белыми савартами», а вторая, во главе с Леведией, переселилась на запад в «места, называемые Ателкузу», которое именуется по названиям рек «Этель и Кузу» (*Константин Багрянородный 1991, с. 158-165*).

---

[1] К. Цукерман, вслед за Л. Варади, акцентирует внимание на совершенном виде глагола εσχεν, переводимого ими как «овладел» (*Цукерман 1998, с. 669*). Перевод το παλαιον την κατοίκησιν εσχεν как «овладел старым местом жительства» выглядит контекстуально странным, а у εχω словарями не отмечено значения «захватывать», «овладевать насильственно», напротив, глагол имел оттенок «получать» (*Liddle, Scott 1996, p. 749*); также можно отметить и редкое значение «приходить, достигать» (*Lampe 1961, p. 589*). Но в вариантах «получил прежнее место жительства», «достиг прежнего места жительства» возникают контекстуальные проблемы, поскольку вместо ясного указания на исходный регион миграции мадьяр, Константин сразу же начинает повествование с некоего факта переселения. На наш взгляд, оснований пересматривать традиционное понимание предложения пока недостаточно. Форма «аориста» является одной из наиболее распространенных для глаголов в исторических сочинениях, позволяя авторам говорить о прошедших, ограниченных во времени событиях, без указания точного срока. В нашем случае контекст указывает на обладание прежним местом проживания, позволяя предположить, что употребление Константином «аориста» вместо имперфекта всего лишь имело целью подчеркнуть *ограниченность во времени* эпизода соседства мадьяр с Хазарией, с чем полностью согласуется дальнейшее повествование.

Этимология названия «Ателкузу» как «междуречье» (*Константин Багрянородный 1991, с. 393*) повторяется как безальтернативная практически во всех русскоязычных работах. Реалии гораздо сложнее (см.: *Kristo 1996, p. 155-157*). Реконструируемое название «Этелькез» (Etelköz) включает тюрк. компонент Ätil/Etel («большая река» – *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001, с. 90, 798*), служивший в рассматриваемое время для целого ряда народов названием Волги, и венг. суффикс -köz, используемый для формирования названий приток, бассейнов рек, пространства между рекой и её притоками (*Zimonyi 2006, s. 203-204*). Информатор достаточно ясно указал, что первый компонент является названием реки «Этель», но в сумме слово означало пространство между двумя реками, откуда византийцы и произвели название второй реки – «Кузу». Гипотеза же о том, что древние мадьяры сознательно использовали тюркское слово «Этел» для обозначения любой «большой реки», а не конкретного гидронима, как увидим ниже, не согласуется с данными средневековых венгерских хроник.

Гипотеза о тождественности «Леведии» и «Ателькузу» также непосредственно текстом Константина Багрянородного не аргументируется – автор прямо разделяет их как два хронологически последовательные региона проживания мадьяр. Локализация этих территорий, пожалуй, одна из ключевых проблем ранней истории мадьяр. Мнения о расположении Леведии можно сгруппировать по принципу подходов к решению задачи. «Контекстуальная» локализация опирается на соседство Леведии с хазарами и печенегами, проживавшими в это время за Волгой. «Речная» локализация исходит из выделения источником как главного ориентира реки «Хидмас» или «Хингулос», отождествляемой с р. Ингул. «Топонимическая» локализация ищет топонимы с корнем «левед/лебед», традиционно много находя подобных «свидетельств» в восточнославянском ареале. «Синтезная» локализация совмещает данные Константина с представлениями о пути мадьяр из Венгерского Анонима, размещая Леведию на этом пути в широкой зоне от Волги до Днепра, но чаще всего, в Подонье. Наконец, различные «спекулятивные» локализации опираются на авторские представления о маршруте и обстоятельствах переселения мадьяр.

Наиболее распространенная в современной научной литературе «речная» локализация Леведии, причиной чему в основном является достаточно правдоподобная идентификация реки «Хингулос» как Ингула. Правда, позиция «Хингулос» после «Хидмас» как разъяснения, по всем законам анализа средневекового текста, может рассматриваться как вставка, принадлежавшая уже византийскому автору, а не его источнику.

Это разъяснение древнего редактора, к тому же, вызывает целый ряд вопросов. Почему в случае расположения Леведии в Северном Причерноморье выделена именно малоприметная р. Ингул, а не более крупные реки: Днепр, Дон, Днестр, Южный Буг? Если же центр Леведии располагался так узко в бассейне р. Ингул, как Леведия граничила с Хазарией и, тем более, с печенегами-кангарами? Как мог произойти конфликт мадьяр с печенегами в Поингулье? Где тогда располагался Этелькез, куда мадьяры переселились после Леведии, и как хазары поддерживали отношения с ними, если почти вся степная часть Северного Причерноморья уже тогда должна была подвергаться набегам печенегов? Если мадьяры в Леведии воевали вместе с хазарами в Северном Причерноморье в течение трех лет, то против кого были направлены эти войны, не зафиксированные другими источниками: Византии, Болгарии, славян, русов? Наконец, как увидим ниже, собственно венгерская историческая традиция и арабская географическая о мадьярах начинают свое повествование с эпизода проживания мадьяр за Волгой – неужели о такой важной детали не было бы упомянуто информаторами Константина Багрянородного?

Для локализации Этелькеза обычно используется другой сюжет Константина. Источник сообщает, что хазары вошли в союзные отношения с узами (огузами) в борьбе с печенегами, и после нанесенного

союзниками поражения печенеги были вынуждены переселиться в страну мадьяр, разбив последних. Константином перечисляются главные реки этой территории – Варух (Днепр), Куву (Южный Буг), Трулл (Днестр), Брут (Прут) и Серет, причем детальное описание расселения и маршрутов кочевания печенегов Константином (*Константин Багрянородный 1991, с. 156-157, 162-163*) не дает никаких оснований исключать из перечня мадьярских земель Днепровское Левобережье. Если описанные земли и составляют Этелькез, то речь идет о Северном Причерноморье в широком смысле – от Левобережного Поднепровья до Серета. Леведия несомненно располагалась восточнее, и на этом фоне специальное выделение р. Ингул как «главной» реки для локализации региона Леведии выглядит совершенно неестественным.

Ключом для локализации Леведии остается загадочная река «Хидмас», которую логичнее всего рассматривать, все же, как главную реку данного региона. Обратим внимание на разночтения списков Константина, где вместо Χιδμάς находим формы Χιλμάς и Χουμάς. Особенно интересна последняя форма Χουμάς, напоминающая название р. Кама (Идиль, Идель арабских источников). «Озвученные» версии гидронима («Кидма», «Кума») позволяют вернуться к «контекстуальной» локализации Леведии за Волгой.

Сюжет о бездетности воеводы Леведи – несомненный элемент легитимизации династии Арпадов. Согласно Константину Багрянородному, во время проживания в Этелькезе хазарский каган вызвал воеводу Леведи к себе для наделения его полномочиями единоличного правителя мадьяр, но тот отказался в пользу Алмуца (Алмуша) и его сына Арпада, избранного на совете правителем. Речь Леведи перед каганом, отказавшегося принять подобную власть из-за «неспособности повиноваться» рассматривается историками как начало «хазаро-мадьярских трений». Об обострении же отношений свидетельствует глава 39, рассказывающая о восстании хазар против центральной власти. Побеждённые повстанцы бежали к мадьярам и присоединились к ним, начав называться «каварами» и превратившись в восьмой род мадьярского союза. Центральная администрации хазар получила возможность для реванша несколько позже. Разбив в союзе с огузами печенегов, хазары заставили их переселиться в страну мадьяр, вытеснив последних оттуда.

Арабский блок известий о мадьярах из сочинения ал-Джайхани принято относить к 70-80-м гг. IX в., поскольку он отражает проживание мадьяр в Северном Причерноморье. Но эта информация должна восприниматься очень осторожно, учитывая, что и сам ал-Джайхани, и следующие поколения географов уже были информированы и о расположении современной им Венгрии.

Ибн-Русте, Гардизи и ал-Бакри упоминают, что «между землей Печенегов и землей Булгар, называемых “аскел” (*`.s.k.l*) лежит первая граница мадьяр» (*Zimonyi 2006, s. 35, 37, 41, 57, 265*). Арабская информация солидарна с византийской, как минимум, в вопросе первоначального соседства мадьяр с печенегами. Второй деталью может выступить отождествление реки «Хидмас/Хумас» с Камой, что приближает и второй ориентир к местам проживания булгарского племени аскел/эскел.

«Вторую границу» мадьяр арабские географы располагают над «морем Рума». «В это море впадают две реки», между которыми находятся места жительства мадьяр. Названий рек, правда, нет в источниках X в. Они появляются впервые у Гардизи – «*At.l* и *Duba*», реконструируемые как «Атиль» и «Дуна» (*Zimonyi 2006, s. 37, 191-210, 265*). И. Зимони относит данное известие к своду ал-Джайхани, но это положение, к сожалению, трудно доказуемое, учитывая, что подобная информация повторяется только у автора XII в. ал-Марвази и его последователей. Несомненно, добавлен у Гардизи сюжет о христианском народе *N.nd.r*, соседящем с Византией и мадьярами, в котором нетрудно узнать дунайских болгар-унногундуров. Более уверенный географический ориентир для мадьяр IX в. дает описание ибн-Русте: «Они владеют всей страной в ближайшей округе проживания *Saqäliba* (славян). Они обязывают их платить на-

логи продуктами и продают как рабов», уточняя дальше, что торговля рабами происходит с византийцами в городе *K.r.h* (*Zimonyi 2006, s. 35, 266*). Последний чаще всего идентифицирут с Керчью (хотя в X в. город упоминается как *S.m.k.rš*), но существует и не менее веское мнение, что *K.r.h* могли называть Херсон, особенно учитывая то обстоятельство, что он описывается как принадлежащий Византии (*Zimonyi 2006, s. 240-241*). Ещё одна возможность интерпретации *K.r.h* – это арабское *karh* – «окруженный стенами город» (*Polgar 2004, p. 17-18*). Следующая деталь из отношений мадьяр с соседями – это содержащееся у ибн-Русте сообщение: «Говорят, что раньше Хазары окружали себя рвами, чтобы защищаться от Мадьяр и других соседних народов» (*Zimonyi 2006, s. 35*).

Информация ал-Джайхани пересекается с изложением Константина Багрянородного в нескольких моментах: 1) два региона проживания мадьяр до их переселения в Карпатскую котловину; 2) первоначальное место жительства располагалось за Волгой, по соседству с печенегами; 3) второе место жительства мадьяр располагалось над Черным морем, между двумя реками, одна из которых упоминается как «Атиль/Атель»; 4) мадьяры зачисляются к «Тюркам».

Поздняя венгерская историческая традиция, несмотря на специфический налет латиноязычной средневековой литературы, содержит выразительный оригинальный сюжет, восходящий к устным преданиям венгров. Согласно *Gesta Hungarorum* секретаря короля Белы, родиной мадьяр была земля «Дентумогер» (*Dentumoger*) или Скифия (локализированная над Черным морем), а их первым вождем был избран Алмо или Алмус (*Almo*, *Almus*), сын Угека (*Ugek*) (*Rerum Hungaricarum 1849, p. 3, 5, 6*). В 884 г. «семь царственных персон, называемых Хетумогер (*Hetumoger*) вышли из земли скифской в сторону запада», в числе которых был и Алмус с сыном Арпадом. «Пройдя в течении многих дней через пустынные места, и переправившись через реку Этиль (*Etyl*), по обычаю языческому сидя на *tulbou* (от тюрк. – «кожаный мешок, подушка, бурдюк»)», далее они прошли незаселенные земли без городов, «пока не пришли в Русь, называемой Суздаль (*Susudal*)». Согласно Анониму, на Руси мадьяры переправились через Днепр и подошли к Киеву. Киевский князь (*dux de Kyev*) со своей знатью обратились к семи «вождям куманов (*Cumanorum*), своим вернейшим союзникам». Половцы пришли на помощь русам, но в битве союзники потерпели поражение и были подчинены Алмусу, обязавшись выплачивать дань и участвовать в войнах на стороне мадьяр. После заключения мирного договора с киевским князем и половцами, Алмус повел мадьяр далее в Галицию (*Galicia*) и Лодомерию (*Lodomeria*), чтобы занять древнюю землю Аттилы Паннонию (*Rerum Hungaricarum 1849, p. 8-14*).

Аноним не знает имени Леведи, но его существование вряд ли должно было быть отраженным в хронике придворного секретаря Арпадов, создающего летопись действующей династии королей. Замена этнонима «печенеги» на «команы» объясняется территориальными ассоциациями автора конца XII – нач. XIII в., для которого Северное Причерноморье давно уже было землей половцев, хотя и само название «печенеги» ему было знакомо (*Picenatis*) (*Rerum Hungaricarum 1849, p. 25*). Противостояние в финальной битве «семи царственных персон» мадьяр семи «вождям Команов», перечисленных в тексте поименно, несомненно указывает на существование особого эпического сказания об исходе мадьяр из Северного Причерноморья, использование которого как источника, разумеется, потребовало от автора XIII в. элементов реконструкции событий.

В глазах Анонима, мадьяры противостояли сильнейшему государственному образованию Восточной Европы («Руси») и их союзникам («команам»), тогда как в реальной истории на их месте должны фигурировать уже сошедшие с исторической арены Хазарский каганат и печенеги. Впрочем, параллельное свидетельство о появлении мадьяр под Киевом содержит и «Повесть временных лет» (*ПСРЛ 2001, т. 1, ст. 25, 26; ПСРЛ, 2001, т. 2, ст. 17, 18*), но оно, к сожалению, с большой до-

лей вероятности может принадлежать к серии т. н. «топографических легенд», учитывая существование в Киеве урочища «Угорское» и «Угорских ворот» (*ПСРЛ 2001, т. 2, ст. 428*).

На последний топоним обратил внимание В.К. Козюба, считая его параллельным Карпатским «Угорским воротам» в лексическом значении «проход между горами» (*Козюба 2005*). Обращенные к югу «Угорские ворота», в любом случае, указывают на топоним ещё конца IX в., когда путь из Киева на юг действительно вел по направлению к Уграм, как справедливо отмечено летописью, в то время, подобно половцам, имевшим кочевой образ жизни. Известия Анонима о войне мадьяр с Русью также можно сравнить с данными ал-Джайхани о нападениях мадьяр на славянские племена и обложении их данью – эти события вполне могли остаться в памяти венгров и передаваться в устной традиции. А вот пассажи об отношениях Алмуса с князьями Галиции и Лодомерии (Галицким и Владимир-Волынским) традиционно рассматриваются как явный «политический заказ» в условиях острой конкуренции Венгрии и Польши за земли Галицко-Волынского княжества в 1-й пол. XIII в.

Использовавший данные Анонима, Шимон из Кезы, составивший свою хронику ок. 1283 г., серьезно переработал предысторию мадьяр в русле книжной «гуннской традиции» (*Simonis de Keza 1999*)[2]. Он, в частности, внес некоторые уточнения в генеалогию Арпадов, отметив, что Алмо был сыном Элада (*Elad*), сына Угера (*Uger*) из рода Турул (*Turul*), возводимого к Аттиле (*Ethele*). Прародиной гуннов и, соответственно, мадьяр, Шимон называет Скифию, соседствующую с запада (*sic!*) с землей Бессов (традиционно отождествляются с печенегами) и Белых Команов (*Bessos et Comanos albos*), откуда до самой Суздали (*Susdalie*) располагались только дикие пустынные леса. В Скифии автор выделяет крупнейшие реки Этул (*Etul*) и Тогора (*Togora*), отмечая ниже, что «река Дон в Скифии рождающаяся, называется по-венгерски Этул (*Etul*)», а река Тогора течет в направлении Северного моря (*mare Aquilonis*). Сама Скифия, по Шимону, состояла из трех крупных областей: Барсации (*Barsacia*), Денции (*Dencia*) и Могории (*Mogoria*); в двух последних обычно видят «Дентумогер» Анонима, а *Barsacia* сравнивают с *Bascardia* – «Башкортия».

Начало миграции Шимон относит в 700 г., сообщая, что в пути мадьярам пришлось пересечь земли «Бессов и Белых Команов», пройти через Суздаль в Руси и земли «Черных Команов» (*Nigrorum Comanorum*), несмотря на «враждебность этих народов» (*Simonis de Keza 1999, p. 18-34*). Сюжет Анонима о победной войне мадьяр с Русью и команами, очевидно, ввиду неактуальности более «галицкого вопроса» в конце XIII в., Шимоном выпущен, либо же он действительно обладал паралельной версий легендарного источника Анонима, где о войне с Русью не упоминалось. Географические же уточнения о разделении команов на «черных и белых» относятся более к реалиям XIII в., в т. ч. к таким добавлением после путешествия монаха Юлиана в 1235-37 гг. относят и появление Barsacia или Bascardia (*Kristo 1996, p. 94*).

Венгерская историческая традиция XII–XIII вв. имеет довольно много общих моментов с рассмотренными выше данными византийских и арабских источников. Исходный регион миграции – «земля Дентумогер» – помещается за рекой Этиль (на некотором отдалении от неё). Информаторы византийцев называли в этом регионе также реку Хидмас/Хумас (Кама?), а венгерская традиция – реку Тогора, текущую в противоположном направлении к Этилю (в ближайшей округе такими свойствами обладает только р. Белая). Вероятно, в пользу такого понимания упомянутых гидронимов свидетельствует и упоминание венгерских хроник о Суздали как промежуточном пункте на

[2] «Гуннская» традиция породила обширную литературу XIX – первой пол. XX в., но наибольшую популярность в её русле приобрела гипотеза тождественности угров огурской группе племен.

пути мадьяр от Волги – этот город расположен приблизительно на одной широте с местами впадения р. Белой в Каму и самой Камы в Волгу.

Византийская, арабская и венгерская традиции называют в числе юго-восточных соседей мадьяр кочевников-печенегов, но только византийская говорит о конфликте с печенегами как причину миграции, а также о соседстве мадьяр с Хазарией. Из числа других соседей мадьяр в земле Дентумогер арабские источники называют булгарское племя аскел, а в венгерском *Barsacia* можно увидеть либо искажение страны башкир (*Bascardia*), либо же землю племени волжских булгар барсилов – Барсилию (*Barsalia*). Подобные различия, впрочем, хорошо объясняются тем, что для византийцев главным ориентиром Поволжского региона все-таки выступала Хазария, тогда как арабские географы были хорошо знакомы и с Волжской Булгарией.

И византийская, и венгерская традиции солидарны в вопросе смены названия племенного союза мадьяр после миграции и их разделения на две части, хотя предпочтительнее здесь позиции Анонима, сообщающего о смене названия союза «Дентумогер» («речные (?) мадьяры») на «Хетумогер» («семь мадьяр»), тем более, что состав мадьярского союза в Причерноморье именно из семи племен подтверждается данными византийцев.

В 1235-1237 гг. венгерский монах Юлиан предпринял два путешествия для поиска оставшихся в Приуралье мадьяр и, согласно отчету, даже преуспел в своих поисках, обнаружив их в Волжской Булгарии недалеко от р. Этиль (*Юргевич 1863, с. 998-1002; Зимони 2000, с. 18-20*)[3].

Византийская и венгерская версии рассказывают об эпизоде избрания племенным советом единого вождя, которым должен был стать Алмуш, хотя Константин и передает довольно неожиданный сюжет о предпочтении советом сына отцу. Относительно пребывания в Этелькезе венгерские и арабские источники сообщают о набегах мадьяр на восточных славян и обложении их данью. Наконец, венгерские и византийские источники связывают уход мадьяр из Причерноморья с войной с кочевниками-печенегами.

Название «Этелькез» для места проживания мадьяр в Северном Причерноморье в свете трактовки Шимона Кезаи реки Этель как Дона и сообщения арабских источников о впадении этой реки в Черное море, в принципе, допустимо понимать как «земля за Доном». Но, все же, источники не дают основания для предполагаемого свободного перенесения мадьярами довольно архаичной тюркской лексемы *ätil* («большая река») с одного гидронима на другой. Корректнее видеть в исходном «Этелькез» всего лишь широкое понимание древними мадьярами «Заволжья» («земля за Волгой»), искусственно суженное информаторами до междуречья Дуная и Дона по реальным границам расселения мадьяр в сер. IX в.

Хронология событий. Хронология событий ранней истории мадьяр во многом дискуссионна. Наиболее поздний из рассмотренных источников – Шимон из Кезы – датирует выход мадьяр из «Скифии» 700 г., тогда как его предшественник Аноним полагал, что в 819 г. мадьяры все ещё находились под властью Угека в земле Дентумогер, а начало миграции относил к 884 г. Хронологические расчеты Анонима, очевидно, включали информацию о том, что рождение Алмуша случилось за 65 лет до переселения мадьяр в Панонию, а этот срок и есть годами жизни Алмуша, что, с поправкой на реальную дату пере-

[3] Юлиан считал, что обнаружил т. н. *Magna Hungaria*. Этот термин очень часто используется в историографии для обозначения прародины мадьяр или земли Дентумогер, что является несомненной ошибкой. Сюжет о двух Венгриях, одна из которых расположена у озера Меотиды, появляется в западноевропейских хрониках с конца XII в. (Готфрид из Витербо, позже хроники Висента Белловацента и Бартоломея Английского) (*Дьени 2007, с. 15*). Но речь шла не о прародине, а о «параллельной Венгрии», где все ещё проживали их «сородичи». Именно в поисках *Magna Hungaria*, чтобы найти оставшихся язычниками венгров, и была снаряжена францисканская миссия, добравшаяся до Волги.

селения мадьяр в Карпатскую котловину, смещает полученную датировку к диапазону 824-831 гг.

«Ранняя» дата начала миграции мадьяр, не связанная с «гунно-оногурской» версией, в венгерской археологии обычно развивается в русле гипотезы о промежуточной остановке мадьяр на Северном Кавказе (см.: *Rona-Tas 1999*); в отечественной же историографии излюбленным фактом является известие «Повести временных лет» о «белых уграх».

Сюжет об уграх – союзниках Ираклия (си бо Оугры почаша быти при Ираклии цри, иже находиша на Хоздроѩ црѧ Перьскаго (*ПСРЛ, т. I, ст. 11*)), был заимствован летописцем «ПВЛ» из славянского перевода «Временника» Георгия Амартола (*Истрин 1920, с. 434*), в греческом оригинале которого союзники именовались иначе – «Тюрками», как с IX в. византийские хронисты называли мадьяр (*Baloch 2004*). Переводчик Георгия Амартола несомненно следовал византийской традиции IX–XI вв. называть мадьяр «тюрками», не зная о существовании более древнего племени. Но составитель «ПВЛ» не остановился на простой констатации, упомянув о каком-то захвате *именно этими* «белыми уграми» (или «белыми тюрками») славянских земель, которое, заметим, автор помещает сразу после прихода булгар на Дунай (680 г.), во время, когда авары владели славянскими племенами, но ранее эпизода о полянской дани хазарам (*ПСРЛ, т. I, ст. 11; т. II, ст. 9*). Анализируя это сообщение, мы высказали предположение, что в устной славянской традиции могла сохраниться информация о зафиксированном археологически серьезном вторжении кочевников в славянскую лесостепь в последней трети VII в., совершенном «тюрками» (*Комар 2006б, с. 409-411*), как в источниках VII–VIII вв. преимущественно называли хазар (*Комар 2008, с. 117-119; 2008 б, с. 288-289*). Это объясняет с одной стороны, почему в «ПВЛ» нет информации о хазарском завоевании целого ряда восточнославянских племен (кроме явно поздней, не ранее конца X в., легенды о полянской дани мечами), с другой стороны, становится ясным, почему летописец подчеркивал, что вторжение совершили именно «си бо Оугры», которые воевали с Ираклием против Хосроя, – ведь Феофан четко называет их Τούρκους έκ της έώας ούς Χάζαρεις όνμάζουσιν (*Чичуров 1980, с. 34*) – «Тюрками с востока, называющимися Хазарами».

Следует отметить, что последнее выражение Феофана породило предположение Й.Дарко, поддержанное многими венгерскими исследователями, что существовали и «тюрки с запада», проживавшие западнее хазар, которыми ко времени составления хроники, т. е. ок. 814 г. (*Mango, Scott 1997, p. 1: VII*), уже были мадьяры. Детальный анализ мнений и источников по этому вопросу сделан Л.Балохом, пришедшим к выводу, что в хронике Феофана этноним «Тюрк» используется только по отношению к реальным тюркам и хазарам (*Baloch 2005, p. 187-193*). Как ещё одну вариацию на ту же тему можно упомянуть гипотезу А. Рона-Таш, заключившего, что упоминание в пространной редакции «Армянской географии» (ок. 680 г.) одновременно хазар и тюрков (*Hewsen 1992, p. 55*), должно свидетельствовать в пользу тождественности последних мадьярам (*Rona-Tas 1997, p. 215-219, 282*), не обращая внимание на то, что предложение с упоминанием тюрков в Прикубанье и о бегстве Аспаруха от хазар принадлежит именно редакторской вставке.

Современные научные представления о времени появления мадьяр в Северном Причерноморье базируются на двух других источниках – т.н. «Продолжателе Георгия Амартола» и «Бертинских анналах».

Византийский источник IX в., включенный в биографию императора Василия I и произведение «Продолжателя Георгия Амартола», рассказывает о конфликте между Болгарией и Византией ок. 837 г. Плененные болгарами в Македонии жители были расселены на левом берегу Дуная, для эвакуации которых византийцы послали к дельте Дуная флот. Болгары позвали на помощь Унгров (Ουγγροι), называемых далее по тексту «Уннами» и «Тюрками». Мадьяры предложили македонцам беспрепятственный проход в обмен на все их имущество. Последние

отказались, сразившись с «бесконечным множеством» врагов, и вышли победителями, обратив мадьяр в бегство (*Moravcsik 1961, s. 74-75, 118-119*).

Франкская хроника «Бертинские анналы» (*Annales Bertiniani*) сообщает о посольстве народа Рос (*Rhos*) 839 г. к императору Людовику, перенаправленного византийским императором Феофилом. «Поскольку дорога, через которую они прибыли в Константинополь, располагалась среди варварских и исключительной дикости свирепых народов, чтобы случайно не попасть в опасность, он [Феофил] не желал возвращения ею» (*Annales Bertiniani 1883, p. 19, 20*). Это известие часто трактуется как прямое указание, что мадьяры неожиданно преградили обратную дорогу русскому посольству во время пребывания последнего в Константинополе (см. напр.: *Новосельцев 1990, с. 206; Цукерман 1998, с. 664-666*), но Plusquamperfectum использованных в предложении глаголов (*venerant*, *habuerant*) указывает на действительное состояние уже во время путешествия русов. В то же время, не лишено оснований другое предположение, что именно участие мадьяр в византийско-болгарском конфликте ок. 837 г. действительно могло вызвать реальные опасения византийского двора за судьбу посольства на обратном пути.

Последняя версия объясняет ещё один важный момент. В модели появления мадьяр в Причерноморье во время византийско-болгарской войны 836-838 гг. вызывает закономерные сомнения сама возможность столь быстрого установления политических контактов болгар с новым неизвестным народом. Поэтому дата 836-837 гг. может быть использована лишь как индикатор несомненного присутствия мадьяр уже в Причерноморье, а время их выхода из страны Дентумогер вряд ли определяется точнее, чем «ок. 830 г.» (*Kristo 1996, p. 86-87*). Поразительно, но эта дата чрезвычайно близка к отмеченному устной венгерской традицией событию, случившемуся «за 65 лет до переселения» в Паннонию (895-896 гг.), т.е. в 830-831 гг. Аноним Белы, считавший процес переселения мадьяр одноактным, отнес эту дату к событиям жизни Алмуша, но не является ли она в реальности отражением даты исхода мадьяр из страны Дентумогер?

Константин Багрянородный сообщает, что до переселения в Этелькез мадьяры «жили вместе с Хазарами три года, сражаясь как союзники Хазар во всех их войнах» (*Константин Багрянородный 1991, с. 158*). Эта информация часто понимается буквально, вызывая желание признать её ошибочной и исправить указанную цифру лет в модели причерноморской локализации Леведии (см: *Цукерман 1998, с. 666-667*). Но, строго говоря, в следующем предложении повествование говорит о *женитьбе* Леведи на знатной хазарке, и лишь ниже Константин переходит к сюжету о войнах мадьяр с печенегами и савартов с кангарами. Предложение о последней войне начинается с αναμεταξύ, которое в отношении времени данного события максимум можно трактовать как «между этим», т. е. между женитьбой Леведии и изгнанием мадьяр Арпада из Причерноморья, что, собственно, не дает нам ничего конкретного.

Попытки прояснить ситуацию, используя данные Анонима и Шимона Кезаи, также пока нельзя признать полностью убедительными, хотя соединение устных традиций, переданных Константином и поздними хронистами, действительно позволяет создать более насыщенную картину. Согласно венгерской традиции, за 65 лет до переселения, т. е. состоянием ок. 830 г. (824-831 гг.), мадьяры все ещё находились под властью Угека в земле Дентумогер. Но если Аноним считал его отцом Алмуша, Шимон Кезаи называет Угера (Угека) только дедом Алмуша, а его отцом – Элада. История возвышения Леведи[4], таким образом, приходится на период зрелости Элада (о котором даже легендарных данных не сохранилось), полностью

[4] В данном случае мы не касаемся вопроса времени и обстоятельств появления у мадьяр «двоевластия» в виде сосуществования должностей *kundu* и *gyula*, отмеченных ал-Джайхани и Кон-

подтверждая тезис об отсутствии в это время у мадьяр наследственной власти. Героические войны Леведи как союзника хазар, его женитьба на хазарке, поражение от кангар и переселение в Этелькез, таким образом, укладываются в довольно узкий и, следует признать, правдоподобный промежуток 824-835 гг.

Находясь в земле Дентумогер за Волгой, мадьяры могли быть полезными хазарам в войнах с разрозненными угорскими племенами, протобашкирами, но наиболее вероятно, что их помощь требовалась хазарам в войне с кангарами (печенегами). Если союзные войны складывались для мадьяр удачно, самостоятельная битва с кангарами (вероятно, в ходе целенаправленного набега кангар) закончилась поражением, и мадьяры были вынуждены искать новое место жительства, для которого хазары выбрали Северное Причерноморье.

К. Цукерман (*Цукерман 1998*) предполагает другую историческую модель, в которой мадьяры не были переселены хазарами, а сами захватили «территорию, которая более полутора веков принадлежала Хазарскому каганату», после чего враждебные отношения между ними сохранялись до 889 г., пока хазары при помощи печенегов не нанесли мадьярам решающее поражение и не заключили договор с Леведи, закончившийся избранием Арпада в 890 г. Исследователь исходит из локализации страны Леведии между Дунаем и Доном, при этом, анализируя сюжет переброски печенегов из Заволжья в Причерноморье, сам отмечает: «Две большие реки, Волга и Дон, а также сотни километров хазарской степи отделяли их от страны Леведии», констатируя невозможность разбитых хазарами и гузами печенегов проделать такой путь самостоятельно (*Цукерман 1998, с. 671*). Это замечание вполне применимо и к мадьярам, которых, заметим, ожидал на пути ещё и самый густо населенный регион Хазарского каганата – Подонье, хорошо укрепленный дерево-земляными крепостями задолго до постройки здесь кирпичного Саркела. Но следов триумфального прорыва мадьяр через всю Хазарию, означавшего бы в реальности серьезное военное поражение хазар и значительное опустошение поселений, мы не обнаружим ни в письменных источниках, ни в археологических материалах. Сами мадьяры, напротив, ок. 837 г. потерпели неудачу в столкновении не с регулярной византийской армией, а всего лишь с македонскими беженцами. Не помогает модели и «гражданская война в Хазарии», поскольку её датировка М.И. Артамоновым 20-30-ми гг. IX в. (*Артамонов 2002, с. 346-347*) была основана на датировке разгрома Правобережного Цимлянского городища, в свете работ С.А. Плетневой и В.С. Флерова (даже несмотря на противоречия между этими исследователями в части трактовки стратиграфии памятника), случившегося однозначно не ранее постройки Саркела (*Плетнева 1995; Флеров 1995*).

Совпадение по времени появления на исторической арене мадьяр, посольства хакана русов в Константинополь и хазарского посольства к византийцам, после которого в 838-839 гг. была построена крепость Саркел, закономерно вызвало гипотезу о взаимосвязи этих событий и даже о намеренной акции переселения мадьяр для борьбы с русами (*Новосельцев 1990, с. 206-210*). М.И. Артамонов полагал, что расположение Саркела не удобно для контроля водного пути через Дон (что не совсем верно), а функции крепости сводились лишь к контролю сухопутного пути и защите Хазарии от врага с запада, которым исследователь считал мадьяр (*Артамонов 2002, с. 306-307, 346-347*). Эта гипотеза оказала такое сильное влияние на историографию, что постройка Сарке-

стантином Багрянородным уже для мадьяр конца IX в. Традиционная версия о том, что «воевода» Леведи носил титул «дюла», вполне реальна, но она, все же, записана уже во времена утверждения династии Арпадов (легитимность которой специально подчеркивается бездетностью Леведи) и не объясняет, почему у информатора византийцев предыстория мадьяр настолько ассоциировалась с именем Леведи, что им даже называли древние места жительства.

ла против мадьяр даже рассматривается историками как «факт», не позволяющий предполагать подчинение мадьяр хазарам в 30-х гг. IX в. (*Kristo 1996, p. 132*).

Отметим сразу, что проблема обустройства системы крепостей на западной границе Хазарии, которую М.И. Артамонов рассматривал как построенную против мадьяр, в исследованиях Г.Е. Афанасьева (*Афанасьев 1987; 1993*) приобрела совершенно другой оттенок. Полученный хазарами при строительстве Саркела фортификационный опыт был использован для постройки целой серии каменных крепостей на северо-западе Хазарии, в лесостепном Подонье, причем одна из таких крепостей – Маяцкое городище – контролировала Донской путь на сотни километров выше по течению от Саркела, где единственным противником хазар выступали русы. В степной части Дона таких крепостей оказалось только две – Саркел с Правобережным Цимлянским и Семикаракорское городище, т. е. уровень опасности в этой части западной границы оценивался как гораздо более низкий.

Хронология рассмотренных событий такова: 830-836 гг. – переселение мадьяр; 834-837 гг. – посольство хазар в Константинополь; ок. 837 г. – конфликт мадьяр и византийцев; 837-838 гг. – посольство русов в Константинополь; 838-839 гг. – возведение Саркела.

Ключевыми событиями из этого перечня могут оказаться переселение мадьяр и их неудачное сражение с македонцами. Если появление мадьяр в Северном Причерноморье резко меняло соотношение сил в гипотетическом хазаро-русском противостоянии, то вступление мадьяр в болгаро-византийский конфликт на стороне болгар могло уже вызвать немедленное посольство русов в Византию в надежде получить нового союзника. Византийцы, оценив ситуацию, именно в 837-838 гг. могли из двух потенциальных союзников избрать более знакомого и, ввиду «мадьярского фактора», более опасного для себя, т.е. Хазарию, русское же посольство, дабы выиграть время, было отправлено домой невообразимым «кружным путем», до сих пор поражающим умы исследователей, как русы и оказались при дворе франков.

Скорее всего, к моменту возвращения русов домой Саркел уже был в основных чертах закончен. После возвращения Петроны Каматира домой, в 841 г. была создана фема Херсона, во главе которой и был поставлен Петрона. Создание фемы сопровождалось значительными территориальными уступками хазар в Крыму, прежде всего, к Византии на время перешла Крымская Готия (*Цукерман 1998, с. 672, 678*), что весьма прозрачно указывает на цену сооружения Саркела.

Очень важно, что результат этой сложной дипломатической комбинации на целых 20 лет стабилизировал ситуацию, а, следовательно, два крупнейших политических игрока – Византия и Хазария – образованием фемы Херсона и сооружением линии укреплений на западной границе Хазарии добились гарантий собственной безопасности. Но всего спустя 20 лет все действующие лица вновь выходят на историческую арену.

За это время в хазаро-мадьярских отношениях произошли определенные институциональные изменения. Пребывая в «стране Леведии», статус мадьяр описывается Константином Багрянородным как «союзники», хотя в награду за помощь Леведи получил в жены всего лишь «знатную хазарку». Для сравнения, правитель «гуннов» Дагестана Алп-Эльтебер в 60-х гг. VII в. был вызван в ставку кагана и получил в жены дочь кагана одновременно с титулом эльтебера (*Мовсэс Каланкатуаци 1984, с. 127, 128*). Практически одновременно, в 664 г. в походную ставку кагана вызвали правителя Албании Джуаншера, где он был обручен с другой дочерью кагана (*Мовсэс Каланкатуаци 1984, с. 102, 103*). А в 761 г. дочь кагана была выдана за арабского наместника Закавказья Язида ас-Сулами (*Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи 1981, с. 63*).

Похоже, что на раннем этапе хазары не расценивали мадьяр как полновесного партнера. Но «малое время прошло» после переселения мадьяр в Этелькез, и аналогичный вызов в ставку кагана получил «первый воевода» мадьяр Леведи. Переданная информатором Константина

Багрянородного речь кагана и ответ Леведи (*Константин Багрянородный 1991, с. 160-161*), несмотря на апокрифичность, не оставляют сомнений, что каган решил применить к мадьярам традиционный институт эльтебера со всеми вытекающими отсюда последствиями – процедурами выражения лояльности и централизацией сбора налогов. Леведи якобы отказался от подобной чести, предпочитая уступить титул Алмушу, но решение в реальности принимал традиционный совет племенного союза Хетумогер (правда, под надзором «людей кагана»), избравший эльтебером сына Алмуша Арпада или же, что более вероятно, учитывая хронологию, самого Алмуша[5]. Новый институт, несомненно, оказал серьёзное централизирующее влияние на организацию мадьярского союза, заложив основы будущей королевской династии.

В июне 860 г. русы на 200 (или 380) кораблях нападают на окрестности Константинополя. И хотя от самой столицы русы были отброшены, как независимо свидетельствуют Никита Пафлагон и Иоанн Диакон, им удалось беспрепятственно опустошить побережье и острова (*Бибиков 2003, с. 95, 106; Назаренко 2003, с. 290, 291*).

Пространная версия Жития Константина Философа и латинский текст об обретении мощей св. Климента (создан ок. 880 г.) рассказывают, что в тот же год посольство к византийцам прислали хазары, приглашая «книжного мужа» на религиозный диспут (*Бодянский 1863, с. 12; Житие и перенесение мощей св. Климента 1865, с. 327-328*). Славянский вариант говорит, что в ответ был направлен с миссией Константин Философ, а латинский вариант даже уточняет, что император отправил его «совместно с послами теми [Хазар] и своими». Сюжет о посольстве, впрочем, считается выдумкой агиографа, поскольку посланный к хазарам Константин столкнулся с другой реальностью – зимой или весной 861 г. к Херсону подступили хазарские войска: «Хазарский же воевода пришел с воинами, обступил христианский город и стал лагерем рядом с ним»[6] (*Бодянский 1863, с. 12*).

Состояние военного конфликта подтверждает и сюжет отбытия Константина из ставки кагана – миссионер отказывается от награды и просит выдать ему пленных греков, которых и получает в числе 20 человек (*Бодянский 1863, с. 21*). Эпизод осады Херсона хазарами весьма любопытен – Константин со спутниками из своей дипломатической миссии, «не поленившись», идет в лагерь хазар и вступает в переговоры с их предводителем («воеводой»), который отпускает его, отходит от города и даже обещает креститься. Но на обратном пути в город во время обя-

---

[5] Дата события вызвала дискуссию, поскольку ряд исследователей (М.И.Артамонов, Д.М.Данлоп, Д.Дьерфи, К.Чегледи и др.) увязывали эпизод избрания Арпада с поражением мадьяр от печенегов 889-895 гг., вопреки прямому указанию Константина, что печенеги изгнали мадьяр «с архонтом их Арпадом» (обзор см.: *Kristo 1996, p. 159-166*). Венгерская традиция о переселении мадьяр из Дентумогер связывает его с именем Алмуша, а византийская – с его современником Леведи. Допустив, что к 889-895 гг. оба были живы и дееспособны, придется заключить, что в 30-х гг. IX в. они ещё младенцами возглавляли мадьярские племена. Отсутствие сведений об Алмуше в Паннонии даже привело автора венгерской хроники XIV в. к заключению, что он «был убит в Трансильвании», породившему дискуссию о существовании у мадьяр аналогичного хазарскому обычая «сакрального убийства» царя (*Kristo 1996, p. 166*). Контрольная дата смерти Арпада, согласно Анониму, 907 г. (или, как полагают, венгерские исследователи, на несколько лет раньше), указывает на его рождение уже в Этелькезе, а следовательно, в период 840-860 гг. он едва мог достичь полнолетия. Это позволяет заключить, что данные Анонима об избрании первым королем именно Алмуша действительно верны.

[6] В одном из последних русских переводов Л.В. Мошковой и А.А. Турилова «оплетеса о немъ» (дословно: «окружился забором рядом с ним») передано как «начал тяжбу о нем», вероятно, на основании какого-то редкого значения. Это создает возможности другой интерпретации действий хазар, но «юридические» мотивы откровенно слабо увязываются с контекстом повествования, ставящего в заслугу Константину то, что хазары отошли, «никоеѧже пакости сътвори людем тѣмъ» – «не причинив никакого вреда (зла, ущерба, разорения) людям тем».

зательной часовой молитвы византийцев обступили «Ꙋгри» (в греческом оригинале, скорее всего, этноним фигурировал как «Тюрки»), «по-волчьи воя, желая их убить». Увидев непоколебимость Константина в завершении службы, мадьяры кланяются ему и отпускают. После этого Константин возвращается в город и отбывает на корабле к Меотскому озеру, т.е., очевидно, в Таматарху, откуда уже далее к «Каспийским воротам» (*Бодянский 1863, с. 12*). В этом сюжете мадьяры, несомненно, находились в авангарде хазарской армии у Херсона.

В русле своей концепции К. Цукерман предлагает довольно сложную комбинацию для объяснения сюжета: переправившиеся зимой по льду Керченского залива хазары сначала начинают, затем снимают осаду неизвестного «христианского города» из-за приближения враждебных им мадьяр, которые нападают на миссионера как вышедшего из вражеского лагеря (*Цукерман 1998, с. 675, 677*). Сам характер источника не вызывает удивления о наличии в нем стандартных историй о «чудесах». Первое такое чудо – обращение вспять врагов силой слова или молитвы, второе – невредимое возвращение после нападения язычников, из-за чего Ю.М. Могаричев вообще счел всю историю выдумкой агиографа (*Могаричев 2002, с. 52*). Но обратим внимание на то, чего из стандартных фраз нет в Житии, а именно, традиционного сюжета о ликовании освобожденных жителей и их благодарности святому. Наделенный дипломатическими полномочиями Константин провел переговоры с хазарским воеводой, несомненно, озадаченным посольством к самому кагану, и добился неприкосновенности города, но действительно ли снятия осады, а не временного отхода? Сюжет помещен в главе, где речь идет только Херсоне, поэтому подозревать неизвестный «христианский город» нет особых оснований. Тот факт, что Константин отплыл к хазарам морем, однозначно свидетельствует, что миссионер отплыл туда из Херсона (другого порта у Византии в Крыму в это время просто не было, да и по Житию Константин дожидался снаряжения корабля в Херсоне). А следовательно, даже из «неизвестного христианского города» (куда, получается, «укрощенные» хазары его не впустили) Константин все равно возвращался в Херсон, и находился на *византийской* территории, а не в «мадьярской степи».

Почему же мадьяры, в свете этого сюжета, враждебные одновременно византийцам и хазарам, без всяких вопросов отпускают дипломатическую миссию к кагану? Почему мадьяры, «пытающиеся отрезать хазарам пути к возвращению», отрезают их от Херсона, а не от Керчи (или Перекопа)? Вызывает недоумение и сама уверенность исследователя в замерзании Керченского пролива. Это крайне редкое природное явление всегда сопровождалось замерзанием всей северной береговой линии Черного моря. Но 30 января 861 г. Константин снаряжает корабль в Херсоне, плывет на соседний островок и даже устраивает обширные раскопки в поисках могилы Климента (*Бодянский 1863, с. 12; Житие и перенесение мощей св. Климента 1865, с. 331-332*). Немедленно же после переговоров с воеводой Константин «възврати же сѧ ... въ свои поуть» и отплыл морем к хазарам «на Меотское езеро», т.е. именно в Керченский пролив. Все это было возможным только в условиях мягкой бесснежной зимы без сильных ветров или же просто весной. Наконец, финальный вопрос: Константин спас жителей византийского города от хазар, но сам едва спасся от мадьяр; а чем дальше занялась в Крыму мадьярская армия, якобы способная напугать даже хазарского воеводу, – неужели на неё также подействовало «укрощение» Константина?

Отбросив налет агиографических штампов, следует зафиксировать факты: Константин успешно заключил перемирие с хазарами, после чего немедленно решил отправиться к кагану; задержавшие его на пути назад в Херсон мадьяры благополучно отпустили посольство; из ставки кагана Константин вернулся с «благодарственными письмами» императору, означавшими на практике заключение мира и реальные гарантии безопастности Херсону.

В 862 г. мадьяры (*qui Ungri vocantur*) неожиданно фиксируются очень дале-

ко от Причерноморья – они участвовали во вторжении в Австрию во время усобицы между императором Луи и его сыном Карлманом (*Annales Bertiniani 1883, p. 60*). Следующий зафиксированный источниками эпизод вторжения в Австрию случился в 881 г. Хроника упоминает под этим годом: «Первая война с Унграми под Венией. Вторая война с Коварами под Кульмите (*cum Cowaris ad Culmite*)» (*Bresslau 1934, p. 742*). Эти факты позволяют локализировать восстание кабар против центральной власти Хазарии, а также разрыв отношений с мадьярами в промежутке между 861-881 гг.

Как справедливо отмечено К. Цукерманом, враждебные отношения мадьяр с хазарами фактически отрезали Крымский полуостров от Хазарии. Письмо Фотия к архиепископу Боспора Антонию, рассказывающее о желании последнего крестить евреев, может указывать если не на потерю Керчи, то, во всяком случае, на серьезное ослабление там хазарского влияния уже к 873 г.[7] (*Цукерман 1998, с. 676, 677; Сорочан 2005, с. 347*). Часто, как доказательство перехода Керчи под византийское влияние уже во 2-й пол. IX в., используется и информация ал-Джайхани о том, что мадьяры продают невольников византийцам в городе *K.r.h*, но, во-первых, речь могла просто идти только о месте торга[8], во-вторых, как указывалось выше, весьма вероятна и его тождественность Херсону. Кроме того, древнееврейские источники (письмо царя Иосифа и Кембриджский документ) документируют несомненную хазарскую юрисдикцию города в 1-й пол. X в. Более информативно, пожалуй, отмеченное археологией проникновение в Керчь последней четверти IX в. византийских строительных традиций, хотя и на фоне полного сохранения облика материальной культуры салтовского круга (*Айбабин 1999, с. 222*).

Любопытно, что известные из письменных источников данные о предшествующих десятилетиях хазарско-византийских отношений в Крыму никак не располагают к какому-либо усилению роли Византии в регионе. Судя по переименованию фемы Климаты в фему Херсона, случившемуся не позднее 50-х гг. IX в. (*Цукерман 1998, с. 678; Айбабин 1999, с. 220-221*), Византии так и не удалось удержать под своим протекторатом Готию.

Важное описание Херсона к моменту его посещения Константином или вскоре после него передано Анастасием Библиотекарем в письме к епископу Гаудерику 875 г. (*Ягич 1893, прил. 6; Perels, Laehr 1928, s. 435-438*). Анастасий ссылался на информацию митрополита Смирны Митрофана, сосланного в Херсонес патриархом Фотием (т.е. до 867 г.). Херсон (*Cersonem*), *quae Chazarorum terrae vicina est* – «который находится в соседстве с землей Хазар» (в латинской истории о мощах Климента – *quae nimirum terrae vicina Cazarorum et contigua est* – «который примыкает к соседней землей Хазар»), характеризируется Митрофаном в крайне черных тонах. Население города составляют не родившиеся здесь, а *sit Romani locus imperii et a diversis barbarorum quam maxime nationibus frequentetur* – «из различных мест Римской империи и преимущественно из различных варварских народов стекшиеся во множестве». Сам город пришел в упадок под давлением «тягостей многих», «место стало опустевшим и обезлюдевшим, храм разрушен, и вся упомянутая часть Херсонской области почти покинута, в результате чего епископ Херсона внутри того города с немногочисленным народом остаются на одном месте, и

[7] Решающего значения этот факт, к сожалению, не имеет, поскольку, во-первых, намерения епископа не подкреплены действиями, во-вторых, нет ни малейших указаний на «силовой» вариант крещения евреев. Скептики могут также отметить, что в условиях насильственного крещения евреев по всей империи в 873 г. Антоний, скорее, должен был получить подобный приказ, а не ставить себе в заслугу уже сами намерения.

[8] Выход мадьяр из-под власти хазар совсем не означал взаимной войны на уничтожение. *Ср.*: у Константина Багрянородного отношения русов и печенегов описаны как череда мирных и враждебных периодов, а разорение земель руссов и Херсона печенегами не препятствовало торговле с ними из-за её выгодности (*Константин Багрянородный 1991, с. 36-43*).

так, представляется, конечно, являются жителями не столько гражданского города, сколько тюрьмы, из которой не отваживаются выходить» (*Perels, Laehr 1928, s. 436-437*).

Анастасий говорит только о «разрастании вокруг множества язычников» (*crescente circunquaque multitudine paganorum*), тогда как латинское сказание о мощах Климента упадок Херсона объясняет: *ob multitudinem incursantium barbarorum* – «вследствие многочисленных варварских набегов» (*Житие и перенесение мощей св. Климента 1865, с. 329*). В 861 г. свидетелем одного из таких вторжений стал и сам Константин. Но после его возвращения от кагана в Херсон Константин не только привозит желаемый мир, но и, узнав от архиепископа о совершении языческих ритуалов в городе Фулы, вновь отправляется с миссией в Хазарию, успешно убеждая язычников срубить священный дуб (*Бодянский 1863, с. 21-22*), что означает несомненное получение от кагана гарантий беспрепятственного распространения христианства в крымской Хазарии («и повѣлехомъ крститисѧ своею волею»).

Именно с усилением позиций христианской церкви и можно связать усиление влияния византийской культуры в Крыму. Но ослабление хазарского политического влияния это не объясняет. Как и не объясняет, почему Митрофан даже после миссии Константина сравнивал жизнь в Херсоне с тюрьмой.

Разъяснение событий, возможно, подсказывает ещё один источник – Житие Стефана Сурожского. Многократно комментировавшийся древнерусский перевод Жития сообщает, что через некоторое время после смерти святого пришли из Новгорода войска князя Бравлина (Бравлинъ) и захватили земли от Херсона до Керчи («ѡт Корсоунѧ и до Корча»), после чего вторглись в Сугдею («Соурож») (*Ivanov 2006, p. 159-161*). Армянский перевод того же источника свидетельствует: «Спустя годы некий Пролис (*Prolis*) из народа жестокого и языческого (варварского) пришел с войсками и опустошил Керчь и её округу. Далее он двинулся к Херсону (*Shrson*), опустошая и уводя в плен мужчин, женщин и детей, а остальных предавая мечу. Затем он вторгся со своими войсками в Сугдею (*Sougda*)» (*Bozoyan 2006, p. 104-105*). Ниже оба перевода пересказывают о чуде, свершившемся в церкви Св. Софии, закончившемся крещением варваров.

Сюжеты о хазарском кагане Вирхоре из предшествующих частей армянского перевода Жития указывают на очень хорошее знакомство авторов с хазарами, что исключает из вероятной даты хазаро-мадьярский поход на Херсон 861 г. или более поздние хазарские походы, не говоря уже о том, что в случае потери хазарами Сугдеи и Керчи к тому моменту, они, скорее, стремились бы просто восстановить свой контроль на этим регионом, а не устраивали классический грабительский набег. Древнерусский переводчик в целом резонно расценил, что этим неизвестным языческим народом могли быть русы, произведя не известного летописям новгородского князя. Впрочем, ни одна из форм имени, ни реконструируемое из древнерусского и армянского текстов имя Βρουλις – «Врул / Брул», не похожи и на имена известных из источников мадьярских вождей IX в. (хотя в отношении достоверности поздней венгерской традиции о составе вождей семи племен этого периода, не принадлежащих к роду Арпада, особого доверия у современных исследователей нет). Соотнести упомянутых «язычников» с мадьярами больше вынуждает историческая ситуация. Как бы мы не расценивали византийские свидетельства о крещении русов в 60-70-х гг. IX в. (*Бибиков 2003, с. 103-108*), они несомненно отражают какие-то удачные попытки византийской дипломатии наладить отношения с Русью. Не свидетельствует в пользу русов, совершавших до 941 г. только походы на кораблях, и характер описанного в Житии Стефана Сурожского нападения, затронувшего обширную область между Херсоном и Керчью. И хотя о характере государственной юрисдикции Юго-Восточного Крыма во 2-й пол. IX ст. у нас фактически нет никаких источников, больше оснований полагать, что мадьярский набег был направлен не против Византии, а против подчиненных хазарам областей.

О наличии следов каких-то потрясений в Хазарии во 2-й пол. IX в. красноречиво свидетельствует разгром Правобережного Цимлянского городища. То, что события «гражданской войны» затронули в основном западную часть Хазарии, маркируют не только отложение мадьяр и присоединение к ним кабар, но и тот факт, что не симпатизировавшие хазарам волжские булгары, тем не менее, были вынуждены подчиняться хазарам ещё и в нач. X в., во время визита ибн-Фадлана.

Причины и ход войны остаются загадкой, но есть указание «Кембриджского Анонима» на период в истории Хазарии, когда «не было царя в земле Хазарии, и тот кто одерживал победы в войне, мог возвыситься над ними как предводитель армии». Именно таким путем, по мнению Анонима, был избран царем потомок еврейских беженцев из Армении, смешавшихся с хазарами. Узнав о таком факте, «цари Македонии» и «цари Аравии» в раздражении послали к нему посланников с речами против веры евреев, но потерпели неудачу в споре. Военачальника-иудея «поставили царем на ними», а *KGN* стал титулом судьи (*Golb, Pritsak 1982, p. 107-113*). Упоминание «царей Македонии» указывает на Македонскую династию императоров Византии, датируя события не раньше 867 г., но эта форма могла быть и просто обычной для времени создания памятника. Более точное хронологическое указание – это упоминание религиозного диспута, случившегося в 861 г. Именно после этого диспута иудей, согласно Анониму, и стал царем. «Период без царя», т.е. кагана – весьма интересная подробность. Учитывая существование огромного каганского гарема, прекращение рода кагана (особенно со всеми боковыми ветвями) по естественным причинам представляется маловероятным. Зафиксированное же арабскими источниками состояние «двоевластия» у хазар X в., когда «сакральный» выборный каган мог избираться из кандидатов, торгующих на рынке Атиля, означало несомненное прекращение царствующей династии, скорее всего, её полное уничтожение или низведение до рядового слоя общества. «Восставшие» против царя кабары, в таком случае, и представляли проигравшую «каганскую партию».

Древнетюркские формы *qabar* – «надуваться», *qapa* – «поднятый», «высокий» (*Древнетюркский словарь 1969, с. 399, 420*), чуваш. «капар» – «нарядный», производные формы имеют оттенок «быть хвастливым, щеголять» (*Федотов 1996, с. 225-226*), общ. тюрк. *qaba* – «пышный», *qabar* – «набухать, важничать, чваниться, гордиться», производные – «опухать, опухоль» (*Этимологический словарь тюркских языков 1997, с. 158, 165, 166*). Учитывая, что «кабарами» себя продолжали называть сами «повстанцы», негативный оттенок «опухоль» вряд ли вероятен, скорее, подразумевался лексический ряд «высокий, важный, пышный, гордый». Такое наименование вполне подходит именно для группы родов «каганской партии». Обратим внимание и на свидетельство Константина Багрянородного, что после соединения с мадьярами кабары, «поскольку в войнах они показали себя самими сильными и мужественными из восьми родов и предводительствовали в сражении, продвинулись в первые роды» (*Константин Багрянородный 1991, с. 162*).

Следуя исторической канве Кембриджского документа (а также указаниям письма царя Иосифа о принятии иудаизма его предком, т.е. бегом) мы должны предположить, что в 861 г. принятия иудаизма каганом хазар не случилось. Внутри знати хазар возникли серьёзнейшие разногласия, закончившиеся усобицей, в которой на первый план вышли «младшие» роды партии бега-иудея, тогда как три «старших» рода – «кабары» – выступившие на стороне кагана, потерпели сокрушительное поражение и бежали на запад к персональным союзникам погибшего кагана – мадьярам Арпада (или ещё Алмуша)[9]. Заняв одну из лидирующих позиций в союзе Хетумогер, кабары

[9] Среди историков и даже некоторых археологов довольно распространено мнение об «иудаизме» кабар и, следовательно, о невозможности связи «гражданской войны» с принятием иудаизма на

с мадьярами, вполне вероятно, обрушиваются на владения своих противников в Крыму и на Нижнем Дону, но пробиться вглубь Хазарии оказываются не в силах, что фиксирует на некоторое время состояние *status quo*.

На время хазары исчезают из международных политических событий. Под 884 г. «ПВЛ» размещает поход Олега на хазарских данников северян, а в следующем 885 г. – на радимичей. Поход Олег аргументировал именно антихазарской политикой: «не дастъ имъ Козаромъ дани платити... азъ имъ противенъ а вамъ не чему» (*ПСРЛ 2001, т. 1, ст. 24; ПСРЛ 2001, т. 2, ст. 17*). В 886/887 г. эмир Дербента Мухаммед совершил поход на принадлежавший хазарам г. Шандан, но лишь в 900/901 г. хазарский царь К-са сын Б.лджана совершил ответный поход на Дербент (*Новосельцев 1990, с. 193*). Задержку реакции хазар объясняют «степные» события.

Восходящий к источнику IX в. рассказ ибн-Русте сообщает, что «Хазары окружали себя рвами, чтобы защищаться от Мадьяр и других соседних народов», а также, что «каждый год Хазары ведут войну с печенегами» (*Minorsky 1937б, p. 143*). Кочевники всегда чутко реагировали на ослабление соседних государств, поэтому закономерным выглядит, что ослабленная усобицами Хазария подвергалась ежегодным набегам печенегов, и именно они превратились в главную угрозу.

Хроника Регино сообщает, что в 889 г. мадьяры были вынуждены покинуть свои земли под давлением печенегов, а также из-за невозможности прокормить накопившуюся там массу народа. Отметим сразу, что сведения Регино во многом стериотипны, как и сама характеристика мадьяр: «Племя Венгров (*gens Hungarium*), свирепее, чем самое жестокое животное, прежде, до времени того, неслыханное и не упоминаемое». Регино использует довольно большой фрагмент древнего географического описания Скифии, говорит о её перенаселенности и невозможности питать столь многочисленные народы, откуда далее выводит причину миграции мадьяр. Этот книжный сюжет, также как и упоминание о переселении мадьяр «из Скифии от реки Танаис», вряд ли можно считать аутентичным. Современная же Регино информация, очевидно, говорит о мадьярах только то, что они «были изгнаны из своей страны ближайшими соседями своими, народом, называемым Пецинаки (*Pecinaci*)» (*Reginonis abbatis Prumiensis chronicon 1890, p. 131-132*).

Впрочем, в событиях Дунайского региона мадьяры появляются только позже – в 892 г. мадьяры воюют на стороне франков против Моравии, а в 894 г. – наоборот, на стороне мораван (*Kristo 1996, p. 87-88, 175-182*). Византийские источники об обстоятельствах конфликта печенегов с мадьярами сообщают более подробно. Константин Багрянородный рассказывает, что в союзе с огузами хазары наконец разбили атаковавших их печенегов, заставив последних переселиться в Северное Причерноморье и вытеснить мадьяр (*Константин Багрянородный 1991, с. 154-159*).

Данные Константина о том, что землю печенегов за Волгой заняли огузы, а оставшиеся за Волгой печенеги живут среди гузов, отличаясь от них только укороченной одеждой (*Константин Багрянородный 1990, с. 156-157*), не совсем точны. Арабские географы очерчивают границы печенегов в X в. противоречиво, обозначая западными соседями печенегов хазар, славян и Византию, а восточными соседями считая огузов, башкир и кипчаков (*Заходер 1967, с. 70-76*). И лишь «Худуд ал-алам» специально разделяет «хазарских» и «тюркских» печенегов (*Худуд ал-Алем 1930, с. 31*), правда, опять с не очень ясной локализацией. Соседями «тюркских» печенегов выступают с запа-

основании находок из могильника Челарево в Сербии (*Эрдели 1983*). Эта нелепая ошибка целиком на совести интерпретаторов этого обычного позднеаварского могильника VIII – нач. IX вв., в слое которого были найдены многочисленные фрагменты римской черепицы III в. с иудейскими граффити, совершенно верно датированные и интерпретированные автором раскопок (*Burnadžć 1985*).

да мадьяры и русы, на юге – буртасы, а на востоке – гузы. Соседями «хазарских» печенегов, являющихся частью печенегов «тюркских», переселившихся и захвативших новые земли, на юге являются аланы, а на восток от них расположена гора Хазар, что должно соответствовать междуречью Дона и Волги, т.е. собственно Хазарии (*Minorsky 1937a, p. 101, 160*).

Впрочем, параллельный сюжет об овладении новой землей есть у ибн-Хаукаля и Истахри, более уверенно говорящих о проживании этих печенегов «между хазарами и Румом» (*Ibn Haukal 1964, p. 15; Заходер 1967, с. 76*). «Тюркские» печенеги, в таком случае, это – часть печенежских родов, оставшаяся на своих землях за Волгой. Не исключено также, что информация Ибн Хаукаля о соседстве печенегов с башкирами (*Ibn Haukal 1964, p. 387, 389*) отражает смещение огузами этой группы печенегов после 889 г. на север, в зону, ранее служившей южной частью мадьярского ареала. Только в 965 г. огузы нанесли заволжским печенегам второе, решающее поражение, заставив последних соединиться со своими родственниками в Причерноморье, а сами развязали войну с обескровленной Хазарией. В 968 г. значительно укрепившиеся печенеги, очевидно, подкупленные византийцами, осадили Киев. Вернувшийся из похода в Болгарию Святослав отогнал печенегов в поле, но, считая их по-прежнему «хазарскими», нанес в 968/969 г. последний сокрушительный удар Хазарии.

Таким образом, в 889 г. хазары не просто переселили печенегов в Северное Причерноморье для борьбы с «врагом № 2» – мадьярами, но и обезопасили себя, разделив их на две части. Ослабленные печенежские роды, даже несмотря на присутствие среди них главного рода кангар, не обладали в 889 г. достаточной силой, чтобы немедленно вытеснить мадьяр, что и вызвало наблюдаемую в источниках задержку, и, скорее, служили «буфером» между мадьярами и Хазарией. В историографии традиционно предполагается, что с появлением печенегов мадьяры оставили Левобережье Днепра и сконцентрировались к западу от Днестра или Южного Буга, где оказались в относительной безопасности. В 895 г., по просьбе византийского императора Льва VI, мадьяры даже вторгаются в Болгарию, заставив болгар подписать мирный договор с Византией. Но в ответ болгарский царь Симеон заключил союз с печенегами, и объединенные силы болгар и печенегов нанесли мадьярам решающее поражение, вытеснив их со своих мест проживания (*Константин Багрянородный 1991, с. 162-165*), а затем развязали новую войну с Византией. К 896 г. мадьяры уже окончательно переселились в Карпатскую котловину (*Kristo 1996, p. 184-196*).

Таким образом, период пребывания мадьяр в Северном Причерноморье уверенно определяется рамками 836-895 гг., с допуском в сторону возможности чуть более раннего появления (830-831 гг.). 60-65 лет проживания мадьяр в Этелькезе означают, что ни одно из поколений, родившихся в стране Дентумогер, практически не имело шансов дожить до переселения в Карпатскую котловину, а следовательно, прямое перенесение культуры мадьяр из Заволжского региона в Подунавье *невозможно*.

Археологические памятники мадьяр Этелькеза, таким образом, приобретают важнейшее значение «связующего звена». Рассмотренные выше письменные источники позволяют уверенно выделить следующие ожидаемые критерии археологической культуры мадьяр Этелькеза:

1) это памятники Северного Причерноморья середины – 2-й пол. IX в. (836-895 гг.);

2) наличие культурных признаков памятников 1-й пол. IX в. из региона Заволжья, желательно соседящего с ареалом Волжской Булгарии;

3) наличие признаков контактов сер. IX в. с салтово-маяцкой КИО;

4) наличие признаков контактов середины – 2-й пол. IX в. со славянами и византийским Крымом;

5) сходство базовых признаков погребального обряда и материальной культуры с ранним пластом (1-я пол. X в.) венгерских памятников современной Венгрии.

Археология в поисках протовенгров

В 1896 г. Венгрия готовилась праздновать тысячелетие обретения родины. Научная общественность отреагировала на это событие всплеском внимания к истории и археологии периода завоевания (*Lango 2005, p. 191, 202-205*). Наиболее впечатляющие результаты от этого импульса были достигнуты археологией: если обобщающая монография Й. Хампеля 1896 г. насчитывала всего 56 могильников эпохи завоевания (*Hampel 1896*), в работе 1905 г. таких пунктов числилось уже более 80 (*Hampel 1905*), а в 1907 г. – уже более 100 (*Hampel 1907*).

Усилился и интерес к проблеме поиска прародины венгров на востоке. В поисках «кавказской прародины» граф Е. Зичи за собственный счет организовал серию поездок на юг России и Северный Кавказ. Во второй экспедиции 1896 г. его сопровождал археолог М. Возинский, но результаты поездки были суммированы молодым исследователем Б. Поштой, приглашенным графом в следующую экспедицию 1897 г. (*Lango 2005, p. 207-208*). Третья экспедиция охватывала серьезнейшее на то время количество пунктов: Варшава, Хельсинки, Санкт-Петербург, Москва, Тверь, Киев, Одесса, Керчь, Тифлис, Астрахань, Самара, Симбирск, Казань, Пермь, Екатеринбург, Тюмень, Тобольск, Томск, Красноярск и Минусинск, в которых Б. Пошта имел возможность ознакомиться с коллекциями музеев, литературой и установить контакты с коллегами. Результатом поездки стала монография Б. Пошты «Археологические исследования в Русской земле» (*Posta 1905*), первая часть которой была посвящена проблеме поиска аналогий культуре венгров эпохи завоевания, а вторая – более раннему материалу, поскольку исследователь, в русле представлений Е. Зичи, начинал историю мадьяр с савиров и оногуров. Б. Пошта в качестве ключевых комплексов, обнаруживающих более всего элементов схожести с могильниками Венгрии, выделил три: Балымерский курган, Загребинский могильник и разрушенное погребение из Воробьевки (рис. 1).

Разделенные большим расстоянием, все три памятника не демонстрировали и единый культурный тип. Биритуальный (кремационно-ингумационный с кенотафами) Загребинский (Юмский) могильник из бассейна р. Вятки привлек внимание Б. Пошты саблей, напоминающей контруктивные особенности «сабли Карла Великого». Разрушенное ингумационное погребение из Воробьевки в Подонье обнаруживало схожесть с загребинскими находками типом сабли и «лотосовидным» декором поясных деталей, с венгерскими же могильниками эпохи завоевания обнаруживали сходство стремена и декор щитка пряжки. Наконец, единственное погребение, действительно происходящее из предполагаемого региона Magna Hungaria – Балымерский курган, насыпанный над кремационным погребением, вмещал скандинавский меч X в. и несколько круглых бляшек с розетками и «перевязанным» бордюром, действительно находящим близкие аналогии в Венгрии. Рассмотренному комплексу признаков исследователь также отметил параллели среди поясных деталей из Северного Кавказа и Волжской Булгарии, оружия из Киева. Б. Пошта не закончил монографию определенными выводами, сохраняя больше стиль отчета, и, вероятно, расчитывая на продолжение исследований в России.

Наблюдения Б. Пошты были немедленно развиты Й. Хампелем. Уже в следующей монографии он включил раздел «Культурные аналогии», где использовал материалы Балымерского, Загребинского и Воробьевского комплексов, часть приведенных Б. Поштой бляшек кавказских и булгарских поясных наборов, а также материалы черноклобукского погребения XI–XII вв., раскопанного В.В. Хвойкой между сс. Новоселки и Черняхов (на юге современной Киевской обл.), и меч из киевского погребения на ул. Рейтарской (№ 108, по М.К. Каргеру) (*Hampel 1907, s. 237-274*). Основное внимание исследователь уделил вопросам генезиса декоративных элементов, отметив их вероятные сасанидские и византийские прототипы.

А.А. Спицин отреагировал на работы венгерских исследователей статьей, в

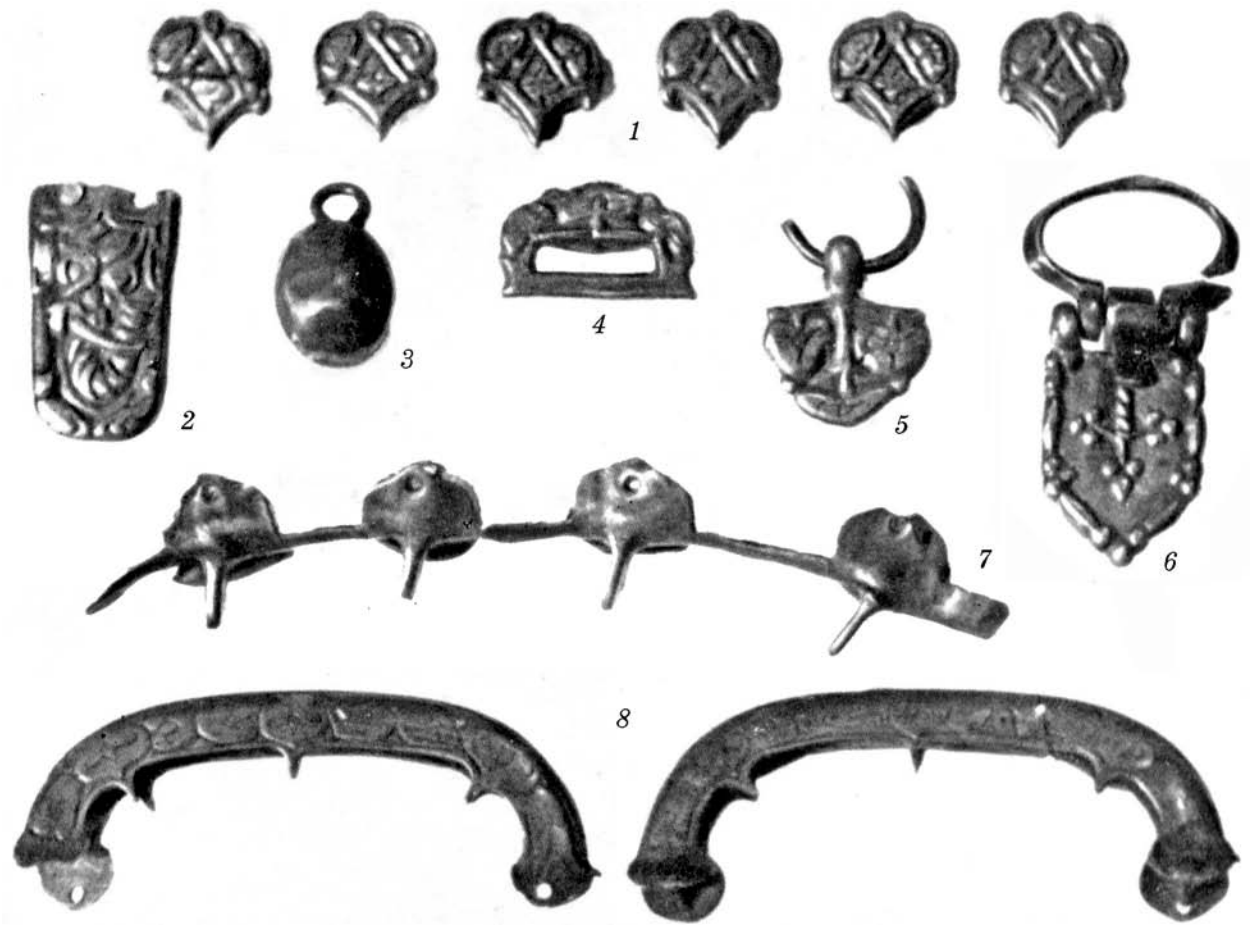

Рис. 1. **Комплекс погребения из Воробьевки.**

которой датировал Балымерский курган X в. и связал его с торговцами-русами, имевшими контакты с Венгрией; венгерским импортом исследователь счел и удила с резными костяными псалиями из древнерусского кургана под Любичем (*Спицин 1914, с. 107-110*).

Ю.В. Готье, рассматривая салтовские памятники Подонья, отнес комплекс из Воробьевки к салтовской культуре, носителей которой отождествил с аланами. По мнению исследователя, мадьяры появились в этом регионе в нач. IX в. и нарушили мир, установленный хазарами. Локализируя Леведию на юге «недалеко от мест жительств Донецких и Донских алан», Ю.В. Готье предполагал, что часть алан могла быть подчинена мадьярами (*Готье 1927, с. 73-74*).

Следующий этап исследований связан с именем Н. Феттиха. В 1926 г. он посетил СССР, ознакомился с коллекциями Москвы. Результатом этой поездки Н. Феттиха можно считать в равной степени как выход его собственных монографий в 1929 (*Fettich 1929*) и 1935 г., её второго издания (*Fettich 1937*), так и совместной монографии А.А. Захарова и В.В. Арендта (*Zaharov, Arendt 1935*). В приложении к монографии Н. Феттиха также была опубликована работа Я. Пастернака о Крылосских погребениях – «Первые древневенгерские погребения севернее Карпат» (*Pasternak 1937*).

Первая из двух упомянутых книг Н. Феттиха рассматривала раннесредневековые бронзовые литые изделия с территории Венгрии в их связи с искусством кочевников Евразии. В качестве аналогий венгерским находкам Н. Феттих приводил отдельные находки из Верхнего Салтова, а комплекс из Редикора прямо относил к «искусству древнемадьярской группы памятников» (*Fettich 1929, s. 73-75*); также в качестве аналогий рассматривались и отдельные кавказские находки,

но в целом аналогии в книге носили очень поверхностный характер.

Следующая монография Н. Феттиха (*Fettich 1937*) посвящена только одному аспекту культуры венгров эпохи завоевания – генезису стиля металлических деталей пояса, узды и оружия, но охватывала в реальности гораздо больший спектр проблем, на этот раз рассмотренных гораздо основательнее. В поисках аналогий древнемадьярскому искусству исследователь привлек ряд памятников с территории СССР – Верхне-Салтовский могильник из бассейна Северского Донца, Танкеевский из Поволжья, Редикорский могильник из бассейна верхней Камы, Лядинский могильник из бассейна р. Цны, кочевнические материалы из Минусинской котловины и Алтая, древнерусские и скандинавские материалы. Из степных находок Северного Причерноморья Н. Феттих обратил внимание на разрушенное погребение из Новониколаевки, а также привлек материалы Крылосских погребений, согласившись с Я. Пастернаком о возможной связи их появления с путем мадьяр на запад.

Книга А.А. Захарова и В.В. Арендта под красноречивым названием «Studia Levedica» (*Zaharov, Arendt 1935*) появилась в 1935 г. одновременно с первым изданием монографии Н. Феттиха, и, скорее всего, задумывалась как обзор русскоязычной литературы по салтовской проблематике в её связи с древнемадьярской проблемой. Несмотря на прошедшие 30 лет после выхода книги Б. Пошты, и информационно, и методологически работа А.А. Захарова и В.В. Арендта казалась немедленной реакцией на неё с добавлением некоторых новых трудов. Собственно, в книге не только не были отражены новейшие на то время исследования салтовской проблематики 30-х гг., но и явно недостаточно учтены дореволюционные работы, касающиеся исследований салтовских памятников степной зоны. Развивая идеи о тюркском, степном происхождении основных элементов материальной культуры салтовских могильников, исследователи концентрировались всего лишь на трех элементах этой культуры: саблях, деталях наборных поясов и снаряжении коня. Усматривая именно в этих трех элементах салтовское влияние на мадьяр эпохи переселения, и выстраивая цепочку связей: Танкеевка – Лядинский – Воробьевка – Верхний Салтов, А.А. Захаров и В.В. Арендт предложили локализацию «Леведии» в лесостепной и лесной полосе от Воронежского Подонья до Поволжья, которая на долгие десятилетия стала доминирующей в венгерской историографии.

Начавший в это же время активные археологические раскопки Саркела и других нижнедонских памятников М.И. Артамонов отреагировал на публикацию резкой рецензией (*Артамонов 1935*), в которой указал как на несомненные методологические проблемы работы А.А. Захарова и В.В. Арендта, так и на игнорирование части источниковой базы. М.И. Артамонов считал поиски Леведии не только в ареале салтовской культуры, но и вообще – в лесостепной зоне, бесперспективными, считая, что мадьяры переселились непосредственно в Причерноморские степи. Такую оценку полностью разделили позже Н.Я. Мерперт (*Мерперт 1951; 1955*) и С.А. Плетнева (*Плетнева 1967, с. 6*).

В монографии «История хазар» (1962) М.И. Артамонов предложил и собственное видение археологической культуры мадьяр. Исследователь относил появление угорского населения в степях Восточной Европы ещё к гуннскому времени, выделяя в качестве таковых группу огурских племен V–VI вв. (огуры, оногуры, сарагуры, кутригуры, утигуры) (*Артамонов 2002, с. 88-91*). Считая, что достоверных мадьярских погребений в Северном Причерноморье пока не найдено, М.И. Артамонов обратил внимание на Стерлитамакский могильник в Башкирии как отражающий культуру, по крайней мере, среды угорского населения, из которой и вышли древние мадьяры (*Артамонов 2002, с. 342-343*).

В 40-60-х гг. XX в. проблема мадьярских памятников Этелькеза-Леведии ушла на второй план в силу отсутствия нового импульса для её обсуждения. За это время активно накапливались новые салтовские, славянские и древнерусские,

финно-угорские памятники в лесостепной зоне, а также происходили активные раскопки курганов в степной зоне Европейской части СССР. Отсутствие на этом фоне новых ярких находок комплексов мадьярского облика постепенно формировало у венгерских археологов представление о несомненной связи мадьяр Этелькеза-Леведии именно с салтовским ареалом Подонья, несмотря на «подозрительно» единогласное отрицание подобной возможности советскими исследователями[10].

И. Эрдейи, продолживший традиции Б. Пошты и Н. Феттиха в части поездок в Россию, в 1961 г. предложил обзор проблемы *Magna Hungaria* в свете новых археологических исследований в Поволжье и Приуралье (*Эрдейи 1961*), а также обратил внимание на новые аналогии стилю венгерских бляшек X в. в комплексах Поднепровья и Поволжья (*Erdely 1961*).

Во многом благодаря активности И. Эрдейи в 1972 г. увидел свет и советско-венгерский сборник «Проблемы археологии и древней истории угров», обусловивший несомненный сдвиг «венгерской» проблемы с мертвой точки в советской археологии. В частности, в данном сборнике были изданы статьи Е.А. Халиковой (*Халикова 1972*) и Е.П. Казакова (*Казаков 1972*), посвященные погребальному обряду и вещевому комплексу культуры Танкеевского могильника. Упоминавшийся ранее В.В. Арендтом и Н. Феттихом в контексте «венгерских связей» поясных деталей, этот могильник был впервые рассмотрен в комплексе этнических связей, выделены различные его компоненты, в т.ч. и древневенгерский (хотя в чуть

---

[10] Судя по историографическим обзорам, часть венгерских коллег и до сих пор плохо представляют себе реалии науки советского периода, списывая многие проблемы на «политический фактор» и порождая утверждения, что исследование и публикация венгерских памятников в СССР были попросту запрещены (*Kovacs 2005, p. 354; Lango 2005, p. 240*).

Традиционная «номадофобия» советской историографии в реальности никогда не касалась узких исследований проблем номадов – она возникала только в случае, когда такие исследования касались контактов кочевников со славянами, особенно носящих характер подчинения или войны. Причины были довольно прозрачны. Вторая мировая война оставила в сознании целого поколения болезненный шрам. Фашистские идеи о «второсортности» славян, всегда нуждавшихся для создания государства в «расе господ», вызвали к жизни не менее агрессивное политическое славянофильство (часто безосновательно смешиваемое зарубежными исследователями с «панславизмом»). В этой ситуации «славянофильские» направления и работы приобретали статус «идеологически верных», тогда как любое не понравившееся положение их оппонентов могло быть объявлено «идеологически вредным». К 1960-м гг. значение подобной аргументации существенно ослабело, но сформированная в 40-50-х гг. XX в. *система престижности и приоритетов* научных тем в целом сохранялась и далее.

«Второсортные» кочевнические темы и работы попросту «затирались» в недобросовестной научной конкуренции; от них часто отказывались молодые ученые в надежде заняться более престижной темой, а так и не состоявшиеся на «кочевническом» поприще исследователи обвиняли в своих неудачах систему. Но зато чего стоили имена выдержавших в этих условиях, например, М.И. Артамонова, С.А. Плетневой, Г.А. Федорова-Давыдова, а также их школ! Совсем беспрепятственно развивались исследования кочевников раннего железного века (киммерийцев, скифов, сарматов).

«Венгерская» и «болгарская» тематика в послевоенный период, особенно после образования блока Варшавского договора, также находилась откровенно в более привилегированном положении, по сравнению, скажем, с хазарской, печенежской, половецкой или татарской проблематикой. Так, например, издание «советско-венгерских сборников» 1972 и 1984 гг. не могло пройти без согласования на уровне методического кабинета ЦК КПСС, а выход в 1977 и 1981 гг. работ Е.А. Халиковой, Е.П. Казакова и А.Х. Халикова в Будапеште без подобной санкции стоил бы, как минимум, работы исследователям! Отметим, что статье А.Н. Москаленко (*Москаленко 1972*), посвященной «опасной» теме славяно-венгерских связей, предшествовали исторические работы В.П. Шушарина (*Шушарин 1961*) и Г.И. Магнера (*Магнер 1969*), в которых из информации Анонима отбрасывались как тенденциозные сведения о подчинении Руси, но зато акцентировалось внимание на заключении союзного договора киевского князя и Алмоша. Наконец, о каком «запрете на венгерскую тематику» могла идти речь, если целая серия публикаций и дискуссия о происхождении культуры мадьяр отражены в центральном археологическом периодическом издании – «Советской археологии» (*Халикова 1976а; 1976б; 1978; Генинг 1977; Чурилова 1986; Бокий, Плетнева 1988*)?!

более ранних работах акцент больше делался на булгарскую этническую составляющую могильника (*Халикова 1971; Казаков 1971*)). В этом же сборнике была опубликована и статья А.Н. Москаленко, представившая историографический обзор проблемы Этелькеза-Леведии, а также проблемы славяно-мадьярских отношений в IX–X вв. (*Москаленко 1972*). Исследователь, вслед за И. Эрдейи, выделила только два погребения мадьяр с территории Леведии-Этелькеза: Воробьевское, а также разрушенное погребение у «с. Волошенское» (Волосское), предположив также, что поселения мадьяр могут скрываться в выделенной С.А. Плетневой группе салтовских «болгарских» поселений Подонья (*Москаленко 1972, с. 193-194*).

Открытие и исследование Больше-Тиганского могильника в Поволжье (*Халикова 1976а*) позволило Е.А. Халиковой предложить новую концепцию происхождения и миграции древних мадьяр, ключевую роль в которой отводилось археологическим материалам. Группу мадьяр – переселенцев в Поволжье, по мнению Е.А. Халиковой, репрезентировал Больше-Тиганский могильник, а также часть погребений Танкеевского могильника, отражающего инфильтрацию пришлых мадьяр (связанных по происхождению с кушнаренковской и караякуповской культурами) в среду волжских булгар и местного прикамского населения. В первой пол. IX в. Больше-Тиганский могильник прекращает свое существование, а дальнейший путь мадьяр на запад фиксируется погребениями из Воробьевки и Новониколаевки, а также, возможно, Крылосскими погребениями (*Халикова 1976б*), т. е. здесь исследователь следовала в русле взглядов Н. Феттиха и с оглядкой на маршрут переселения мадьяр по Венгерскому Аноним. Одновременно вышла и версия этой статьи на венгерском языке (*Halikova 1976*).

Концепция Е.А. Халиковой вызвала противоречивую реакцию у венгерских исследователей (к тому моменту имевших разнообразные собственные представления о происхождении и миграции мадьяр) и встретила резкую критику со стороны В.Ф. Генинга (*Генинг 1977*). Смысл последней, впрочем, сводился к процедурным моментам, так как увлекшийся в то время теоретическими вопросами археологии, В.Ф. Генинг усмотрел в аргументации Е.А. Халиковой методологические недостатки и даже ошибки, главной из которых исследователь видел отсутствие керамики кушнаренковского типа в материалах венгров Карпатской котловины X в. (*Gening 1978*). Не изменяя своему подходу, Е.А. Халикова, тем не менее, ответила в дискуссии на фактические замечания В.Ф. Генинга (*Халикова 1978*).

Параллельно в 1977 г. в Будапеште вышла публикация Танкеевского могильника Е.А. Халиковой и Е.П. Казакова, в которой выделялся мадьярский этнический компонент среди волжско-булгарского населения, оставившего данный могильник (*Khalikova, Kazakov 1977*). А в 1981 г. в Будапеште была издана и монография Е.А. Халиковой и А.Х. Халикова «Древняя Венгрия на Каме и Урале», вводившая в научный оборот материалы Больше-Тиганского могильника (*Chalikova, Chalikov 1981*).

Эти материалы были в полной мере учтены в новой монографии о миграции древних мадьяр И. Фодором (*Fodor 1982*), высказавшим мнение, что население, оставившее Больше-Тиганский могильник, относилось к группе древних венгров, не принявшей участия в миграции на запад. Само переселение исследователь относил к нач. VIII в., не уточняя детальнее характеристики материальной культуры этого раннего периода. В вопросе археологической культуры мадьяр Северного Причерноморья книга также не продвинулась далее историографии 30-х гг. XX в. и дополненного каталога И. Эрдейи. Сам И.Эрдейи попытался внести некоторое разнообразие в данный вопрос, локализировав «страну Дентумогер» Анонима в Подонье, правда, в археологическом плане опираясь только на Воробьевское погребение и недатированный комплекс костяных украшений из Буйловки, а относительно области Этелькез высказал предположение, что венгерские погребения сходны по обряду с печенежскими и

поэтому могут скрываться среди т. н. «печенежских» (*Эрдели 1984*).

В 1987 г. вышел обобщающий том «Финно-угры и балты в эпоху средневековья» из серии «Археология СССР», в котором присутствовала глава «Венгры в Восточной Европе», написанная В.В. Седовым (*Седов 1987*). Представив историографический обзор проблемы, В.В. Седов попыталася учесть в изложении одновременно концепции Е.А. Халиковой, И. Эрдейи, А.П. Москаленко, М.И. Артамонова и Н. Феттиха. Процессы происхождения и переселения мадьяр к Волге изложены В.В. Седовым в русле взглядов Е.А. Халиковой, затем отражен сюжет о мадьярах Подонья в русле концепции И. Эрдейи (в частности, упомянуты как венгерские комплексы из Воробьевки и Буйловки), а их контакты со славянами представлены по А.П. Москаленко. Дальнейшее переселение исследователь представлял себе двумя путями: через степь, где отметил погребение из Новониколаевки, и через лесостепь – к Карпатским перевалам, отражением чего считал Крылосские погребения. Впрочем, В.В. Седов отметил предварительный рабочий статус этой гипотезы, которая может быть измененной по мере накопления новых материалов.

Но появление новых данных, способных существенно повлиять на действующие концепции, происходило крайне медленно. Опираясь на находки в кремационных погребениях салтовского Сухогомольшанского могильника коньковых шумящих подвесок, В.К. Михеев предположил финно-угорскую этническую принадлежность данного населения (*Михеев 1982*), связав всю группу кремационных могильников Подонья с «белыми уграми» русской летописи (*Михеев 1985, с. 23*).

В 1983 г. Л.Л. Галкин опубликовал погребение у с. Луговское на левобережье Нижней Волги, отметив параллели инвентарю в Больше-Тиганском могильнике (*Galkin 1983*). Чуть раньше Е.П. Казаков отнес к группе погребений, близких Больше-Тиганскому могильнику, Немчанские погребения и «погребение со 116 км» из Самарского Поволжья (*Казаков 1981, с. 128*), опубликованных Г.И. Матвеевой как раннеболгарские (*Матвеева 1976; 1977*). Сама Г.И. Матвеева позже согласилась с возможностью подобной интерпретации (*Матвеева, Богачев 2000, с. 156, 171*).

Продолживший исследования Больше-Тиганского могильника А.Х. Халиков в 1980-1981 гг. обнаружил погребения поздней части некрополя, в частности, п. 65, датированное дирхемом 900 г. чеканки. Это заставило исследователя несколько скорректировать концепцию Е.А. Халиковой, предположив, что именно группа мадьяр, продолжавшая существование Больше-Тиганского могильника и после сер. IX в., маркировала ту самую *Magna Hungaria* на р. Этиль, которую в 1236 г. обнаружил монах Юлиан (*Халиков 1984*). Территорию же «Древней Венгрии» А.Х. Халиков локализовал по-прежнему от Камы до Башкирского Приуралья (*Chalikov 1986*).

В 1986 г. Л.Н. Чурилова опубликовала разрушенное погребение из Манвеловки на Левобережье Днепра, ключевым элементом для древнемадьярской интерпретации которого послужила серебряная погребальная лицевая маска (*Чурилова 1986*). А в 1988 г. появилась публикация материалов могильника из трех погребений у с. Субботцы (в бассейне Ингула), датированного X в. и интерпретированного С.А. Плетневой как принадлежащего группе мадьяр, не ушедших в Венгрию (*Бокий, Плетнева 1988*). В венгерской версии статьи выводы были несколько смягчены, не исключалась и датировка концом IX в., а могильник был признан «вторым достоверно венгерским памятником» региона после Крылосского (*Bokij, Pletnyova 1989*).

В обзорной монографии о кочевнических культурах Восточной Европы 2-й пол. I тыс. н. э. Ч. Балинт уделил внимание и вопросу культуры мадьяр к востоку от Карпат (*Balint 1989*). Отметив схожесть материальной культуры Танкеевского могильника с культурой венгров X в., он, тем менее, акцентировал внимание на её неидентичности. Исследователь обратил внимание и на альтернативное мнение об этносе кушнаренковских памятников Башкирии, озвученное Н.А. Мажитовым. Последний считал комплексы, содержа-

щие аналогии венгерским изделиям X в. из Карпатской котловины, синхронными им, а культуру курганов IX–X вв. связывал с протобашкирскими племенами (*Мажитов 1981*). В то же время, Ч. Балинт отметил, что Н.А. Мажитов не объяснил само присутствие находок венгерского облика в погребениях башкир. Отдельное внимание Ч. Балинт уделил проблеме салтовской культуры и её восточной границы. В частности, Воробьевское погребение исследователь признал обычным салтовским, ничем не выделяющимся из среды этой культуры, но, в то же время, отметил, что ориентировка грунтовых погребений салтовской культуры «степного локального варианта» (головой на запад) отличается от ориентировки степных погребений VI–VII вв., что указывает на приток новой группы населения, а не механическое включение булгар в среду салтовцев, как это постулировалось в советской историографии. В заключение, Ч. Балинт рассмотрел материалы Субботцевского могильника. Сравнивая металлические изделия с венгерскими X в., он посчитал стиль поясных наборов чуждым венгерскому искусству и характерным для салтовцев IX в., на основании чего отвел наиболее важную роль поиску синхронных археологических памятников в регионе к западу от Дона и южнее Киева (*Balint 1989, s. 136-142*).

Поднятая Н.А. Мажитовым проблема этнической принадлежности и датировки раннесредневековых памятников Башкирии (кушнаренковских и караякуповских) в конце 80-х – в нач. 90-х гг. вызвала оживленную дискуссию. Угорскую или уже – протомадьярскую – принадлежность этих памятников активно отстаивал В.А. Иванов (*Иванов, Кригер 1987; Иванов 1988; 1993*), которому не менее активно оппонировал Н.А. Мажитов (*Мажитов 1987; 1988; 1993*).

Более осторожно к этническим проблемам подходил Е.П. Казаков, рассматривая приуральское влияние среди населения Волжской Булгарии. Исследователь в целом соглашался с аргументами Е.А. Халиковой относительно угорской (древнемадьярской) принадлежности Больше-Тиганского могильника, но выделял и поломско-ломоватовский элемент, связанный с местным населением Прикамья. В то же время, под влиянием И. Фодора, Е.П. Казаков предполагал и некий «южный» импульс, опираясь на наличие «влияния согдийских центров» на торевтику древних мадьяр, а также считая привнесенным, не характерным для приуральских угров, обряд расположения костей коня в могиле, который мог быть заимствован у булгар (*Казаков 1992, с. 76-83*).

Е.В. Круглов наоборот обратил внимание именно на способ расположение костей коня в могилах мадьяр (сложенная в ногах «шкура»), в поисках аналогий группе несколько разнородных впускных подкурганных погребений Поволжья «авиловского типа» VII–IX вв., осторожно отождествленных им с протовенграми в составе Хазарского каганата (*Круглов 1990*).

Проблеме поиска угорского компонента в салтовской культуре уделил внимание и И.А. Баранов, высказав гипотезу, что распространение среди салтовцев Крымского полуострова погребений в узких деревянных гробах и гробах-рамах было связано с инфильтрацией сюда угров в VIII в. В качестве параллелей в материальной культуре приводились также поясные детали «приуральского» или «неволинского» круга (*Баранов 1990*).

Новое разрушенное погребение из кургана у с. Твердохлебы, атрибутированное как древневенгерское, было опубликовано В.В. Приймаком и А.Б. Супруненко в 1994 г. (*Приймак, Супруненко 1994*) и переопубликовано с некоторыми дополнениями позже (*Супруненко, Кулатова, Приймак 1999*). Исследователи отметили его близость Субботцевскому могильнику, а также наличие предметов мадьярского облика в материалах роменского Новотроицкого городища. Наблюдения по Новотроицкому городищу В.В. Приймак развил далее в гипотезу о разгроме городища мадьярами и об угорском происхождении раскопанных на городище кремаций, которое исследователь сравнивал с салтовскими кремациями Подонья и поломско-ломоватовскими Прикамья, предполагая, что некая группа поломско-

ломоватовского населения взяла участие в миграции мадьяр на запад (*Приймак 1997; 1998*).

Наиболее подробно проблема пути мадьяр на запад по данным археологии была рассмотрена В.А. Ивановым. Вначале исследователь только обозначил часть вероятного пути мадьяр в Поволжье, опираясь на степные погребения из Немчанки, «116-го км» и Луговского, а также на погребение из Воробьевки, определив маршрут движения вдоль границ лесостепной зоны, с форсированием Волги в районе выше сближения Волги и Дона (*Иванов 1995; 1996*). А затем детальнее вопрос был рассмотрен в монографическом исследовании (*Иванов 1999*). Основная часть книги посвящена проблемам генезиса караякуповской и кушнаренковской культур, их проникновению в Поволжье и связям с соседними культурами, в частности, культурой Волжской Булгарии. Но отдельная глава 3 предлагает реконструкцию мадьярского пути на запад, где автор попытался продолжить отрезок пути далее Волги. Следует отметить, что археологическая составляющая гипотезы не отличалась кардинальным образом от предшественников. Наряду с погребениями из Воробьевки, Новониколаевки, Манвеловки, Твердохлебов и Субботцев, В.А. Иванов использовал также материалы трех подкурганных погребений из Заплавки и Сухогомольшанский могильник. Степные погребения Северного Причерноморья атрибутированы автором как караякуповские, а сюжет о салтовских кремационных погребениях и Воробьевке сведен к традиционным для венгерской историографии историческим размышлениям о местоположении границ «Леведии» по соседству с хазарами.

Работы В.А. Иванова вдохновили целый ряд самарских исследователей на «мадьярские» или «угорские» интепретации погребений IX–X вв. региона: Палимовского (*Перепелкин, Сташенков 1996*), Лебяжинского (*Сташенков, Турецкий 1999*), Ош-Пандо-Нерь, Подгорское I (*Лифанов, Седова 2003*), а также, под знаком вопроса, Просвет I (*Багаутдинов, Богачёв, Зубов 2006*). Отметим сразу, что, хотя во всех работах и цитировалось мнение В.А. Иванова о связи самарской группы «мадьярских» погребений с путем древних венгров на запад, ни один из исследователей не ограничивал датировку публикуемых комплексов первой третью IX в., более акцентируя на их связях с угорским этносом (даже несмотря на преобладание монголоидных черт в антропологическом типе некоторых погребенных (*Лифанов, Седова 2003, с. 308; Багаутдинов, Богачёв, Зубов 2006, с. 402*)).

Новые данные были учтены Е.П. Казаковым в статье, посвященной проблеме локализации мадьяр в IX в. (*Казаков 2001*). Исследователь вновь обратился к материалам погребений Самарского Поволжья и примыкающих к нему областей, умомянув Палимовское, Ромашкинское, Немчанское, «116 км», Луговское, а также добавив к списку к.1 Брусянского III могильника, локализировав *Magna Hungaria* в «степной части Урало-Поволжья». «Вторую остановку» мадьяр Е.П. Казаков локализировал в Подонье, ориентируясь на Воробьевское погребение. Именно здесь, по его мнению, располагалась Леведия, где в 60-е гг. IX в. был избран вождем Арпад. «Третью стоянку» мадьяр – Ателькузу (Этелькез) – исследователь располагал на Правобережье Днепра, маркируя регион погребениями из Субботцев, Манвеловки (на самом деле, расположенной на левом берегу Днепра), Новониколаевки.

В обзорной работе 1999 г. П.П. Толочко высказал мнение, что мадьярские памятники Северного Причерноморья трудно вычленимы по причине того, что их материальная культура, несмотря на ряд отличительных черт, имела салтово-маяцкий облик. Как пример мадьярских погребений исследователь привел Воробьевское, а также погребения из Твердохлебов и Антоновки (атрибутированное при публикации как раннепеченежское) (*Толочко 1999, с. 25-33*).

Ряд проблем, связанных с салтовско-угорскими контактами, рассматривались в работах В.С. Аксенова. Исследователь проанализировал находки шумящих коньковых подвесок в салтовских могильниках Подонья, констатировав факт их наличия в очень различных по обряду

погребениях: катакомбных, ямных, кремационных, что не позволяет рассматривать их как этнических признак (*Аксенов 1998*). В то же время, таковым В.С. Аксенов счел вариант расположения костей коня в погребениях в ногах погребенного, выделив в Нетайловском могильнике «тюрко-угорское» население, связанное им с утигурами (в русле взглядов М.И. Артамонова об этносе огурских племен) (*Аксенов 1997*). Позже исследователь к угорским элементам отнес также сооружение ниш-подбоев в головах или ногах, отмечая, что появление угорских элементов обряда объясняется длительными межэтническими контактами, начинающимися с гуннского времени (*Аксенов, Тортика 2001, с. 202-203*). Вслед за В.С. Аксеновым, тюрко-угорским признаком считает расположение конечностей и черепа коня в ногах погребенного и В.А. Сарапулкин (*Сарапулкин 2006, с. 203-204*).

Проблема хазарско-мадьярских отношений в сер. IX в. была частично затронута и нами. Анализируя датировку и расположение погребения из Чистяково, нами было высказано предположение о том, что появление салтовских комплексов сер. IX в. в степи могло быть связанным с присоединением к мадьярам хазарского племени кабар; также с событиями восстания кабар против хазар могло быть связанным и прекращение функционирования в сер. IX в. салтовских кремационных могильников в Подонье (*Комар 1999, с. 168*). К культуре же самих древних мадьяр Етелькеза нами был отнесен ещё один комплекс разрушенного подкурганного погребения из Бабичей (*Комар 1999, с. 120*).

В 2001 г. вышла полная публикация разрушенного в 1989 г. богатого погребения у с. Коробчино в Поднепровье (*Приходнюк, Чурилова 2001*), предварительная информация о котором была оперативно опубликована Л.В. Чуриловой еще в 1990 г. (*Чурилова 1990*), но в силу тезисного характера не использовалась исследователями в полной мере. Параллельно комплекс из Коробчино, вместе с находками из Воробьевки, Волосского, Манвеловки, Субботцев, был выделен О.М. Приходнюком в качестве археологических следов пребывания древних венгров на территории Украины (*Приходнюк 2000, с. 211-213*). Эти же материалы детально рассматривались в обобщающей монографии О.М. Приходнюка, где мадьярскому вопросу был выделен отдельный подраздел (*Приходнюк 2001, с. 101-106*). Исследователь выделял два этапа древневенгерских древностей в Северном Причерноморье: конец VII – VIII и IX–X вв. К раннему пласту он относил погребения из Тепсеня и Бабичей (пытаясь соотнести с последним комплексом и находку пальчатой фибулы), а также набор прессованных бляшек из Хвойкинской коллекции с Пастырского городища. К следующему горизонту погребений О.М. Приходнюк относил комплексы из Манвеловки, Субботцев, Коробчино, Крылоса. Несмотря на широкую датировку этой группы IX–X вв., исследователь считал, что она оставлена именно венграми, ушедшими в конце IX в. в Карпатскую котловину.

Р.С. Орлов в обзорном разделе коллективной монографии исходил из положения о том, что мадьяры выделились в IX в. из среды Волжской Булгарии, переселившись в Северное Причерноморье в нач. IX в. Примером мадьярских памятников Леведии и Етелькеза исследователь называл погребения из Субботцев, Манвеловки, Твердохлебов, Коробчино, Крылоса, полагая, что уже в конце IX в. эта группа в Северном Причерноморье сменяется печенежскими погребениями (*Орлов 2001, с. 1004-1007*).

Иначе представляла историческую ситуацию С.А. Плетнева, также уделившая внимание древним мадьярам в своей обобщающей монографии (*Плетнева 2003, с. 103-113*). Анализируя дискуссию относительно происхождения и этнической принадлежности культур, предшествовавших мадьярам в Приуралье, С.А. Плетнева считала сложным разобраться в её деталях, поскольку сравнение ни в одном из случаев не проводилось комплексно, а лишь по отдельным элементам материальной культуры. Эталонные могильники Венгрии X в. позволяют заключить, что их погребальный обряд был близок т. н. «зливкинскому», но в погребениях отмечены и специфические

детали – расположение костей коня в сложенном состоянии в ногах погребенного, наличие лицевых покрытий. Этот комплекс признаков, по мнению С.А. Плетневой, наблюдается и в Больше-Тиганском и Танкеевском могильниках, но сходство их вещевого комплекса с могильниками венгров эпохи завоевания, скорее, указывает на их синхронность (впрочем, оба могильника датированы исследовательницей IX в.). Случившееся «перенаселение» Волго-Камья заставило часть мадьяр покинуть этот регион и перейти к кочеванию в более южных районах, соседящих с Хазарией.

С.А. Плетнева видела взаимоотношения с хазарами напряженными, допуская, что поселение на Правобережном Цимлянском городище было разгромлено именно мадьярами. Чтобы откупиться от них, мадьярам Леведии и были предоставлены просторы Северного Причерноморья. Отдельно рассмотрены материалы, отождествляемые с мадьярами Этелькеза. Так, в датировке Субботцевского могильника С.А. Плетнева осталась на прежних позициях, датируя погребения на основании бордюра поясных деталей, стремян и высокогорлого кувшина X в. Серединой X в. на основании пояса, близкому поясу из саркельского клада, был датирован и Крылосский могильник. Лишь для Манвеловского погребения С.А. Плетнева допускала датировку IX в. Группа мадьяр, оставившая Субботцевский и Крылосский могильники, по мнению исследовательницы, осталась в Северном Причерноморье в X в. по соглашению с печенегами.

В работах украинских археологов Закарпатья ключевой обсуждаемой проблемой по-прежнему остается проблема времени и путей проникновения мадьяр в Закарпатье, которая в основном решается в русле очерченного Анонимом Белы пути мимо Киева через Карпаты, не менее традиционно маркируемого погребениями X в. из Крылоса и Судовой Вишни (*Пеняк С., Пеняк П. 1998; Балагурі 2000; Котигорошко 2003; Прохненко 2005* и др.). Впрочем, обращает на себя внимание тот факт, что наряду с абстрактным движением основной массы мадьяр северным «лесным» путем через Карпатские перевалы, исследователи вынуждены параллельно говорить о существовании отдельного степного образования «мадьяр Этелькеза», с которыми и были связаны основные исторические события IX в. Подунавья при участии мадьяр (*Прохненко 2005*).

Анализируя современное состояние проблемы поиска археологических памятников мадьяр Этелькеза в венгерской и восточноевропейской историографии, Л. Ковач выделил группы «приемлемых», «хронологически сомнительных» и «неприемлемых» комплексов, которые соотносятся с древними венграми, отметив, что и 5-6 «приемлемых» памятников могут попасть в другие группы в силу отсутствия пока контраргументов. Сомнения венгерских исследователей касаются многих комплексов, в частности, Л. Ковач приводит мнения о датировке Субботцевского могильника 2-й пол. IX в., а Манвеловского погребения – даже ранее – VII–VIII вв.; к X в. относит погребения из Крылоса, Судовой Вишни и Перемышля, а погребения из Сухой Гомольши и Воробьевки не видит оснований выделять из основного массива салтовских, поскольку они не содержат ничего общего с венграми (*Kovacs 2005, p. 352-354*). Исследователь придерживается довольно популярной сейчас позиции поиска археологической культуры предков венгров, исходя из реконструированных признаков по материалам венгерских могильников X в. Как пример приводится «обол мертвых», часто представленный арабскими дирхемами, – этот обряд, по мнению Л. Ковача, не мог возникнуть у венгров в Карпатской котловине, а следовательно, его нужно искать восточнее – если его прототипы обнаружатся, это и будут предки венгров. Аналогичная логика с могильниками, вмещающими погребения вооруженных всадников с характерными для Венгрии признаками обряда, которые обязательно должны быть обнаружены к западу от Дона в количестве, пропорциональном времени проживания в Этелькезе.

Как и многие венгерские историки, Л. Ковач не может смириться с крайней немногочисленностью археологических памятников Этелькеза, поскольку теоретические расчеты количества пришедших

в Венгрию мадьяр должны указывать как минимум на десятки тысяч мигрантов. Проблемы, следующие отсюда в выводах венгерского коллеги, несомненно, удивят отечественного исследователя: обсуждается вопрос хронологического отделения мадьярских погребений от печенежских из-за редкости погребений с монетами (а также на основании озвученного ещё Ч. Балинтом постулата, что печенежские погребения остаются фактически неизученными); утверждается, что в советский период археологические исследования в степной зоне были минимальны, тогда как после распада СССР число раскопок здесь выросло (!); и, пускай и в несколько иронической форме, говорится о «непроверяемой возможности, что все эти комплексы находок лежат спрятанными в запасниках региональных музеев». Но, к чести Л. Ковача, «теория заговора» вызывает у него все же некоторые сомнения, поскольку после распада СССР и появления «провенгерских исследователей», наблюдаются, тем не менее, только минимальные сдвиги в этой области (*Kovacs 2005, p. 352-354*).

В 2008 г. увидела свет обобщающая монография И. Эрдейи, представляющая каталог находок IX–X вв. «венгерского» стиля в Восточной Европе (*Erdely 2008*). Продолжая традиции Б. Пошты и Н. Феттиха, И. Эрдейи включил в каталог разновременные и разнокультурные комплексы из степи, Северного Кавказа, лесостепной и лесной зон Поволжья, Руси, больше акцентируя внимание не на этногенетических процессах и археологических культурных типах, а на стилистической трансформации предметов элитарной всаднической культуры, по мнению автора, формировавшейся в тесном контакте и под влиянием «восточных номадов», а не салтово-маяцкой культурно-исторической общности. С последней И. Эрдейи связывает лишь группу венгерского населения, по его мнению, ещё в VIII в. поселившегося в бассейне р. Кубань вместе с булгарами. Исследователь отстаивает южный путь миграции мадьяр в Европу, подчеркивая поздний характер *Magna Hungaria* в Прикамье и сомневаясь в роли Башкирии как прародины мадьяр. Наличие же отдельных древнерусско-венгерских параллелей в погребальных памятниках Киева и Чернигова X в. И. Эрдейи объясняет не наследием Етелькеза и контактами русов с мадьярами IX в., а вероятным участием венгров в русской наемной дружине X в.

Его традиционный оппонент И. Фодор вновь скептически высказался о возможности расселения мадьяр на Северном Кавказе, отнеся следы возможных контактов аланского населения и древних венгров к эпизоду их совместного проживания в рамках салтово-маяцкой культуры Хазарского каганата (*Фодор 2008*). Исследователь по-прежнему связывает ранний этап истории мадьяр с «кушнаренковско-караякуповскими» памятниками Приуралья (не разделяя эти культуры ни типологически, ни хронологически), а языковые контакты мадьяр и волжских булгар датирует VI–VII вв. и соотносит с соседством древних мадьяр с булгарами – носителями шиловского и новинковского типов в Поволжье (*Фодор 2009*). Это удревнение необходимо исследователю для аргументации ранней (не позже сер. VIII в.) датировки переселения мадьяр на территорию Хазарского каганата в Леведию. В обзорной популярной монографии И. Фодор вновь локализирует Леведию абстрактно в «бассейнах Дона и Донца», заполняя соответствующий раздел книги общей характеристикой памятников салтовской культурно-исторической общности, тогда как раздел об Етелькезе – древнерусско-венгерскими параллелями X в. (*Fodor 2009б*). Впрочем, на примере сбруйных круглых бляшек с «перевязанным» бордюром исследователь аргументирует и возможность влияния художественного металла Венгрии на восточных соседей уже в X в., путем его распространения торговыми путями (*Fodor 2009а*).

Суммируя выводы и мнения историографии последнего десятилетия, мы констатируем весьма пеструю картину представлений об истории и развитии материальной культуры древних мадьяр, а также об их взаимодействии с соседними народами. Такое разнообразие поддержи-

вается остро дискуссионным состоянием целого комплекса ключевых вопросов.

Прежде всего, это вопросы хронологии. Дисскусионны даты появления и исчезновения памятников мадьярского круга в Поволжье и Северном Причерноморье, а также их более узкая хронология. Вторая проблема касается поиска культурной монолитности и противостоящего ему мнения о культурном разнообразии памятников древних мадьяр региона, откуда следует важная проблема верификации каталога памятников древних мадьяр Северного Причерноморья и определения культурного типа интересующего нас круга памятников. Третья проблема, остающаяся актуальной уже более 70-ти лет, – это взаимоотношения культуры мадьяр и салтово-маяцкой культурно-исторической общности (КИО). Следующая – это использование памятников мадьяр Этелькеза для уточнения исходного региона их миграции. Наконец, последняя серьезная проблема – это взаимоотношения признаков выделенных памятников мадьярского круга с культурой венгров X в., вызывающее наибольший интерес у венгерских исследователей.

Решение данного комплекса вопросов традиционным экстенсивным путем следования давно протоптанными направлениями историографии XX в. несомненно потребовало бы весьма объемного критического текста. Другая возможность появилась после 2007-2008 гг.

В сезоне 2007 г. были исследованы три впускных погребения с материалами древневенгерского стиля в кургане у с. Дмитровка Полтавской обл. (*Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2007*) и парное впускное погребение в кургане у с. Катериновка (Орджоникидзевский ГОК) Днепропетровской обл. (*Полин, Черных, Дараган, Разумов 2008*)[11]. Параллельно появилась публикация кургана у г. Слободзея в Приднестровье, содержащего могильник с как минимум 14 датированными погребениями интересующего нас хронологического среза, но отнесенными авторами публикации к «булгарскому» варианту салтовской культуры (*Щербакова, Тащи, Тельнов 2008*).

А.Б. Супруненко в монографической публикации Дмитровских погребений представил в заключении обзор других древневенгерских находок Полтавщины, в частности, комплекса из Твердохлебов и находок из Шушваловки. По мнению исследователя, наиболее ранним из рассмотренных является погребение из Твердохлебов последней четверти IX в., погребения же из Дмитровки и бляшки из Шушваловки чуть позже – рубежа IX–X вв. Это позволило А.Б. Супруненко заключить, что венгерское население пребывало в бассейнах Сулы и Ворсклы как минимум до этого времени (*Супруненко 2007, с. 79-86*).

Нами проблема древних мадьяр в Восточной Европе рассматривалась в двух кратких обобщающих разделах (*Комар 2008; Комар 2009*) и докладе (*Komar 2009, p. 15-16*), где археологические памятники IX в. в степях Северного Причерноморья выделялись в тип Субботцев и отождествлялись с древними мадьярами периода Этелькеза.

Таким образом, после открытия Субботцевского, Слободзейского и Дмитровского могильников, а также погребений из Катериновки, в нашем распоряжении появилась целая группа закрытых археологических комплексов древневенгерского культурного круга, которые впервые позволяют выйти на новый теоретический уровень осмысления древневенгерской проблемы в целом.

Призрак древних угров на юге Европы в V–VIII вв.

Огуры. Поиски протовенгров в восточноевропейской степи V–VIII в. к западу от Волги в венгерской историографии восходят ещё к «гуннской» версии происхождения Арпадов, озвученной в средневековых хрониках.

В советской историографии версия о проживании угров в степях имела своего союзника в виде одной из наиболее се-

[11] Полная публикация комплекса в настоящее время подготовлена к печати.

рьезных величин раннесредневековой номадистики сер. XX в. – М.И. Артамонова. Исследователь относил к таковым группу огурских племен V–VI вв., полагая, впрочем, что позже они были тюркизированы, и не смешивая их с собственно протовенграми (*Артамонов 2002, с. 88-91*).

Наличие (или даже доминирование!) «угорского» компонента в составе гуннов, булгар и других кочевников Восточной Европы после М.И. Артамонова безапелляционно постулировалась в целом ряде работ историков и археологов, хотя в основе столь определяющей гипотезы лежит всего лишь несложная догадка Д. Европеуса о том, что компонент «огуры» тождественен этнониму «угры». Вторым притягивающим всеобщее внимание фактом является упоминание «ПВЛ» о «белых уграх», воевавших при Ираклии с Хосровом, породившее немало отождествлений их с «сарагурами» и «белыми савартами». Сходство этнонимов «огуры (угуры) – угры» и «савиры – саварты» позволило А.Х. Халикову даже предположить, что «древневенгерский союз» начал оформляться уже во 2-й пол. VI в. под властью Тюркского каганата (*Chalikov 1986, с. 212-213*).

Проблема «угорской версии» состоит в том, что подобные восточноевропейские кочевнические этнонимы с окончанием на -r в тюркологии рассматриваются как признак принадлежности народов к древней западнотюркской языковой группе (т.н. «-r-группа»), современным представителем которой является чувашский язык. «Огур» (*оγиr*) – это форма мн. ч. от *оγиš* – «племя»; в z-группе языков это слово приобретает форму *оγиz* – «огуз», также весьма продуктивную в тюркской этнонимике (*Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001, с. 323*). Все названия «огурских» племен достаточно уверенно этимологизируюся на западнотюркской основе: оногуры – «он-огур» – «десять племен»; сарагуры – «сар(а)-огур» – «светлые/желтые племена»; кутригуры – «курт-огур» – «племена [тотема] волка»; утигуры – «ут-огур» – «племена лошади» (или «огненные племена», если греческое *ουτ* отражает общетюркское *ōt*).

Серьезные проблемы создает и происхождение самого этнонима «угры», поскольку данных о том, что его использовала как самоназвание какая-то из груп угров, в настоящее время нет. Вследствие этого исследователи до сих пор вынуждены всерьез рассматривать обратную версию о происхождении этнонима «угры/унгры» от тюркского «оногур» (*Rona-Tas 1997, p. 284; Напольских 2005; Зимони 2000, с. 17; Дьени 2005-2006, с. 81*), правда, оставляя загадкой механизм подобного перенесения этнонима северокавказского племени конца V–VI вв. на мадьяр. Наиболее ранние византийская (Ουγγροι) и латинская (*Ungri*) формы названия мадьяр IX в. отражают западнославянское произношение восточнославянского ꙋгры (ср. польское *węgry*). В древнерусском языке с XI в. известно также название «Югрия», близкое сохранившемуся в языке коми «йöгра» (служившее названием для северных ханты и манси) (*Напольских 2005, с. 241*). Вероятно, именно контакты восточных славян с народами пермской языковой группы и объясняют, каким образом к мадьярам перешло это название.

За исключением компилятивных позднесредневековых хроник, письменные источники объективно не дают археологам никаких свидетельств о наличие некоего «угорского компонента» на юге Восточной Европы в V–VIII вв., заставляя вспомнить, наконец, что от многократного повторения предположение не становится фактом. Современная археология обладает довольно большим спектром методов, позволяющих судить о культурных, этнических, экономических, политических, религиозных связях различных групп населения. Именно археология постоянно накапливает новые данные, пересматривая или подтверждая прежние выводы, поэтому решение современных проблем вполне может обойтись без недоказуемых «исторических аксиом».

Проблема поиска археологических памятников собственно протомадьяр часто смешивается с проблемой выделения финно-пермско-угорских групп населения на юге Восточной Европы V–VIII вв., что является несомненной ошибкой.

Гипотетический облик погребального обряда протомадьяр (на основании признаков памятников X в.) подразумевает простую форму могильной ямы, вытянутое на спине положение костяка с западной ориентировкой, расположение в могиле (преимущественно слева в области ног) костей коня в виде черепа и нижней части конечностей. Выделение в качестве важного признака западной ориентировки автоматически отсекает из нашего анализа восточноевропейские кочевнические памятники 2-й пол. V – первой пол. VII в., в которых полностью доминировала меридиональная (северная) ориентировка (*Комар 2004; 2006г; 2008а*).

Меридиональная и широтная ориентировки отражают различные мировоззренческие принципы в системе расположения «земли мертвых», поэтому в археологии вопрос о родственности двух групп населения с различной ориентировкой должен всегда ставиться крайне осторожно. Между тем, именно в древнемадьярской проблематике наблюдается яркое смешение в историографии кушнаренковской (погребения преимущественно ориентированы в сектор СЗ-СВ) и караякуповской (погребения преимущественно ориентированы в сектор СЗ-ЮЗ) культур (*Иванов 1999, с. 57-58*), у многих исследователей даже приобретающих гибридную форму – «кушнаренковско-караякуповские памятники».

В.А. Ивановым констатированы и ряд других отличий между этими культурными группами в погребальном обряде, касающиеся преобладания в первом случае подкурганных, во втором бескурганных погребений, расположения костей коня в первом случае в насыпи, а во втором – в насыпи и в могиле, наличие в караякуповских погребений следов деревянных гробов или настилов (*Иванов 1999, с. 57-60*). В раннекушнаренковских могильниках следует отметить также очень высокий процент ритуально разрушенных костяков (напр.: Такталачук, Иманлейский, Манякский).

Рассматривая возможность наличия «угорского компонента» в степи VI–VII вв., мы в первую очередь должны ориентироваться на кушнаренковский культурный комплекс. Контакты кушнаренковцев с кочевниками хорошо иллюстрируются наличием костяных накладок лука «гунно-булгарского» типа в п. 115 и 175 могильника Такталачук (*Казаков 1981, рис. 4*). А вот следов обратного влияния (в виде керамики, украшений и т. п.) в степи пока не было выделено.

Осторожное тезисное предположение Е.В. Круглова об угорской принадлежности погребений «авиловского типа» (*Круглов 1990*) привлекло, пожалуй, гораздо больше внимания, чем эта гипотеза могла заслуживать. Подбойное погребение в колоде с северной ориентировкой из к.1 Авиловского (*Синицын 1954*) по обряду и способу расположения конечностей и черепа лошади на ступеньке подбоя полностью аналогично п.5 к.9 Бородаевки (*Синицын 1947*), этническую принадлежность которого весьма прозрачно определяет деформированный череп с монголоидными признаками. Состав инвентаря из этих двух погребений не менее яркий: деревянное седло, берестяной колчан, накладки сложносоставного лука «тюрко-хазарского» или просто «авиловского» типа, деревянное блюдо – все находит ближайшие аналогии в тюркских погребениях Алтая. В синхронном п. 2 Таганского могильника из лесостепного Подонья картина аналогична – сложенная в ногах шкура лошади сочетается с костяными обкладками луками и подпружной пряжкой, а также монголоидным расовым типом и кольцевой деформацией черепа (*Матвеев, Цыбин 2004, с. 8*). Более раннее п. 2 к. 66 Царева (2-й пол. VI в.) из Нижнего Поволжья, с аналогично расположенными костями лошади (*Круглов 2005, рис. 4*), принадлежало представителю монголоидно-европеоидного метисного типа (*Балабанова 2005, с. 59, 65, 66*). Данная группа погребений относится к кругу памятников типа Суханово, оставленных огурскими или булгарскими племенами Восточной Европы VI–VII вв. (*Комар 2008*).

«Авиловский» или «сухановский» обряд в комплексе абсолютно чужд для кушнаренковской культуры и в целом – для культур Южного Приуралья, но именно деталь, связанная со способом располо-

жения шкуры коня, в Поволжье хорошо известна в предшествующее время. В бритуальном II Коминтерновском могильнике именьковской культуры (VI в.), отражающем включение в именьковскую среду какой-то группы населения степного происхождения с гуннскими традициями, череп и фаланги коня укладывались в ногах, иногда со смещением влево или же над ногами погребенного (*Казаков 1998, рис. 24; 31; 36; 37*). Южнее, в степи, этот обряд зафиксирован в п. 2 к. 36 Покровска (конец V – 1-я треть VI в.), а также, в наиболее близком к авиловскому виде, в гуннском п. 12 к. 3 Ленинска (1-я треть V в.) (*Засецкая 1994, рис. 3: 1, 2*), что указывает на определенное сохранение традиций гуннского времени в Поволжье.

Любопытно, что Е.П. Казаков, говоря об «угорских истоках» этого обряда в отношении II Коминтерновского могильника (*Казаков 1998, с. 101*), забывает о собственном наблюдении о месте расположения костей коня в приуральских памятниках, связываемых с уграми, а именно – в насыпи кургана (*Казаков 1992, с. 76*). В.А. Иванов также констатирует редкость искомого обряда, и в качестве примера расположения костей коня в могиле приводит п. 2 к. 2 Ямаши-Тау (1-я треть IX в.) и п. 1 к. 6 Лагеревского могильника (X в.) (*Иванов 1999, с. 80*), а Е.П.Казаков – п. 2 Чишминского могильника (сер. IX в.), отнесенного самим же автором к единому культурному типу с Больше-Тиганским могильником, и Мрясимовские курганы (X–XI вв.) (*Казаков 1992, с. 76*). Для агументации же «угорских истоков» обряда нужны аналогии более ранние, чем гуннское п. 12 к. 3 Ленинска, т.е. памятники III–IV вв.!

Как видим, при проверке оснований версии об угорском происхождении обряда сложенной в погребении в ногах погребенного шкуры лошади мы постоянно встречаемся с нарушением принципа диахронности, распутывая же системы ссылок, неизменно обнаруживаем, что главным доказательством этого положения является бытование обряда у венгров Карпатской котловины X в. Парадокс привлечения последних состоит в том, что наряду с обрядом расположения сложенной шкуры коня слева от ног, у венгров X в. бытовал и характерный для тюркских народов обряд растянутой шкуры или чучела (*Балинт 1972, с. 180*), что указывает на *несомненное заимствование* тюркских традиций.

Потерпев неудачу в поиске среди кочевников восточноевропейских степей VI–VII в. угров кушнаренковской традиции, мы вряд ли смутим сторонников версии о ранней дате миграции мадьяр, ведь последних следует искать в группе погребений с западной ориентировкой.

Наиболее ранним кочевническим погребением с ориентировкой на запад, пожалуй, является подбойное погребение с разрозненным неполным скелетом коня на перекрытии входной ямы из к. 1 Восточно-Малайского II могильника в Прикубанье (*Лимберис 1987*). Довольно архаичный набор геральдических деталей из комплекса позволяет датировать его концом VI – первой третью VII в. Похожее впускное подбойное погребение с целым скелетом коня из к. 5 Виноградного (*Орлов, Рассамакин 1996*) датируется 2-й пол. VII в. В последней четверти VII в. совершено впускное погребение в простой яме без костей коня из Уч-Тепе (*Иессен 1965*). Учитывая доминирование в это время в степных погребениях ориентировки в сектор СВ-ЮВ, т.е. в сторону восхода солнца (*Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 360-363*), упомянутые погребения выглядят выплеском традиций восточных групп населения, что подтверждается и находками «восточного» облика в этих комплексах (ламеллярный доспех, бляшка с согдийской (?) надписью, сассанидский перстень).

Следующий по времени эпизод связан с п. 3 к. 5 Заплавки нач. VIII в., совершенном в широкой яме и гробовище из коры, перекрытом сверху по диагонали шкурой коня (*Ковалёва, Марина, Ромашко 1981, с. 161-162; Шалобудов 1983*). Погребение датировано В.А. Ивановым на основании восьмеркообразных стремян IX в. (*Иванов 1999, с. 101-102*), но подобная датировка оправдывается разве что неточным рисунком стремени из предварительной публикации (*Ковалева, Ромашко, Никулкин, Яремака 1983, рис. 2: 22*). Первона-

чально комплекс был соотнесен нами с горизонтом Галиат-Геленовка (*Комар 1999, с. 121*), основываваясь на схематичности декора бляшек и аналогии мечу в кат. 52 Дмитровки. Позже его позиция была пересмотрена, и в модифицированной схеме п. 3 к. 5 Заплавки заняло уверенное место в периоде IVб или фазе 2 горизонта Шиловки первой четверти VIII в. (*Комар 2006а, с. 104, 110-111, 115-118*). Единственный тип предметов из п. 3 к. 5 Заплавки, имеющий аналогии в интересующем нас пласте «древнемадьярских» комплексов, – это круглые уплощенные бляшки, близкие которым (но крупнее и объемнее) найдены в погребении из Бабичей (рис. 2: *5*). Схожесть здесь совершенно случайная, поскольку небольшая серия близких бляшек есть в ранненовинковских погребениях горизонта Вознесенки (*Багаутдинов, Богачёв, Зубов 1998, табл. VII: 9, 10; LXX: 3*), причем в п. 1 к. 2 Березовского I могильника, вместе с обломком двулезвийного меча (*Скарбовенко, Сташенков 2000, рис. 5: 14-16*). Наиболее же близкие заплавским круглые бляшки найдены в кат. 29 аланского могильника Клин-Яр (*Флеров 2000, рис. 39: 16-18*).

Два других погребения могильника Заплавки, отнесенные В.А. Ивановым к «мадьярским» (*Иванов 1999, с. 99*), с п. 3 к. 5 единого хронологического горизонта не составляют. Погребение 2 к. 3 Заплавки датирует грушевидный бубенчик с крестовидной прорезью (*Ковалёва, Марина, Ромашко 1981, рис. 4:11*) типа I по Г.А. Федорову-Давыдову (*Федоров-Давыдов 1966, с. 69*), характерный для древнерусских и кочевнических комплексов XI–XII вв., а обряд погребения ничем не выделяется из группы печенежско-половецких. Полуразрушенное п. 4 к. 4 (*Ковалёва, Марина, Ромашко 1981, рис. 4:11*) оснований для узкой датировки не имеет, но расположение справа от погребенного фаланг лошади характерно для периода X–XII вв.; раньше в Восточноевропейской степи такой обряд не известен.

По способу расположения шкуры коня п. 3 к. Заплавки аналогично п. 5 к. 4 Крупского (*Атавин 1996, табл. 1*) и близко п. 11 к. 1 Ковалёвки (*Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978*), отличаясь, скорее, не от группы погребений типа Сивашовки, а от ожидаемого «протомадьярского» стандарта. Западная же ориентировка погребения связана либо с той же этнической группой внутри группы рядового населения перещепинской культуры, что и п. 3 к.5 Виноградного, либо же маркирует начальный этап проникновения носителей типа Соколовской балки.

Население, оставившее курганы «с квадратными ровиками» типа Соколовской балки, в которых доминирует западная ориентировка погребенных, занимает степи Восточной Европы в VIII в., а к нач. IX в. их подкурганные погребения по каким-то причинам исчезают. Параллельно в сер. VIII в. в Крыму и Подонье возникают грунтовые могильники салтовской культурно-исторической общности (КИО) с западной ориентировкой костяков.

Салтовская КИО. Данные Константина Багрянородного о соседстве и союзе древних мадьяр с хазарами автоматически приковывают внимание археологов, исследующих предысторию венгров, к памятникам салтовской КИО.

К моменту написания классической монографии С.А. Плетневой 1967 г. (*Плетнева 1967*) салтововедение стояло перед важной задачей аналитического осмысления признаков и причин сходства рассредоточенных на огромной площади от Подонья до Крыма, Северного Кавказа и Среднего Поволжья, разнородных по погребальному обряду и традициям строительства, антропологическому типу населения, археологических памятников, которые, тем не менее, связывали между собой традиции гончарства, оформления украшений пояса и убора, предметы туалета, вооружения и снаряжения коня. Естественный вывод о их принадлежности политическому объединению со сложной этнической структурой, каким действительно был Хазарский каганат, ставил, в то же время, вопрос о её составе и об этнической интерпретации конкретных археологических памятников.

Отталкиваясь от предложенного И.И. Ляпушкиным разделения степных и лесостепных памятников Подонья между

аланами и булгарами (*Ляпушкин 1958б*), С.А. Плетнева на более масштабном материале создала общую схему этнической идентификации этноса салтовских памятников, выражавшуюся простой формулой: лесостепная зона + катакомбные погребения + долихокранный антропологический тип = аланы; степная зона + ямные погребения + брахикранный антропологический тип = «болгары» (булгары); смешение этих признаков на одном памятнике = «алано-болгары». Небольшую к тому времени группу трупосожжений Подонья С.А. Плетнева сравнила с кремациями хакасов, а также более ранними комплексами из Вознесенки и Новогригорьевки, высказав мнение об их принадлежности группе тюркского населения, связанного с хазарскими гарнизонами.

За последующие 40 лет исследований салтовских памятников наши представления об этом явлении серьезным образом расширились, заставив говорить уже не о «культуре», а о «культурно-исторической общности». Но и на современном уровне знаний у нас все так же нет оснований пересматривать тезисы М.И. Артамонова и С.А. Плетневой в отношении «угорских» проблем салтовских памятников.

Н. Феттих справедливо выделил в качестве салтовских аналогий венгерским украшениям X в. пряжку из Воробьевки, а также отдельные бляшки узды из кат. III и п. 3 кат. X Верхнего Салтова из раскопок В.А. Бабенко 1911 г. (*Fettich 1937, taf. XVI: 7, 10, 11*). К этому же кругу принадлежал наконечник пояса из кат. 43 раскопок А.М. Покровского (*Покровский 1905, табл. XXI: 55*). Но оптимизм венгерских ученых, ожидавших увидеть новые подобные находки в салтовских погребениях, так и не оправдался со временем – многие сотни раскопанных погребений лишь более ярко подчеркнули уникальность таких предметов для салтовского ареала. Только в 1985 г. в кат. 40 Верхнего Салтова вновь были найдены две прессованные копии бляшек с «мифологическим» сюжетом стиля Субботцев (*Аксенов 2001*), напомним, по мнению Ч. Балинта, чуждого венгерскому искусству X в. (*Balint 1989, s. 142*).

Не обнаруживают с последним никаких параллелей и основные стили салтовской торевтики VIII–IX вв. (*Фонякова 1986*), что, впрочем, является лишь вершиной айберга. Из основных категорий материальной культуры салтовской КИО, в той или иной степени полно отраженных во всех регионах влияния Хазарского каганата VIII–X вв., – украшения пояса и оружия, женские украшения (серьги, браслеты, перстни) и предметы туалета (бусы, амулеты, зеркала и копоушки), снаряжение коня (удила, стремена, украшения сбруи), вооружение (сабли, топоры, наконечники стрел и копий, доспех), гончарная посуда, орудия труда (топоры, серпы, косы, наральники) – в культуре венгров Карпатской котловины X в. очевидное продолжение находят исключительно предметы вооружения. Весьма странная картина для концепции «салтовской Леведии» VIII–IX вв., подразумевающей полную потерю мадьярами любых отличительных культурных маркеров под влиянием салтовской КИО!

Обратное влияние пока также узко локально. Четыре комплекса с отдельными предметами древнемадьярского стиля происходят из крупнейшего салтовского пункта Подонья – Верхнего Салтова (аланский катакомбный могильник), но таких находок нет в других салтовских могильниках региона. Погребение из Воробьевки в Верхнем Подонье отстоит от Верхнего Салтова на сотни километров и пока также не образует даже минимальной группы. Ещё одна случайная находка бляшки происходит с городища Маяки в Степном Подонцовье (*Шамрай, Духин 1997, табл. LIX*). Эти факты несомненно свидетельствуют об очень кратковременном и слабом контакте салтовского населения Подонья с носителями древнемадьярского культурного комплекса.

Единственным признаком, позволяющим вычленить мадьярские погребения Леведии из числа салтовских «зливкинского» круга, И. Эрдейи счел положение черепа и конечностей ног лошади в сложенном состоянии у ног погребенного (*Erdelyi 1977*). Е.П. Казаков в качестве собственно мадьярского обряда выделил только продольное расположение чере-

па коня, обращенного в сторону головы погребенного, тогда как поперечное расположение черепа счел характерным для волжских булгар или смешанного «тюрко-угорского» населения (*Казаков 1984*). Открытие подкурганного погребения 1-й пол. VIII в. в Кабиюке (Болгария), сопровождавшегося сложенной у ног шкурой лошади с поперечным расположением черепа коня (*Рашев 2007, рис. 10*), подтвердило характерность именно данной версии обряда для булгарского населения VIII–IX в. Но, в то же время, наличие обряда расположения шкуры коня с обращением черепа носовыми костями к голове погребенного у кочевников Восточной Европы V–VII вв. с несомненными монголоидными антропологическими признаками (см. выше), заставляет, видимо, предположить не «угорские», а «огурские» истоки этой традиции, заимствованной мадьярами в процессе контактов с булгарскими племенами Поволжья.

Соответствующую модели «Леведии» картину смешения предметов «древневенгерского» и салтовского стилей в настоящее время мы наблюдаем только в одном могильнике – Больше-Тиганском, расположенном не в Подонье, а в Нижнем Прикамье (*Chalikova, Chalikov 1981*). Все погребения могильника с салтовскими предметами мужские (пп. 3, 6, 13, 14, 22-24, 28), обязательно сопровождающиеся предметами вооружения, а сами изделия салтовского круга представлены поясами, саблями и стременами, что действительно соответствует модели кратковременного военного союза. Если в информации Константина Багрянородного о Леведии действительно заложено рациональное зерно, Больше-Тиганский могильник служит веским аргументом локализации данной страны к востоку от Волги.

Модель «салтовской Леведии» заводит нас в откровенный тупик: если памятники типа Больше-Тиганского могильника оставлены мадьярами в процессе миграции, каким образом «полностью потерявшие культурную специфику под давлением салтовской КИО» мадьяры Леведии все же принесли в Карпатскую котловину отдельные приуральские элементы культуры круга Больших Тиган? И как, в таком случае, объяснить наличие в Северном Причерноморье практически «рафинированных» приуральских комплексов круга Субботцев, содержащих наиболее близкие аналогии Больше-Тиганскому могильнику?

Памятники типа Субботцев

История исследования. Первый комплекс рассматриваемого круга был обнаружен в 1899 г. в кургане у с. Бабичи Черкасского уезда Киевской губ. (совр. Каневский р-н Черкасской обл.). Каталог выставки Киевского Археологического съезда содержал лишь краткое описание предметов из кургана (*Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве 1899, с. 81*), сбруйный набор из которой был опубликован лишь значительно позже в составе каталога «антских древностей» Г.Ф. Корзухиной, с добавлением пальчатой фибулы из соседнего городища (*Корзухина 1996, с. 358, табл. 3*) (рис. 2). Обстоятельств находки не указывалось, по всей видимости, вещи происходили из разрушенного крестьянами кургана в ходе хозяйственной деятельности или же при самовольных раскопках.

Следующая по времени находка 1902 г. у с. Новониколаевка Екатеринославской губ. (совр. Верхнеднепровский р-н Днепропетровской обл.) происходила из разрушенного курганного погребения на берегу Днепра (*Ханенко Б., Ханенко В. 1902, с. 23, табл. XIX, № 640-828*). Комплекс из около 200 серебряных предметов поступил в коллекцию Ханенко и был издан вместе с ещё одним комплексом неизвестного происхождения из 16 бронзовых золоченных предметов сбруйного или поясного набора (*Ханенко Б., Ханенко В. 1902, с. 39, табл. XIX, № 486-495*) (рис. 3).

В 1949 г. на берегу Днепра в с. Волосское (Днепропетровский р-н и обл.) было разрушено бескурганное погребение с западной ориентировкой, сопровождавшееся «железным кинжалом» и поясным набором из медных бляшек, покрытых золотым листом, а также двумя «золотыми кольцами с несомкнутыми концами» (серьги). Из комплекса в 1950 г. А.В. Бо-

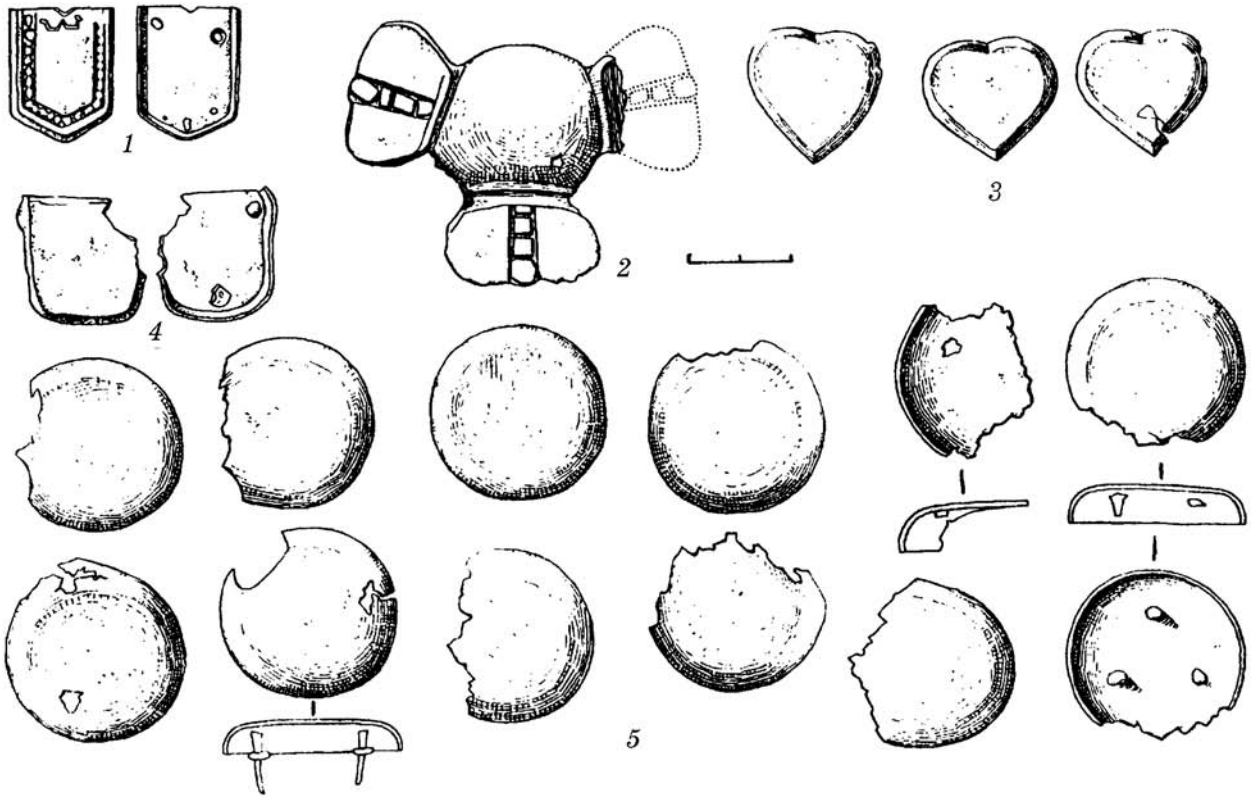

Рис. 2. **Комплекс из Бабичей.**

дянскому передали костяные обкладки колчана и поясную бляшку, опубликованные И. Эрдейи (*Erdelyi 1961, kep. 6; 2008, s. 65, kep. 36*) (рис. 4).

В 1951 г. у с. Усть-Каменка (Апостоловский р-н Днепропетровской обл.) в к. 2 Е.В. Махно исследовано впускное погребение с костяными обкладками лука и колчана, которое стало первым раскопанным археологом комплексом круга Субботцев (*Махно 1960, с. 25-26*). Позже, после публикации материалов могильника у г. Слободзея, стало понятным происхождение ещё одного впускного погребения 4 к.1 Усть-Каменки, сопровождавшегося раннегончарным славянским горшком (*Махно 1960, с. 17, рис. 4: 7*).

В 70-х гг. число памятников пополнилось разрушенным погребением из с. Манвеловки (Васильковский р-н Днепропетровской обл.), изданным Л.Н. Чуриловой (*Чурилова 1986*) (рис. 5), а также разрушенным при строительстве дороги впускным погребением у г. Нововоронцовка (*Кубышев и др., 1979*), из которого в школьный музей поступили бронзовое стремя и две золоченные бронзовые поясные бляшки.

В 80-х гг. добавились разрушенные погребения из кургана у с. Твердохлебы (Кобелякский р-н Полтавской обл) (*Приймак, Супруненко 1994; Супруненко, Кулатова, Приймак 1999*) и Коробчино (Криничанский р-н Днепропетровской обл.) (*Чурилова, 1990; Приходнюк, Чурилова 2001*) (рис. 7), а также Субботцевский могильник.

В 1983 г. у с. Субботцы (Знаменский р-н Кировоградской обл.) было разрушено бескурганное захоронение, материалы из которого поступили в музей Кировоградского педагогического института. В 1985-1986 гг. на месте находки Н.М. Бокий были заложены раскопы, благодаря которым удалось исследовать ещё два погребения, изданных исследователем в соавторстве с С.А. Плетневой (*Бокий, Плетнева 1988; Bokij, Pletnyova 1989*) (рис. 6).

Ю.А. Пуголовок атрибутировал как древневенгерские обнаруженные случайно детали ордынского пояса XIV–XV вв. из окрестностей с. Шушваловки на Полтавщине (*Пуголовок, 2003*), но позже, в

Рис. 3. **Погребение из Ново-Николаевки** (1-9) **и беспаспортный комплекс из коллекции Б. Ханенко** (10-12).

2006 г. из того же пункта им были опубликованы еще две «древневенгерские» бляшки, одна из которых вновь оказалась ордынской, а вторая действительно относилась к изделиям венгерского круга IX–X вв. (*Пуголовок 2006, рис. 1: 1*). И. Фодор справедливо обратил внимание на тот факт, что в комплексах круга Субботцев и Больше-Тиганском могильнике таких находок пока не отмечено, а это должно сви-

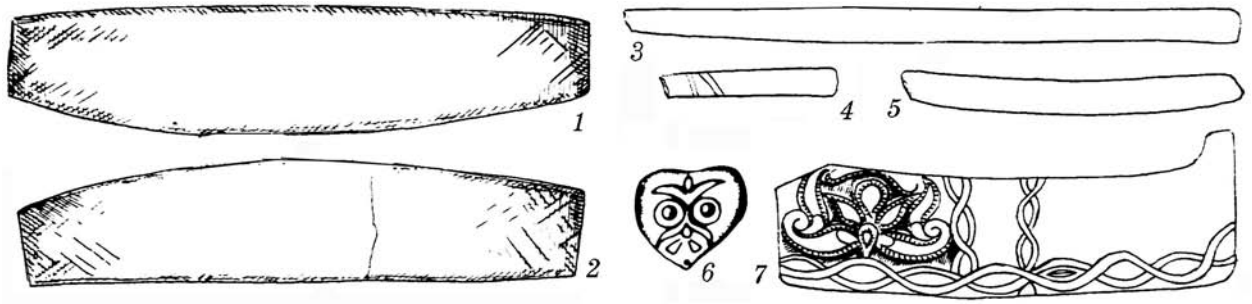

Рис. 4. **Комплекс из Волосского.**

детельствовать о появлении данного типа бляшек в X в. (*Fodor 2009a, s. 310*), что не позволяет пока добавить Шушваловку к пунктам случайных находок круга Субботцев.

Исследованный в 1994 г. на Левобережье Днестра курган у г. Слободзея (Приднестровская республика, Молдова) был монографически издан в 2008 г. (*Щербакова, Тащи, Тельнов 2008*). Также монографически опубликован и небольшой могильник в кургане у с. Дмитровка, исследованный в 2007 г. (Кременчугский р-н Полтавской обл) (*Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2007*).

В 2007 г. открыто парное впускное погребение в кургане у с. Катериновка (Никопольский р-н Днепропетровской обл.) (*Полин, Черных, Дараган, Разумов 2008*) (рис. 8), а в 2008 г. ещё одно погребение было разрушено при строительстве в г. Кривой Рог (Днепропетровская обл.), из которого в краеведческий музей поступила бронзовая позолоченная бляшка[12].

Несмотря на то, что количество пунктов с разрушенными погребениями все ещё превышает таковые, исследованные археологами, баланс количества раскопанных погребений за последние десятилетия заметно ушел в позитив (табл. 1).

Кажется несколько парадоксальным, но при огромных объемах раскопок курганов в советское время в рамках программ мелиорации степи, их результаты в плане поиска погребений древних венгров действительно не могут сравниться с несколькими последними годами. Причина лежит совершенно не в количестве

Таблица 1

Погребения Субботцевского типа

разрушенные погребения	археологические раскопки
1899 – Бабичи;	
1902 – Новониколаевка;	
1949 – Волосское;	
	1951 – Усть-Каменка (2);
1973 – Манвеловка;	
1978 – Нововоронцовка;	
1983 – Субботцы, п.1;	
1985 – Твердохлебы;	1985 – Субботцы, п.2;
	1986 – Субботцы, п.3;
1989 – Коробчино;	
	1994 – Слободзея (больше 14);
	2007 – Дмитровка (3);
	2007 – Катериновка (2).
2008 – Кривой Рог.	
всего: 9	**всего: 23**

работ, и, тем более, не в «идеологических запретах», а в отмеченной В.А. Ивановым закономерности тяготения погребений древних мадьяр к наиболее влажной северной подзоне степи или границе лесостепи и степи (*Иванов 1999, с. 102-103*), где в силу вполне естественных причин (ниже потребность в мелиоративных системах) интенсивность археологических исследований была и остается довольно невысокой (рис. 9).

За редким исключением, памятники круга Субботцев введены в научный оборот и давно привлекают внимание исследователей древневенгерской проблематики. После же рубежа 2007-2008 гг. из разряда единичных и преимущественно случайных находок памятники круга Субботцев автоматически переходят в

[12] Выражаем признательность за информацию А.А. Мельнику.

Таблица 2

Общая характеристика погребальных комплексов Субботцевского типа

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Слободзея, п.18	х		СЗ	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х				м
Твердохлебы	х		З	х	х	х	х										м
Усть-Каменка, к.2, п.2	х		З	х		х								х			м
Слободзея, п.36	х		СЗ	х	х												к
Слободзея, п.37	х		СЗ	х				х	х		х		х	х			ж
Новониколаевка	х		?	?	х		х	х									м
Нововоронцовка к.1 п.23	х		?	?	х		х										м?
Бабичи	х		?	?	х												?
Слободзея, п.16	х		З		х	х				х	х	х	х				д
Слободзея, п.10	х		?		х?				х								к
Дмитровка, к.1 п.2	х		СЗ			х	х	х		х	х		х	х		х	м/д
Катериновка к.32 п.1-1	х		СЗ			х	х		х		х		х				м
Катериновка к.32 п.2-2	х		СЗ			х	х		х					х			м
Дмитровка, к.1 п.14	х		СЗ			х	х			х	х		х	х			м/д
Слободзея, п.24	х		З			х	х										м
Слободзея, п.29	х		СЗ			х?		х									ж
Слободзея, п.17	х		СЗ					х			х	х					м?
Слободзея, п.23	х		СЗ					х			х			х?			ж
Слободзея, п.30	х		СЗ					х			х		х		х		д
Слободзея, п.35	х		СЗ					х			х				х		д
Слободзея, п.27	х		З					х									м?
Дмитровка, к.1 п.15	х		СЗ					х									д
Усть-Каменка, к.1, п.4	х		З						х								д
Субботцы, п.2		х	З	х	х	х	х	х	х	х	х	х					м
Коробчино		х	?	х	х	х		х	х							х	м
Манвеловка		х	З?	х	х?	х			х		х					х	м
Субботцы, п.3		х	СЗ	х	х			х		х					х		м/д
Субботцы, п.1		х	?	?	х			х									ж
Слободзея, п.38		х	СЗ	х		х		х	х				х		х		м?
Волосское		х	З?			х	х	х			х						м
Слободзея, п.40		х	СЗ			х		х	х			х	х		х		м
Кривой Рог		х	?				х										м?

1 – курганное погребение; 2 – бескурганное погребение; 3 – ориентировка погребения; 4 – кости коня; 5 – детали снаряжения коня; 6 – предметы вооружения; 7 – детали пояса; 8 – личные украшения; 9 – сосуд; 10 – жертвенная пища; 11 – нож; 12 – кресало; 13 – сведенные ноги; 14 – органическая подстилка; 15 – астрагалы; 16 – лицевое покрытие; 17 – половозрастная принадлежность: м – мужское, ж – женское, д – детское, к – кенотаф.

разряд малочисленных, но весьма выразительных археологических памятников, нуждающихся в четкой культурной атрибуции.

Погребальный обряд. Группа памятников Субботцевского типа представлена единичными и парными (Катериновка) погребениями, а также небольшими могильниками, насчитывающими 2 (Усть-Каменка), 3 (Субботцы, Дмитровка) или больше погребений (Слободзея). Точное количество погребений Субботцевского типа в Слободзее определить затруднительно из-за наличия безинвентарных могил. Авторы раскопок определяют число раннесредневековых погребений здесь как 26 (*Щербакова, Тащи, Тельнов 2008, с. 53*), тогда как инвентарь, позволяющий уверенно или с долей допуска отнести комплекс к горизонту Субботцев, присутствует только в 14 погребениях (№№ 10, 16-18, 23, 24, 27, 29, 30, 35-38, 40), которые мы и будем использовать ниже в характеристике группы (табл. 2).

Погребения разделяются на впускные подкурганные и бескурганные. За счет Слободзейского могильника в группе полностью доминируют подкурганные погребения, но пример самого могильника из Слободзеи, два погребения которого (№№ 38, 40) располагались на небольшом отда-

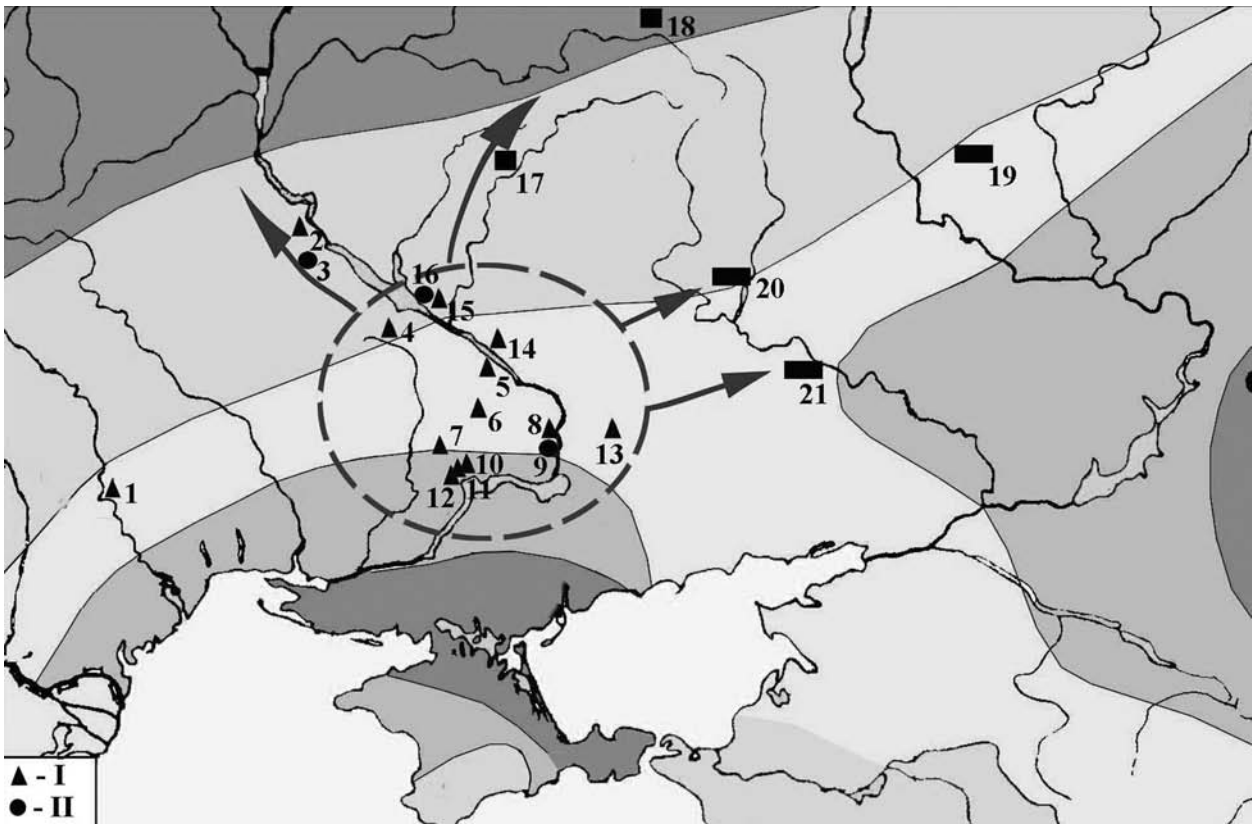

Рис. 9. **Памятники типа Субботцев:** I – погребения; II – случайные находки круга.
1 – Слободзея; 2 – Бабичи; 3 – Пастырское; 4 – Субботцы; 5 – Новониколаевка; 6 – Коробчино; 7 – Кривой Рог; 8 – Волосское; 9 – Скеля; 10 – Катериновка; 11 – Усть-Каменка; 12 – Нововоронцовка; 13 – Манвеловка; 14 – Твердохлебы; 15 – Дмитровка; 16 – Шушваловка; 17 – Новотроицкое; 18 – Кудеярова Гора; 19 – Воробьевка; 20 – Верхний Салтов; 21 – Маяки.

лении от кургана, ясно свидетельствует о параллельности подкурганного и бескурганного обрядов у рассматриваемой группы населения.

Для подкурганного захоронения выбирался обычно относительно небольшой и невысокий курган. В Слободзее все раннесредневековые погребения занимали юго-западную половину кургана (*Щербакова, Тащи, Тельнов 2008, рис. 3*); аналогичная картина отмечена и в Дмитровке (*Супруненко 2007, рис. 4*), и в случае с п. 4 к. 1 Усть-Каменки (*Махно 1960, рис. 2*). В СВ секторе совершено п. 1 к. 32 Катериновки (Орджоникидзе); п. 23 к. 1 Нововоронцовки находилось в ЮВ секторе. В центре насыпи располагались только погребения из Твердохлебов, п. 2 к. 2 Усть-Каменки и п. 17 Слободзеи. Таким образом, большинство погребений впускались в периферийную часть кургана, а в случае с п. 1 к. 32 Катериновки, п. 4 к. 1 Усть-Каменки и п. 23 к. 1 Нововоронцовки следует дополнительно отметить расположение могилы в насыпи кургана выше уровня древнего горизонта, что соответствует модели опасения потревожить захоронения «хозяев кургана». В маленьких и, по всей видимости, семейных могильниках из Субботцев и Дмитровки наблюдается расположение могил в линию; в Слободзее, наоборот, уверенной рядности не прослеживается.

Форма могильной ямы всегда простая – подпрямоугольная со скругленными углами (рис. 10). Ориентировка погребённых стабильная – в СЗ секторе. Собственно на запад ориентированы только 9 из 25 погребений, преобладает же ориентировка на СЗ. Положение тела всегда на спине в вытянутом состоянии; руки преимущественно вытянуты вдоль тела, реже – сложены на тазе. В Слободзее преобладают сдвиг тела под левую стенку и поворот головы вправо. В Субботцах, наоборот, тело смещено от центра вправо, а поворот головы – влево; в Дмитровке представлены

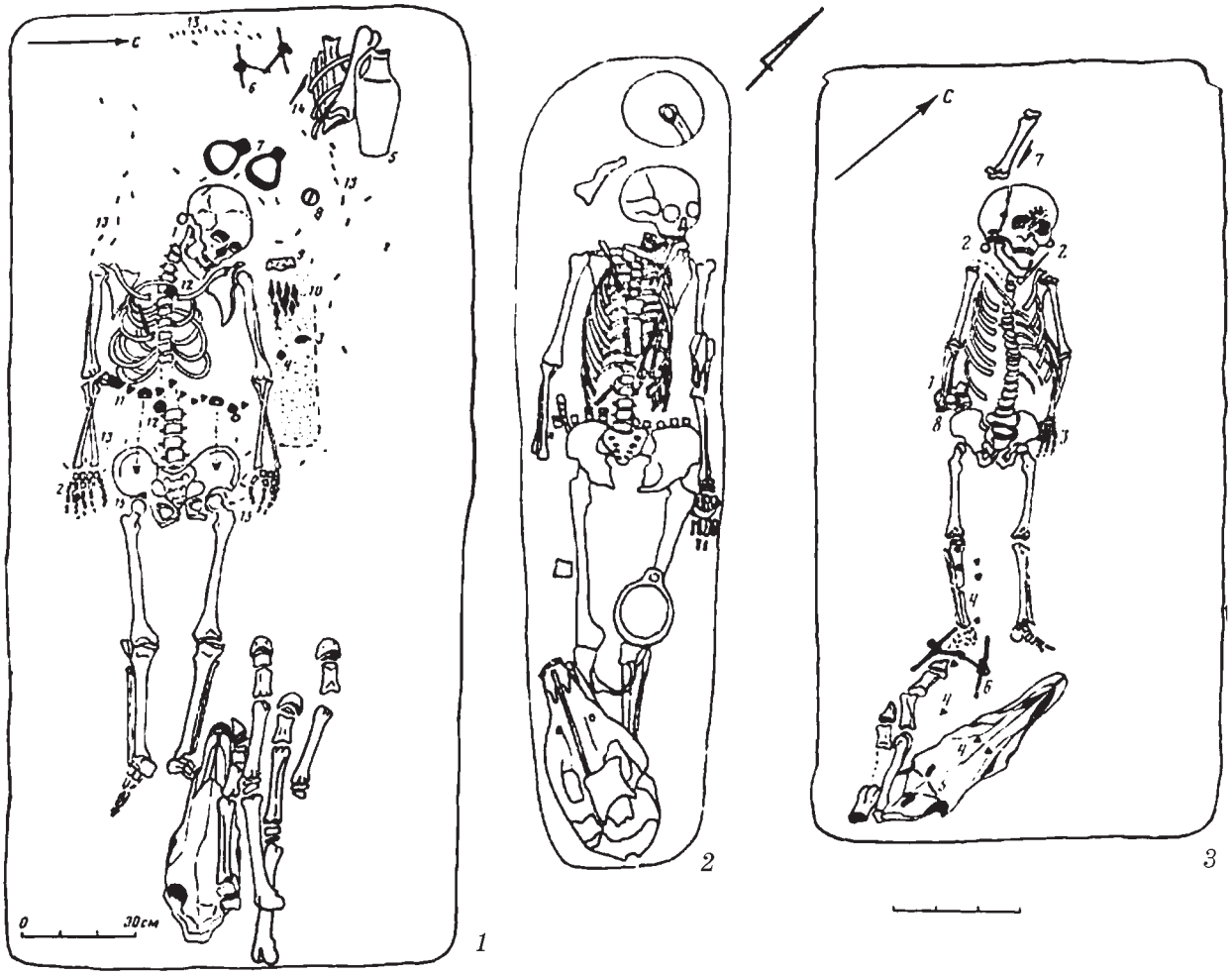

Рис. 10. **Погребения с конем:**
1 – п. 2 Субботцев; 2 – п. 3 Субботцев; 3 – п. 18 Слободзеи.

оба варианта. Вероятно, сторона, с которой опускалось тело в яму, не играла особой роли в погребальном обряде.

В пп. 1-2 Катериновки и п. 2 к. 2 Усть-Каменки под скелетами сохранились остатки дерева, причем в первом случае речь, скорее всего, шла об окрашенном в зеленый цвет кузове повозки, использованном в качестве погребального ложа. В п. 2 к. 2 Усть-Каменки тело перекрывалось растительным тленом; подобный тлен прослежен и под телом в п. 37 Слободзеи. В п. 2 к. 1 Дмитровки остатки растительной циновки выявлены под головой погребенного, где они перекрывали мясную пищу; а в п. 14 того же кургана такую же роль играло кожаное покрытие. В п. 23 Слободзеи под костяком зафиксирована угольная и «меловая» подсыпки, хотя в качестве последней иногда принимаются остатки органического тлена. В 9-ти случаях у погребенных сведены ноги, что может быть следствием завертывания тела в саван.

Половина инвентарных погребений сопровождалась костями лошади или деталями снаряжения коня, причем процент таких погребений гораздо выше в группе бескурганных. Впрочем, среди подкурганных погребений без лошади (или её заменителя в виде деталей снаряжения коня) из 11 погребений с определимыми половозрастными характеристиками 8 принадлежали женщинам и детям. Во всех случаях в погребении кости коня представлены черепом и конечностями, сложенными у ног погребенного; череп лошади обращен носовыми костями в сторону головы (рис. 10). Исключение – п. 36 Слободзеи, где отсутствовали кости человека, а, следовательно, комплекс был интерпретирован как кенотаф. В этом

комплексе череп и конечности коня растянуты по дну ямы в тюркской традиции, сочетаясь с салтовскими стременами. В то же время, интерпретация комплекса именно как «кенотафа» представляется не безусловной, учитывая, что в угорских кушнаренковской и караякуповской культурах Приуралья практиковалось отдельное захоронение черепа или шкуры лошади в насыпи кургана (*Иванов 1999, с. 60-61*).

Остатки мясной жертвенной пищи (кости барана, быка, коня) зафиксированы в 6 случаях. В двух погребениях из Дмитровки (пп. 2, 14) такая пища располагалась под головой погребенного, накрытая «подушкой»; в п. 2 Субботцев – в левом углу могилы; в п. 16 Слободзеи – слева от плеча; в п. 18 Слободзеи – справа от головы; а в п. 3 Субботцев – за головой. С обрядом снабжения покойного напутственной пищей связано и помещение в могилы сосуда (11 погребений). В 4 случаях (Коробчино, п. 2 Субботцев, п. 18 Слободзеи, п. 1 к. 32 Катериновки) сосуд представлен гончарным кувшином; в 2 – серебряной посудой: кувшином (Манвеловка), чашей и блюдом (Коробчино); в остальных находились раннегончарные и лепные горшки. Место сосуда в погребении обычно – слева от головы погребенного; в парном п. 1 к. 32 Катериновки кувшин поместили между головами двух погребенных; в п. 4 к. 1 Усть-Каменки горшок расположили выше над телом (на перекрытии-?) над головой погребенного, а в п. 38 Слободзеи – справа над грудной клеткой.

«Полезные» бытовые предметы представлены ножом (13) и кресалом с кремнями (5). Более распространены «статусные» предметы: пояс и предметы вооружения (сабля, лук, наконечники стрел), личные украшения. Браслеты, серьги, перстни отмечены как в женских, так и мужских комплексах, но, очевидно, специфическим мужским маркером выступали серьги в виде несомкнутых колечек (рис. 12: *5, 6*), тогда как в достоверно женских погребениях серьги представлены вариантами с овальной дужкой и длинной подвеской (рис. 12: *1-4*). Также женским признаком выступает ожерелье. В детских п. 3 Субботцев, пп. 30, 35 Слободзеи отмечены астрагалы, но они также присутствовали и в погребениях взрослых пп. 38, 40 из той же Слободзеи.

В трех погребениях из Коробчино, Манвеловки и п. 2 к. 1 Дмитровки обнаружены детали погребальных лицевых покрытий. Все три разного типа: в Манвеловке – серебряная маска с вырезами для глаз, носа и рта (рис. 5: *2*); в Коробчино – сплошная золотая пластина по форме лица; в Дмитровке – четыре золотые пластинки, нашитые на шелковую ткань лицевого покрытия в области глаз, носа и рта. Учитывая, что зафиксированный в Дмитровке обряд сочетается с поздней хронологической позицией всего комплекса, можно допустить эволюцию лицевых покрытий от маски с прорезями до нашивок. С.А. Плетнева и Н.М. Бокий выделяли и в п. 2 Субботцев обшитое бляшками большое тканевое покрытие, закрывавшее всю верхнюю половину тела, но расположение бляшек (*Бокий, Плетнева 1988, рис. 2: 13*) (рис. 10: *1*), а также остатки кожаных ремешков на шпеньках, указывают на их принадлежность уздечным украшениям (ср.: *Мажитов 1981, рис. 15: 12, 13*).

Простая могильная яма и вытянутое на спине положение костяка с западной ориентировкой для раннего средневековья – один из самых распространенных обрядов. Более показательно расположение в могиле костей коня в виде сложенных у ног нижней части конечностей и черепа, обращенного носовыми костями в сторону головы погребенного, являющееся особенностью могил венгров X в. Карпатской котловины (*Балинт 1972*), а также памятников типа Больше-Тиганского и Танкеевского могильников в Прикамье (*Казаков 1984*). Второй важный элемент – погребальное лицевое покрытие, объединяющее памятники Субботцевского типа, с одной стороны, с лицевыми масками Танкеевского могильника (*Халикова 1972*) и, с другой стороны, с нашивками для глаз и рта погребального покрытия венгров X в. (*Фодор 1972*).

Единственный важный признак, отличающий памятники типа Субботцев от погребений венгров Карпатской котловины, – это преобладание подкурганных

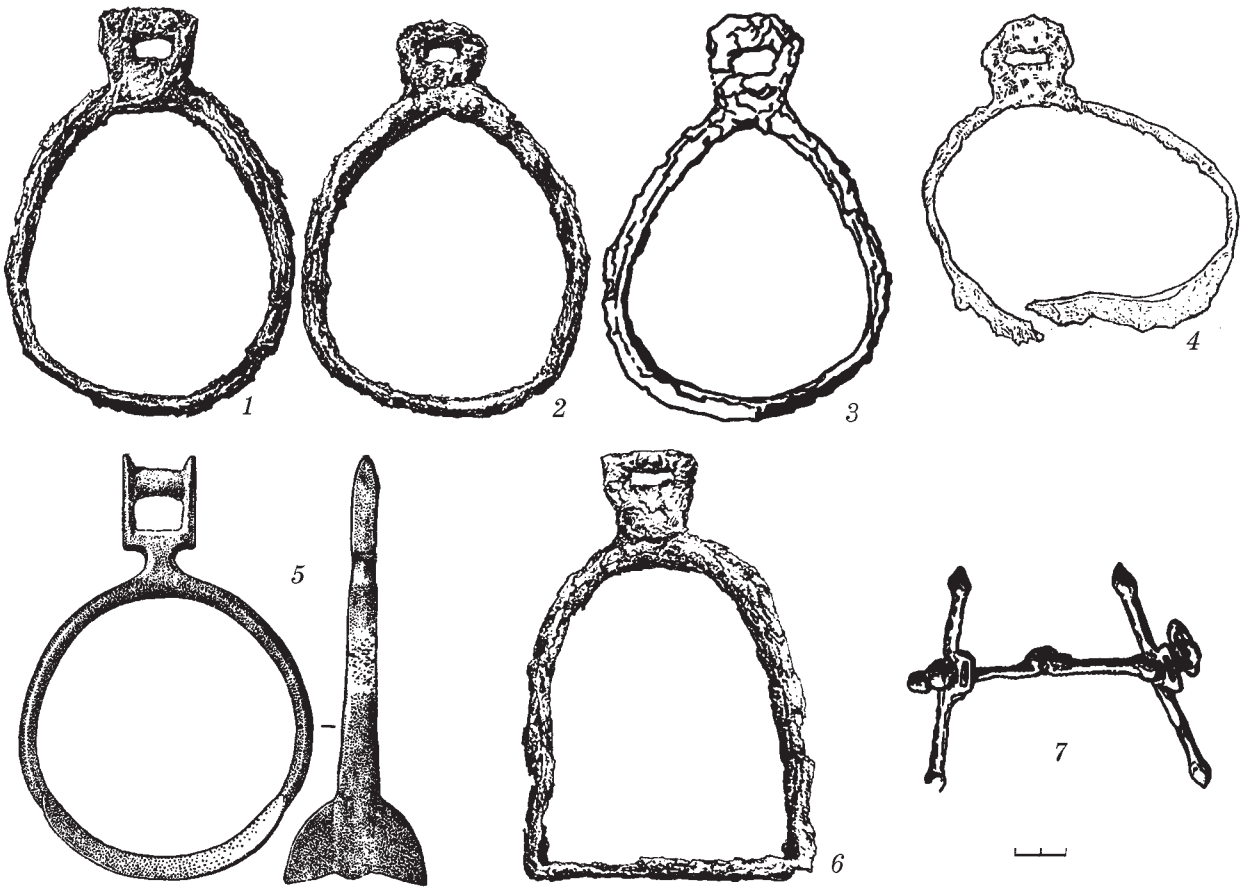

Рис. 11. **Детали снаряжения коня:**
1, 2 – п. 18 Слободзеи; 3 – п. 2 Субботцев; 4 – Коробчино; 5 – Нововоронцовка;
6 – п.36 Слободзеи; 7 – п. 3 Субботцев.

захоронений, характерное для угорских памятников кушнаренковской и караякуповской культур Приуралья (*Иванов 1999, с. 57-60*).

Культурная специфика вещевого комплекса. Уже в первых публикациях памятников типа Субботцев исследователи акцентировали внимание на аналогии вещевого комплекса в Больше-Тиганском и Танкеевском могильниках, а также караякуповских комплексах Башкирии (*Чурилова 1986; Бокий, Плетнева 1988*). В.А. Иванов уверенно отнес к караякуповским немногочисленную группу погребений в районе левобережья Среднего Поволжья и Больше-Тиганский могильник, а также отметил караякуповские черты в северопричерноморских комплексах круга Субботцев (*Иванов 1999, с. 93-103*).

К западу от Волги пока не зафиксированы находки характерной лепной посуды караякуповского типа. В погребениях Субботцевского типа нет и разнообразных ярких подвесок и литых украшений приуральского круга, как и финно-угорского круга в целом. Единственная прямая параллель с караякуповскими древностями касается снаряжения коня: стремена из п. 2 Субботцев, п. 18 Слободзеи, Нововоронцовки, Коробчино (рис. 11: *1-5*) и украшения сбруи из п. 1-2 Субботцев, Бабичей и беспаспортного комплекса из коллецкции Ханенко (рис. 2; 3: *10-12*; 6: *1-6*) не имеют салтовских аналогий и несомненно принесены новой группой населения, как минимум соседствующего с караякуповским населением Приуралья (ср.: *Мажитов 1981, рис. 13: 12; 15: 1-13; 20: 7, 9: 22; 24: 5; 27: 21; 29: 5; 32: 2; 34: 36; 38: 5; 43: 15; 45: 5; 46: 14; 57: 21; 58: 5, 9, 33, 36, 37; 60: 12-14; 64: 1-6*).

Второй, хотя и менее явной параллелью, является снаряжение лучника. В комплексах Субботцевского типа редки концевые накладки сложного лука (п. 2

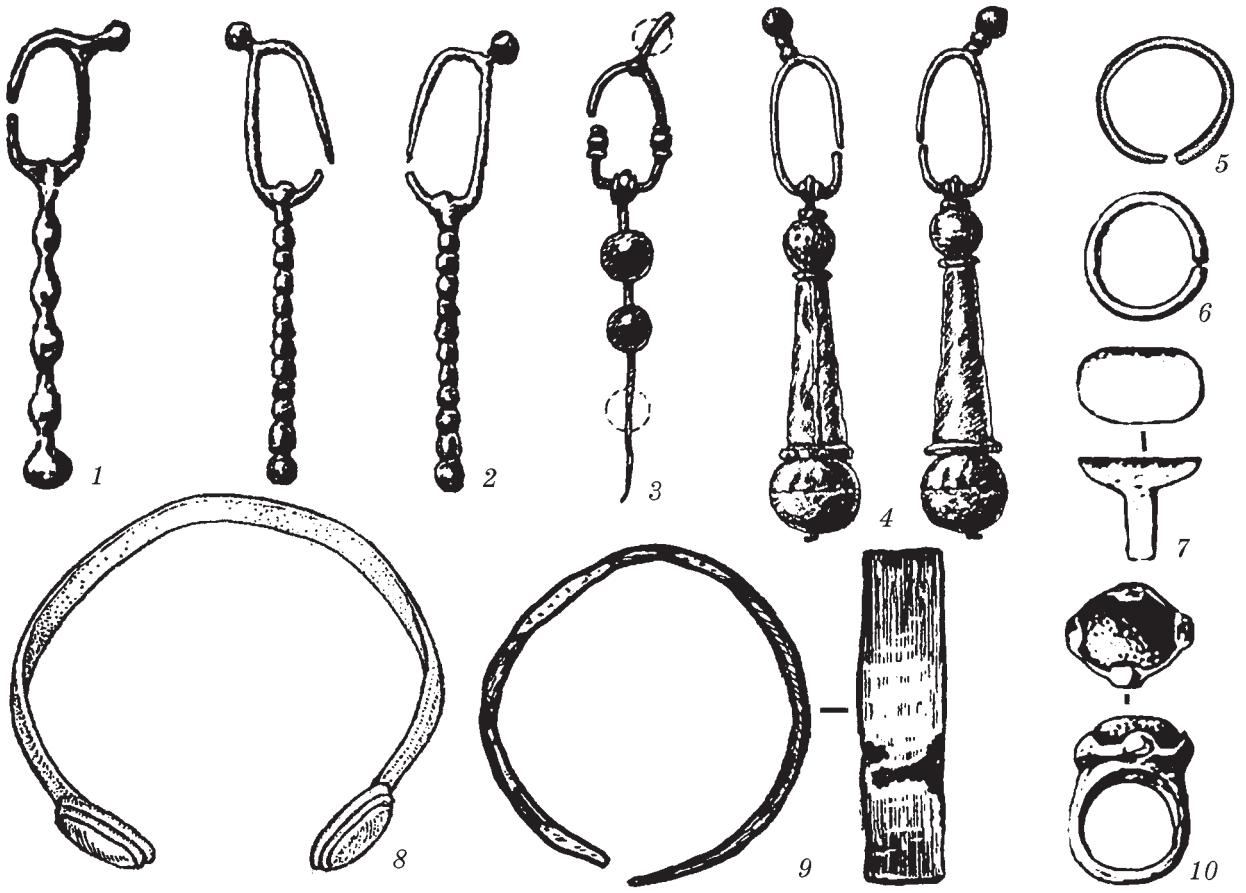

Рис. 12. **Личные украшения:**
1 – п. 1 Субботцев; 2 – п. 23 Слободзеи; 4 – п. 29 Слободзеи; 5 – п. 37 Слободзеи;
5, 9 – п. 2 к. 1 Дмитровки; 6, 10 – п. 2 Субботцев; 7 – п. 3 Субботцев.

к. 2 Усть-Каменки), зато отмечены серединные (Волосское, п. 18, 40 Слободзеи, п.1/1 и 1/2 Катериновки) (рис. 4: *1-2*), что характерно и для погребений Приуралья (*Иванов 1987, с. 178*). В колчанных наборах нет салтовских трехлопастных наконечников, которые заменяют плоские ромбовидные и ланцетовидные. А в Волосском, п. 2 к. 2 Усть-Каменки и п. 2 Субботцев колчан украшали костяные пластины (рис. 4: *7*), аналогии которым известны у волжских булгар (*Генинг, Халиков 1964, табл. XIII: 15, 17, 19-20*) и в Приуралье (*Мажитов 1981, рис. 13: 19*).

Список приуральских аналогий расширяют новые находки в могильнике Уелги в Южном Приуралье, в частности, именно здесь обнаружены сбруйные и поясные детали с «узелковым» бордюром, а также поясные детали «мифологического» стиля (рис. 6: *10-13*; 8: *5-7*) круга Субботцев (см. статью С.Г. Боталова в настоящем сборнике).

Более полный набор аналогий вещевому комплексу памятников Субботцевского типа наблюдаем, впрочем, западнее, в прикамском Больше-Тиганском могильнике: поясные наборы с «узелковым» бордюром и декором в виде трехлистника или на «мифологическую» тему; приуральские бляшки-«лунницы» и сердцевидные; мужские серьги-колечки и женские серьги с длинной литой подвеской, имитирущей многобусинную; плоские пластинчатые браслеты; серединные накладки лука без концевых; плоские ромбические и ланцетовидные наконечники стрел; нашивки лицевого покрытия (*Chalikova, Chalikov 1981, taf. IV: 13-15; V; VII; X–XIII; XVI; XVIII–XX; XXIII; XXIVa; XXVI; XXVIII; XXXI–XXXIV*). Но культурный комплекс Больше-Тиганского могильника сложнее – наряду с караякуповской лепной посудой, здесь присутствуют также местные лепные прикамские сосуды и гончарные кувшины волжских булгар;

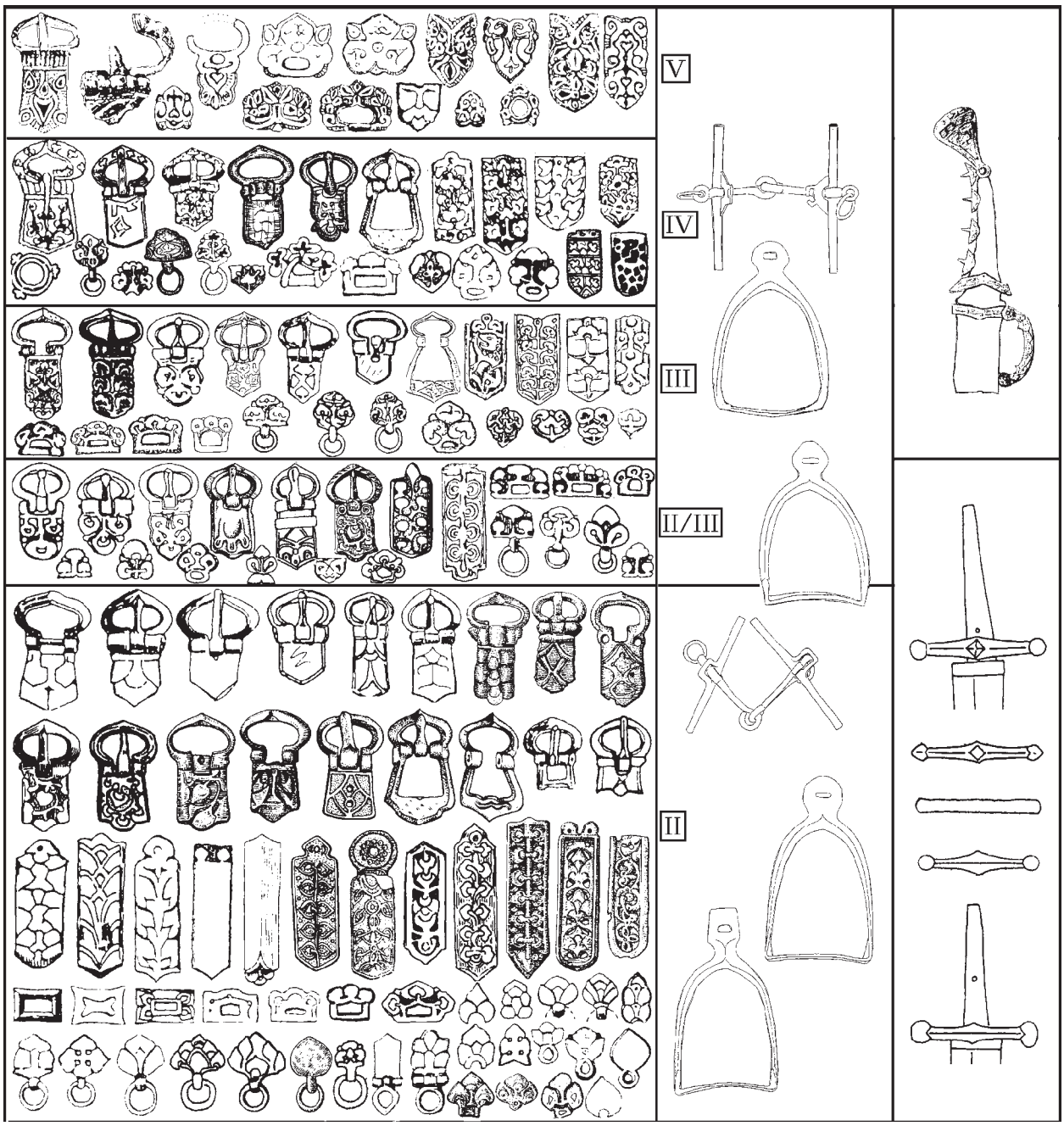

Рис. 13. **Хронологическая схема салтовской КИО.**

прикамское влияние хорошо заметно и в женских украшениях, а в вооружении, снаряжении коня и украшениях пояса выделяется и группа предметов салтовского круга.

В погребениях типа Субботцев собственно прикамское влияние можно предполагать пока лишь по лицевой маске из Манвеловки, связывающей данное население с Танкеевским могильником. Иная ситуация с признаками контактов с волжскими булгарами. Гончарный сосуд из п. 18 Слободзеи (горлышко отбито в древности), несмотря на салтовскую сероглиняную технологию изготовления, по форме близок к типу IIВв сосудов Танкеевского могильника, по Е.П. Казакову (*Казаков 1992, рис. 45*), а кувшин желто-красного обжига из Коробчино (рис. 7: *4*) принадлежит к группе I (*Казаков 1992, рис. 44*). Как уже указывалось нами ранее, к волжско-булгарским изделиям, судя по орнаментации, могут принадлежать и «салтовские» кувшины из Софи-

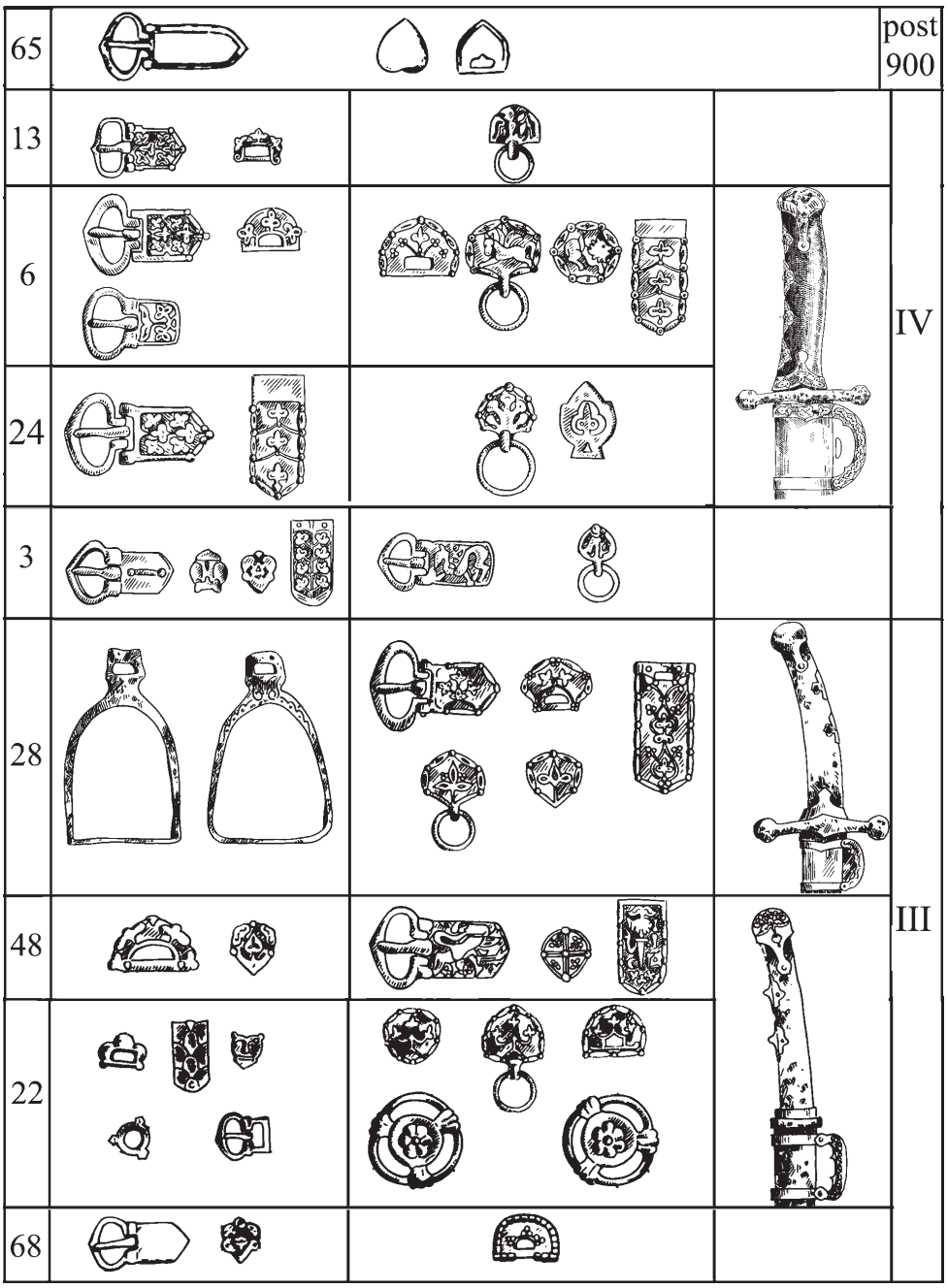

Рис. 14. **Хронологическая схема Больше-Тиганского могильника.**

евки и Большой Кохновки (*Комар 2004, с. 91; Комар 2009, с. 127*). В п. 1 к. 32 Катериновки от сероглиняного гончарного кувшина сохранилась только придонная часть, но грубость исполнения также заставляет усомниться в его изготовлении салтовскими гончарами.

Количество предметов собственно салтовского круга в погребениях Субботцевского типа относительно невелико. Это перстень из п. 2 Субботцев (рис. 12: *10*), женские серьги из пп. 29 и 37 Слободзеи (рис. 12: *3-4*), браслеты из п. 1 Субботцев и п. 37 Слободзеи, серебряная чаша из Коробчино (рис. 7: *1*), шлем из Манвеловки (рис. 5: *1*) и стремена из п. 36 Слободзеи (рис. 11: *6*). В синтезном «салтовско-венгерском» стиле выполнен пояс из Новониколаевки (рис. 3: *8-9*). Тюркское влияние представлено серебряным кувшином из Манвеловки (рис. 5: *4*), а контакты со Средней Азией – серебряным блюдом из Коробчино (рис. 7: *3*). Наконец, торговлю с Крымом или приазовскими

городскими центрами отражает высокогорлый кувшин из п. 2 Субботцев.

Другой вектор связей маркируют п. 4 к. 1 Усть-Каменки и пп. 10, 37, 40 Слободзеи, в которых обнаружены раннегончарные и лепные сосуды славянской культуры Луки-Райковецкой. В кладе из кв. III_2 роменского Новотроицкого городища в качестве ювелирного лома присутствовали серьги с длинной литой «многобусинной» подвеской, а также бляшки-«тройнички», а в слое городища найдена сердцевидная бляшка (*Ляпушкин 1958а, рис. 15: 3; 17: 4*). Клад из поясных деталей, аналогичных поясу из п. 2 к. 1 Дмитровки, найден и на роменском городище Кудеярова Гора (*Енуков 2005, рис. 55; Шпилев 2010, рис. 8: 14-17*). В то же время, факт глубокого проникновения носителей типа Субботцев в лесостепь маркирует погребение из Бабичей в Поросье.

Целая серия элементов памятников типа Субботцев находит продолжение в культуре венгров Карпатской котловины X в.: «узелковый» бордюр и «трилистник» сбруйных и поясных бляшек (рис. 3: *3-9*; 6: *10-13*; 8: *5-8*); декор обкладок сабли из Коробчино (рис. 7: *2*) и костяной накладки колчана из Волосского (рис. 4: *7*); надчеканка фона «кружочками» золотых бляшек из п. 2 Субботцев; бляшки-«лунницы» (рис. 6: *4-6*); серьги с длинной литой «многобусинной» подвеской (рис. 12: *1-2*) и мужские серьги-колечки (рис. 12: *5-6*); пластинчатые браслеты с каплевидными расширениями на концах (рис. 12: *8*); нашивки лицевого покрытия; стремена (рис. 11: *1-4*) и др. (*The ancient Hungarians 1996, p. 154, fig. 6; p. 185, fig. 5; p. 186, fig. 1; p. 215, fig. 2; p. 217, fig. 2, 3; p. 221, fig. 3; p. 225, fig. 1; p. 268; fig. 26; p. 322, fig. 1, 2; p. 347, fig. 4; p. 350, fig. 2, 3; p. 353, fig. 1; p. 356, fig. 1; p. 375, fig. 1; p. 393, fig. 4*).

Процес генезиса памятников Субботцевского типа представляется в общих чертах следующим:

1) группа кочевого угорского населения, родственного караякуповцам Приуралья, переселилась к границам Волжской Булгарии, где познакомилась с гончарной посудой булгар, но не с традициями её производства;

2) на следующем этапе переселения данная группа заняла северную подзону степей Северного Причерноморья, где на короткий промежуток времени попала под влияние салтовской КИО в части престижных предметов и вооружения, при ограниченном поступлении салтовской гончарной посуды;

3) установление контактов со славянами способствовало поступлению гончарных славянских сосудов к носителям типа Субботцев на Правобережье Днепра, тогда как на Днепровском Левобережье наблюдалось Субботцевское влияние на северян в области женских украшений и пояса;

4) перенесение части Субботцевского культурного комплекса в Карпатскую котловину.

Хронология данных изменений в настоящий момент только в процессе разработки из-за ограниченности комплексов с абсолютными реперами. Монеты с предметами круга Субботцев сочетаются лишь в кладе из Новотроицкого городища, младшая из них чеканена в 818/819 г. Но в горелом жилище № 1 Новотроицкого найден пробитый для ношения дирхем 833 г. чеканки, тогда как сам эпизод разгрома городища относится лишь к последней трети IX в. (*Ляпушкин 1958а, с. 28, 52, 180-192; Комар, Сухобоков 2004, с. 166-169*), когда, по всей видимости, был сокрыт и клад на городище Кудеярова Гора.

Возможность оценить позиции комплексов типа Субботцев в системе салтовской хронологии (рис. 13) дают салтовские комплексы из Воробьевки (рис. 1), кат. III и п. 3 кат. X Верхнего Салтова (раскопки В.А. Бабенко 1911 г.), а также кат. 43 Верхнего Салтова из раскопок А.М. Покровского, все – принадлежащие к салтовскому горизонту III. Сочетание салтовских и субботцевских элементов в Больше-Тиганском могильнике демонстрирует более широкую картину бытования поясных наборов стиля Субботцев на салтовских этапах III и IV сер. IX – нач. X в. (рис. 14), что не противоречит ни «северянскому» *terminus post quem* в виде монеты 833 г., ни привязке верхней даты находок круга Субботцев на северянских городищах к событиям 80-х гг. IX в. Осо-

бенно показателен факт синхронности появления предметов древневенгерского круга в Северном Причерноморье и Больших Тиганах, что не позволяет рассматривать собственно Больше-Тиганский могильник как «промежуточное звено» между субботцевскими и караякуповскими памятниками.

Происхождение и особенности культурных контактов носителей памятников типа Субботцев с окружающими народами идеально совпадают с письменными свидетельствами об этапах переселения мадьяр, тогда как хронология комплексов соответствует периоду пребывания мадьяр в Северном Причерноморье (836-895 гг.). Эти факты позволяют уверенно выделить в качестве археологической культуры древних венгров Етелькеза памятники *Субботцевского типа*, связав дальнейшие перспективы исследования проблемы именно с изучением памятников данного культурного круга.

Айбабин 1982
Айбабин А.И. Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму / А.И. Айбабин // Древности эпохи великого переселения народов. – Москва, 1982.

Аксенов 1997
Аксенов В.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника / В.С. Аксенов // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1997. – № 396.

Аксенов 1998
Аксенов В.С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине / В.С. Аксенов // Finno-Ugrica. – Казань, 1998. – № 1.

Аксенов 2001
Аксенов В.С. Редкий тип бляшек-амулетов из Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.С. Аксенов // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). – Самара, 2001. – Т.2.

Аксёнов, Тортика 2001
Аксёнов В.С. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации / Аксёнов В.С., Тортика А.А. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т.2.

Артамонов 1935
Артамонов М.И. Рец.: Zakharow A., Arendt W. Studia Levedica: archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh. Budapest, 1934 / М.И. Артамонов // Проблемы истории докапиталистических обществ. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. – Вып. 9-10.

Артамонов 2002
Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Санкт-Петербург, 2002.

Атавин 1996
Атавин А.Г. Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья / А.Г. Атавин // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. – Самара, 1996.

Афанасьев, Рунич 2001
Афанасьев Г.Е. Мокрая Балка / Г.Е. Афанасьев, А.П. Рунич. – Москва, 2001. – Вып.1.

Багаутдинов, Богачёв, Зубов 2006
Багаутдинов Р.С., Богачёв А.В., Зубов С.Э. Средневековые комплексы могильника Просвет I / Багаутдинов Р.С., Богачёв А.В., Зубов С.Э. // Вопросы археологии Поволжья. – Самара, 2005. – Вып.4.

Балабанова 2005
Балабанова М.А. Антропология населения Нижнего Поволжья (кон. V – 1-я пол. IX в.) / М.А. Балабанова // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. ГУ, 2005. – Т. 4.

Балагурі 2000
Балагурі Е.А. Старожитності Верхнього Потисся періоду «віднайдення угорцями Батьківщини» (нові аспекти і концепції) / Е.А. Балагурі // Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 219-221.

Балинт 1972
Балинт Ч. Погребения с конями у венгров в IX–X вв. / Ч. Балинт // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Баранов 1990
Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья / И.А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990.

Бибиков 2003
Бибиков М.В. Византийские источники / М.В. Бибиков // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2003.

Бодянский 1863
Бодянский О. Кирилл и Мефодий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – Москва, 1863. – Кн.2.

Бокий, Плетнева 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнева // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2.

Генинг 1977
Генинг В.Ф. Проблема происхождения венгров / В.Ф. Генинг // Сов. археология. – Москва: Наука, 1977. – № 1.

Генинг, Халиков 1964
Генинг В.Ф. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник / В.Ф. Генинг, А.Х. Халиков. – Москва: Наука, 1964.

Готье 1927
Готье Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова? // ИГАИМК. – Ленинград, 1927. – Т. V.

Древнетюркский словарь 1969
Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.

Дьени 2005-2006
Дьени Г. Восточные венгры, западные венгры (к проблеме «Югрия») / Г. Дьени // Finno-Ugrica. – Казань, 2005-2006. – № 9.

Дьёни 2007
Дьёни Г. Протовенгры на Урале в первом тысячелетии нашей эры в российской и венгерской историографии: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук / Г. Дьёни. – Екатеринбург, 2007.

Енуков 2005
Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / Енуков В.В. – Курск: Учитель, 2005.

Засецкая 1994.
Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V вв.) / И.П. Засецкая. – Санкт-Петербург, 1994.

Заходер 1962
Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX–X вв. / Б.Н. Заходер. – Москва, 1962. – Т. I.

Зимони 2000
Зимони И. Венгры в Волжско-Камском бассейне / И. Зимони // Finno-Ugrica. – Казань, 2000. – Вып.4.

Иванов, Пелевина 2001
Иванов В. Детали литых наборных поясов предсалтовского времени с «перевязанной» пальметтой из Болгарии / В. Иванов, О. Пелевина // Российская археология. – Москва, 2001. – № 3.

Иванов 1987
Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII–XIV вв.) / В.А. Иванов // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987.

Иванов 1988
Иванов В.А. Magna Hungaria – археологическая реальность? / Иванов В.А. // Проблемы древних угров на Южном Урале. – Уфа, 1988.

Иванов 1993
Иванов В.А. Хронологические комплексы X–XI вв. на Южном Урале и в Приуралье / Иванов В.А. // Хронология памятников Южного Урала. – Уфа, 1993.

Иванов 1995
Иванов В.А. Мадьярский путь на запад / В.А. Иванов // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. – Самара, 1995.

Иванов 1996
Иванов В.А. Урало-Поволжская часть мадьярского пути на запад / В.А. Иванов // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. – Самара, 1996.

Иванов 1999
Иванов В.А. Древние угро-мадьяры в Восточной Европе / Иванов В.А. – Уфа, 1999.

Иванов, Кригер 1987
Иванов В.А. Проблемы изучения средневековых кочевников Южного Урала / В.А. Иванов, В.А. Кригер // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. – Уфа, 1987.

Иессен 1965
Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе / А.А. Иессен // МИА. – Москва: Наука, 1965. – № 125.

Истрин 1920
Истрин В.М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / Истрин В.М. – Петроград, 1920. – Т. I.

Житие и перенесение мощей св. Климента 1865
Житие и перенесение мощей св. Климента // Кирилло-Мефодиевский сборник. – Москва, 1865.

Казаков 1971
Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника / Е.П. Казаков // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971.

Казаков 1972
Казаков Е.П. О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника / Е.П. Казаков // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Казаков 1984
Казаков Е.П. О культе коня в средневековых памятниках Евразии / Е.П. Казаков // Западная Сибирь в эпоху средневековья. – Томск, 1984.

Казаков 1992
Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Булгарии / Е.П. Казаков. – Москва: Наука, 1992.

Казаков 1997
Казаков Е.П. Об этнокультурных компонентах народов Юго-Восточной Европы в Волжской Болгарии (по археологическим материалам) / Е.П. Казаков // Татарская археология. – Казань, 1997. – № 1.

Казаков 2001
Казаков Е.П. О локализации мадьяр в IX в. / Е.П. Казаков // Вопросы древней истории Волго-Камья. – Казань, 2001.

Казаков 2007
Казаков Е.П. Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. / Е.П. Казаков. – Казань, 2007.

Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве 1899
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – Киев, 1899.

Ковалёва, Марина, Ромашко 1981
Ковалёва И.Ф. Отчёт об исследованиях в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы в 1981 г. / Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Ромашко В. // НА ИА НАНУ. – Ф.э. – 1981/105.

Ковалева, Ромашко, Никулкин, Яремака 1983
Ковалева И.Ф. Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье / Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.В. и др. // Древности степного Поднепровья III–I тысячелетия до нашей эры. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983.

Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк, 1978
Ковпаненко Г.Т. Раскопки курганов у с. Ковалёвка / Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. // Курганы на Южном Буге. – Киев: Наукова думка, 1978.

Козюба 2005
Козюба В. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві / В. Козюба // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2005. – Ч. 8.

Комар 1999
Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы / А.В. Комар // Vita Antiqua. – Киев, 1999. – № 2.

Комар 1999б
Комар О.В. Коментарі до статті: Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области / А.В. Комар // Vita Antiqua. – Киев, 1999. – № 2.

Комар 2001
Комар А.В. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа / А.В. Комар // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). – Самара, 2001. – Т. 2.

Комар 2004
Комар А.В. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / А.В. Комар // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – Киев-Судак, 2004. – Ч. III–IV.

Комар 2006а
Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

Комар 2006б
Комар А.В. Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

Комар 2006в
Комар А.В. Погребение начала VIII в. у села Октябрьское в Северо-Восточном Приазовье / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

Комар 2006г
Комар А.В. Погребение номада середины VII в. у с. Дмитровка в Южном Побужье / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

Комар 2008а
Комар А.В. Памятники типа Суханово: к вопросу о культуре булгар Северного Причерноморья 2-й половины VI – начала VII в. / А.В. Комар // Сугдейский сборник. – Киев-Судак, 2008. – Вып. III.

Комар 2008б
Комар А.В. Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе / А.В. Комар // Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ: Корвін Прес, 2008.

Комар 2008
Комар А. Кочевники Восточной Европы VI–IX вв. / А.В. Комар // Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв. – Астана, 2008. – С. 191-216.

Комар 2008а
Комар О.В. Хозари та уйгури (нотатки до «телеської» версії походження хозар) / А.В. Комар // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – Київ, 2008.

Комар 2009
Комар О.В. Давні мадяри / А.В. Комар // Україна: хронологія розвитку. – Т. 2: Давні слов'яни та Київська Русь. – Київ, 2009.

Комар, Кубышев, Орлов 2006
Комар А.В. Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья / А.В. Комар, А.И. Кубышев, Р.С. Орлов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

Комар, Сухобоков 2004
Комар А.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности / А.В. Комар, О.В. Сухобоков // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ: Корвін Прес, 2004.

Котигорошко 2003
Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу / В.Г. Котигорошко. – Ужгород, 2003.

Круглов 1990
Круглов Е.В. Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции / Круглов Е.В. // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. – Пенза, 1990.

Круглов 2006
Круглов Е.В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья / Е.В. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 4. – С. 73–142.

Кубышев, Дорофеев, Симоненко, Полин, Битковский, Якунов 1978
Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР. Исследования курганной группы «Рядовые курганы» в зоне строительства Золотобалковской о/с. в Нововоронцовском р-не, Херсонской обл. / Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Симоненко А.В., Полин С.В., Битковский О.В., Якунов С.А. // НА ИА НАНУ. – Ф.э. – № 1978/17.

Лимберис 1987
Лимберис Н.Ю. Работы Краснодарской экспедиции / Лимберис Н.Ю. // АО 1986 г. – Москва: Наука, 1987.

Лифанов, Седова 2003
Лифанов Н.А. Средневековые угорские погребения на Самарской луке / Н.А. Лифанов, М.С. Седова // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Пенза, 2003.

Ляпушкин 1958а
Ляпушкин И.И. Новотроицкое городище: О культуре восточных славян в эпоху сложения Киевского государства // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74.

Ляпушкин 1958б
Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р.Дона // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 62.

Магнер 1969
Магнер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів / Магнер Г.І. // Український історичний журнал. – Київ, 1969. – № 7.

Мажитов 1987
Мажитов Н.А. Некоторые итоги и задачи изучения средневековой археологии Урала и Поволжья / Н.А. Мажитов // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. – Уфа, 1987.

Мажитов 1988
Мажитов Н.А. Историческая Башкирия по данным письменных источников и археологии / Н.А. Мажитов // Проблемы древних угров на Южном Урале. – Уфа, 1988.

Мажитов 1993
Мажитов Н.А. Материалы к хронологии средневековых древностей Южного Урала (VII–XI вв.) / Н.А. Мажитов // Хронология памятников Южного Урала. – Уфа, 1993.

Макарова, Плетнёва 1983
Макарова Т.И. Пояс знатного воина из Саркела / Т.И. Макарова, С.А. Плетнёва // Сов. археология. – Москва: Наука, 1983. – № 2.

Матвеев, Цыбин 2004
Матвеев Ю.П. Таганский грунтовой могильник / Ю.П. Матвеев, М.В. Цыбин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2004.

Матвеева 1976
Матвеева Г.И. Погребения VIII–IX веков в окрестностях г. Куйбышева / Г.И. Матвеева // Очерки истории и культуры Поволжья. – Куйбышев, 1976. – Вып. 1.

Матвеева 1977
Матвеева Г.И. Погребения VIII–IX веков у разъезда Немчанка / Г.И. Матвеева // Древности Волго-Камья. – Казань, 1977.

Матвеева, Богачев 2000
Матвеева Г.И. Памятники раннеболгарского времени / Матвеева Г.И., Богачев А.В. // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней: Ранний железный век и средневековье. – Москва, 2000.

Махно 1960
Махно Є.В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці / Є.В. Махно // АП УРСР. – Київ, 1960. – Т. IX.

Михеев 1982
Михеев В.К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша / В.К. Михеев // Сов. археология. – Москва: Наука, 1982. – № 2.

Михеев 1985
Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985.

Могаричев 2002
Могаричев Ю.М. К вопросу о политической ситуации в Таврике в середине IX в. / Могаричев Ю.М. // Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2002. – № 4 (152).

Москаленко 1972
Москаленко А.Н. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона / А.Н. Москаленко // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Назаренко 2003
Назаренко А.В. Западноевропейские источники / А.В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2003.

Напольских В.В., 2005
Напольских В.В. Йöгра (ранние обско-угорско-пермские контакты и этнонимия) / А.В. Напольских // Антропологический форум. – Санкт-Петербург, 2005. – № 3.

Орлов 2001
Орлов Р.С. Культура неслов'янських народів України IV–VIII ст. / Р.С. Орлов // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 1.

Орлов, Рассамакин 1996
Орлов Р.С. Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья / Р.С. Орлов, Ю.Я. Рассамакин // Материалы 1 тыс. н. э. по археологии и истории

Украины и Венгрии. – Киев: Наукова думка, 1996.

Перепелкин, Сташенков 1996.
Перепелкин С.Б. Палимовское погребение / Перепелкин С.Б., Сташенков Д.А. // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. – Самара, 1996.

Пеняк С., Пеняк П. 1998
Пеняк С.І. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину / С.І. Пеняк, П.С. Пеняк. – Ужгород, 1998.

Плетнёва 2003
Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века / С.А. Плетнёва. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003.

Покровский 1905
Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник / Покровский А.М. // Труды XII Археологического съезда. – Москва: изд. МАО, 1905. – Т. 1. – С. 465-491.

Полин, Черных, Дараган, Разумов 2008
Полин С. Исследования курганов эпохи бронзы и скифского периода у г. Орджоникидзе (Украина) в 2007 г. (предварительное сообщение) / С. Полин, Л. Черных, М. Дараган, С. Разумов // Revista Arheologică. – Кишинев, 2008. – Vol. IV. – № 1.

Приймак 1997
Приймак В.В. Кремационные погребения городища Новотроицкое / В.В. Приймак // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии). – Самара, 1997.

Приймак 1998
Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького / В.В. Приймак // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2.

Приймак, Супруненко 1994
Приймак В.В. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района / Приймак В.В., Супруненко А.Б. // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья. – Москва-Полтава: Крыниця, 1994.

Приходнюк 2000
Приходнюк О.М. Болгари та хозари / Приходнюк О.М. // Давня історія України. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2000. – Т. 3.

Приходнюк 2001
Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О.М. Приходнюк. – Київ –Чернівці: Зелена Буковина, 2001.

Приходнюк, Чурілова 2001
Приходнюк О.М. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині / О.М. Приходнюк, Л.М. Чурілова // Археологія. – Київ, 2001. – № 1.

Прохненко 2005
Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі / І. Прохненко // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 372-387.

ПСРЛ 2001
ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. I.
ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. II.

Пуголовок 2003
Пуголовок Ю.А. Деталі поясного набору доби середньовіччя у збірці Кременчугського краєзнавчого музею / Ю.А. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2.

Пуголовок 2006
Пуголовок Ю.А. Угорські прикраси вузди з околиць с.Шушвалівка на Полтавщині / Ю.А. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 2.

Руденко 2001
Руденко К.А. Исследование археологических памятников у с.Балымери в 1996-1998 гг. / Руденко К.А. // Вопросы древней истории Волго-Камья. – Казань, 2001.

Сарапулкин 2006
Сарапулкин В.А. Ржевский грунтовый могильник салто-маяцкой культуры (предварительное сообщение) / В.А. Сарапулкин // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2006. – Вып.12.

Седов 1987
Седов В.В. Венгры в Восточной Европе / Седов В.В. // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, 1987. – (Археология СССР).

Синицын 1947
Синицын И.В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья / Синицын И.В. // Ученые записки СГУ. – 1947. – Вып. XVII.

Синицын 1954
Синицын И.В. Археологические памятники в низовьях реки Иловли / Синицын И.В. // Ученые записки СГУ. – 1954. – Вып. 39.

Скарбовенко, Сташенков 2000
Скарбовенко В.А. Березовский курган и его место в системе раннесредневековых древностей Самарского Поволжья / В.А. Скарбовенко, Д.А. Сташенков // Краеведческие записки. – Самара, 2000. – Вып. IX.

Спицин 1914
Спицин А.А. Венгерские вещи в России / А.А. Спицин // ИАК. – Петроград, 1914. – № 53.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. – Москва, 2001.

Сташенков, Турецкий 1999
Сташенков Д.А. Погребение эпохи раннего средневековья у хутора Лебяжинка (к вопросу об этнокультурной ситуации в Самарском Поволжье в IX в.) / Д.А. Сташенков, М.А. Турецкий // Охрана и изучение памятников истории

и культуры в Самарской области. – Самара, 1999. – Вып.1.

Супруненко, Кулатова, Приймак 1999
Супруненко А. Венгерское погребение с юга Полтавщины / А. Супруненко, И. Кулатова, В. Приймак // Finno-Ugrica. – Казань, 1999. – № 2.

Супруненко, 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2007. – 110 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: част. VI).

Супруненко, Маєвська 2007
Супруненко О.Б. Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла / Супруненко О.Б., Маєвська С.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2.

Толочко 1999
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – Киев: Абрис, 1999.

Эрдели 1984
Эрдели И. Венгры на Дону / И. Эрдели // Маяцкое городище. – Москва: Наука, 1984. – (Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции).

Федотов 1996
Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – Т. 1.

Фодор 1972
Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних венгров / И. Фодор // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Фодор 2008
Фодор И. Древние венгры и Северный Кавказ / И. Фодор // Hungaro-Russica III: История и культура Евразийской степи. – Москва, 2008. – С. 37-52.

Фодор 2009
Фодор И. Аналогии в археологическом материале древних венгров и волжских болгар и их историческое значение / И. Фодор // Материалы и исследования по археологии Восточной Европы. – Казань, 2009. – С. 126-129.

Фонякова 1986
Фонякова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. / Н.А. Фонякова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1986. – № 3.

Халиков 1984
Халиков А.Х. Новые исследования Больше-Тиганского могильника (о судьбе венгров, оставшихся на древней Родине) / Халиков А.Х. // Проблемы археологии степей Евразии. – Кемерово, 1984.

Халикова 1971
Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника / Е.А. Халикова // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971.

Халикова 1972
Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели / Е.А. Халикова // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Халикова 1976а
Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 2.

Халикова 1976б
Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 3.

Халикова 1978
Халикова Е.А. Еще раз о проблеме происхождения венгров / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1978. – № 4.

Ханенко Б., Ханенко В. 1902
Ханенко Б., Ханенко В. Древности Приднепровья / Ханенко Б. и В. – Киев, 1902. – Вып. V.

Чурилова 1986
Чурилова Л.Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловка на Днепропетровщине / Л.Н. Чурилова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1986. – № 4.

Чурилова 1990
Чурилова Л.В. Комплекс предметів з середньовічного поховання поблизу с. Коробчино Криничанського району Дніпропетровської області / Л.Н. Чурилова // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р.: ТДК. – Вінниця, 1990.

Шалобудов 1983
Шалобудов В.Н. Погребение кочевника VIII века у с. Заплавка / Шалобудов В.Н. // Древности степного Поднепровья III–I тысячелетия до нашей эры. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1983.

Шамрай, Духин 1997
Шамрай А.В. Ювелірний центр на Сіверському Дінці / Шамрай А.В., Духин О.Й. // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наукові матеріали. – Київ, 1997.

Швецов 1981
Швецов М.Л. Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье / М.Л. Швецов // Древности Среднего Поднепровья. – Киев: Наукова думка, 1981.

Шпилев 2010
Шпилев А.Г. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII в. – конец X вв.) / А.Г. Шпилев // Stratum plus. – Кишинев, 2010. – № 5. – С. 221-274.

Шушарин 1961
Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. / В.П. Шушарин // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961.

Шушарин 1997
Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров / В.П. Шушарин. – Москва: Наука, 1997.

Щербакова, Тащи, Тельнов 2008
Щербакова Т.А. Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея) / Щербакова Т.А., Тащи Е.Ф., Тельнов Н.П. – Кишинев, 2008.

Эрдейи 1961
Эрдейи И. «Большая Венгрия» / И. Эрдейи // Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1961. – 13.

Эрдели 1983
Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне / И. Эрдели // Сов. археология. – Москва: Наука, 1983. – № 4.

Этимологический словарь тюркских языков 1997
Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1997. – Т. 5.

Юргевич 1863
Юргевич В. Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Бенедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку в 1340 году // Записки Одесского Общества Истории и Древностей Российских. – Одесса, 1863. – Т. V.

Ягич 1893
Ягич И.В. Новое свидетельство о деятельности Константина Философа // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 54.

Annales Bertiniani 1883
Annales Bertiniani. – Hannoverae, 1883.

Baloch 2004
Baloch L. The Ugri allies of Heraklius / Baloch L. // Chronica. – Szeged, 2004.

Baloch 2005
Baloch L. Notes on the Western Turks in the work of Theophanes Confessor / Baloch L. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – Budapest, 2005. – Vol. 58 (2).

Bokij, Pletnyova 1989
Bokij N.M. Nomad harkos csalad 10. szazadi sirjai az folyo volgyeben / Bokij N.M., Pletnyova S.A. // Archaeologiai Ertesitő. – Budapest, 1989. – Vol. 116.

Bozoyan 2006
Bozoyan A. La Vie Arménienne de Saint Étienne de Sougdaia / A. Bozoyan // La Crimee entre Byzance et le khaganat Khazar. – Paris, 2006.

Bresslau 1934
Bresslau H. Annales ex Annalibus Iuvavensibus Antiquis Excerpti / Bresslau H. // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – Berlin, 1934. – T.XXX. – P.II.

Burnadžć 1985
Burnadžć R. Čelarevo. Risultatti delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo / Burnadžć R. – Roma, 1985.

Chalikov 1986
Chalikov A.H. Auf der Suche nach "Magna Hungaria" / A.H. Chalikov // Hungarian Studies. – Budapest, 1986. – Vol. 2.

Chalikova, Chalikov 1981
Chalikova E.A. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani) / E.A. Chalikova, A.H. Chalikov. – Budapest, 1981.

Čilinska 1973
Čilinska Z. Frugmittelalteriches Graberfeld in Želovce / Čilinska Z. – Bratislava, 1973.

Daim 2000
Daim F. "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts / Daim F. // Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. – Innsbruck, 2000.

Erdelyi 1961
Erdelyi I. Ujabb adatok a tarsolylemezek stilusanak elterjedesehez kelet-europaban / Erdelyi I. // Archaeologiai Ertesitő. – Budapest, 1961. – Vol. 88.

Erdelyi 1977
Erdelyi I. Les anciens Hongrois ont-ils ete dans dans la region du Kouban? / Erdelyi I. // Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est. – Budapest, 1977.

Fettich 1929
Fettich N. Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarlandischen Denkmaler / N. Fettich. – Prague, 1929.

Fettich 1937
Fettich N. Metallkunst der Landnehmenden Ungarn / N. Fettich // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1937. – T.XXI.

Fodor 2009а
Fodor I. Ein Ungarischer Fund aus dem 10. Jahrhundert in Kasan / Fodor I. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. – Budapest, 2009. – Vol. 62 (3). – S. 303-313.

Fodor 2009б
Fodor I. Ostortenet es honfoglalas / Fodor I. – Budapest, 2009.

Hewsen 1992
Hewsen R.H. The Geography of Ananias of Širak / Hewsen R.H. – Wiesbaden, 1992.

Galkin 1983
Galkin L.L. Nomadischer Grabfund von Jenseits der Volga / Galkin L.L. // Acta Archaeologica Hungaricae. – Budapest, 1983. – T. XXXV. – F. 3-4.

Garam 1987
Garam E. Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung / Garam E.

// Die Volker Sudosteuropas im 6. bis 8 Jahrhundert. – Berlin, 1987.

Garam 1994-1995
Garam E. Katalog der awarenzeitlischen Gräber in Dunapentele / Garam E. // Archaeologiai Ertesitő. – Budapest, 1994-1995. – Vol. 121-122.

Garam 2001
Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenyeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts / Garam E. – Budapest, 2001.

Gening 1978
Gening V.F. Magna Hungaria es a regeszeti emlekanyag / Gening V.F. // Archaeologiai Ertesitő. – Budapest, 1978. – Vol. 105.

Goldina 1992
Goldina E.V. Gurtelteile mit Pflanzenornamenten aus dem Kamagebiet / Goldina E.V. // Awarenforschungen. – Wien, 1992. – B. 1.

Halikova 1976
Halikova E.A. A ket uttobi cikk tartalma magyar nyelven / Halikova E.A. // Archaeologiai Ertesitő. – Budapest, 1976. – Vol. 103.

Hampel 1896
Hampel J. A honfoglalasi kor hazai emlekei / J. Hampel. – Budapest, 1896.

Hampel 1905
Hampel J. Alterthumer des Fruhen Mittelalters in Ungarn / J. Hampel. – Braunschweig, l905. – Bd. II-III.

Hampel 1907
Hampel J. Ujabb tanulmanyok a honfoglalasi kor emlekeirol/ J. Hampel. – Budapest, 1907.

Hewsen 1992
Hewsen R.H. The Geography of Ananias of Širak / Hewsen R.H. – Wiesbaden, 1992.

Ibn Hauqal 1964
Ibn Hauqal. Configuration de la terre / Ibn Hauqal. – Paris, 1964. – T. I.

Ivanov 2006
Ivanov S. The Slavonic Life of Saint Stefan of Surozh / Ivanov S. // La Crimee entre Byzance et le khaganat Khazar. – Paris, 2006.

Khalikova, Kazakov 1977
Khalikova E.A. Le cimetiere de Tankeevka / Khalikova E.A., Kazakov E.P. // Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est. – Budapest, 1977.

Komar 2009
Komar O. Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence) / Komar O. // Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Miskolc, 2009. – P. 15-16.

Kovacs 2005
Kovacs L. Remarks on the archaeological remains of the 9th – 10th century Hungarians / Kovacs L. // Research on the prehistory of the Hungarians: a review. – Budapest, 2005. – (Varia Archaeologica Hungarica, T. XVIII).

Kristó 1996
Kristó G. Hungarian history in the 9th century / Kristó G. – Szeged, 1996.

Lampe 1961
Lampe G.W.H. A Patristic Greek lexicon / Lampe G.W.H. – Oxford, 1961.

Lango 2005
Lango P. Archaeological research on the conquering Hungarians: a review / Lango P. // Research on the prehistory of the Hungarians: a review. – Budapest, 2005. – (Varia Archaeologica Hungarica, T. XVIII).

Laszlo 1955
Laszlo G. Etudes Archeologiques sur l' historiae de la societe des Avars / Laszlo G. // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1955. – T. XXXIV.

Liddle, Scott 1996
Liddle G.H., Scott R. A English-Greek lexicon / Liddle G.H., Scott R. – Oxford, 1996.

Mango, Scott 1997
Mango C., Scott R. The Chronicle of Theophanes Confessor / Mango C., Scott R. – Oxford, 1997.

Minorsky 1937a
Minorsky V. Hudud al-'Alam: The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. / Minorsky V. – London, 1937.

Minorsky 1937б
Minorsky V. The Khazars and the Turks in the Akam al-Marjan / Minorsky V. // Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London. – London, 1937. – Vol. 9. – N 1.

Moravcsik 1961
Moravcsik G. Sagen und Legenden uber Kaiser Basileios I / Moravcsik G. // Dumbarton Oaks Papers. – 1961. – Vol. 15.

Pasternak 1937
Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / Pasternak J. // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1937. – T. XXI.

Perels, Laehr 1928
Perels E. Anastasii Bibliothecarii epistolae sive praefationes / Perels E., Laehr G. // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – Berlin, 1928. – T. VII.

Polgar 2004
Polgar S. The identification of K.r.h in the passage of Ibn Rusta / Polgar S. // Chronica. – Szeged, 2004.

Posta 1905
Posta B. Archaeologishe Studien auf Russischem Boden / Posta B. – Budapest-Leipzig, 1905. – T. 1-2.

Reginonis abbatis 1890
Reginonis abbatis Prumiensis chronicon cum continuatione treverensi / Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. – Hannoverae, 1890.

Rerum Hungaricarum 1849
Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana / ed. Endlicher S.L. – Sangalli, 1849.

Rona-Tas 1999
Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages / Rona-Tas A. – Budapest, 1999.

Simonis de Keza 1999
Simonis de Keza. Gesta Hungarorum / Simonis de Keza. – Budapest, 1999.

Szij 2005
Szij E. Research on the prehistory of the Hungarians and Finno-Ugric studies / Szij E. // Research on the prehistory of the Hungarians: a review. – Budapest, 2005. – (Varia Archaeologica Hungarica, T. XVIII).

The ancient Hungarians 1996
The ancient Hungarians. – Budapest, 1996.

Toth 2005
Toth S.L. The past and present of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography / Toth S.L. // Research on the prehistory of the Hungarians: a review. – Budapest, 2005. – (Varia Archaeologica Hungarica, T. XVIII).

Winter 1997
Winter H. Avarische Grab- und Streufunde aus Ostosterreich / Winter H. – Innsbruck, 1997.

Zakharow, Arendt 1934
Zakharow A. Studia Levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh. / Zakharow A., Arendt W. // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1934. – T. XVI.

Zimonyi 2005
Zimonyi I. The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe) // Research on the prehistory of the Hungarians: a review / I. Zimonyi. – Budapest, 2005. – (Varia Archaeologica Hungarica, T. XVIII).

Zimonyi 2006
Zimonyi I., 2006. Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Gaihani-Tradition / I. Zimonyi. – Budapest, 2006.

Комар О.В.

ДАВНІ МАДЯРИ ЕТЕЛЬКЕЗУ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається проблема археологічної культури давніх мадяр IX ст. часу їх перебування у Північному Причорномор'ї.

Писемні джерела подають три самостійні історії міграції мадяр, але їх порівняльне вивчення показує, що всі версії поділяють історію мадяр на два головні періоди: до форсування Волги (Етель) та після цього, не даючи підстав для локалізації історичної «Леведії» на захід від Волги.

Археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я IX ст. можуть бути виділені у «Суботицький тип». Найбільш виразними його ознаками є наявність поховальних лицевих покрить (масок), знайдених у трьох похованнях. Частина комплексів включає поясні і збруйні деталі прикамського та уральського походження, а також гончарну кераміку волзьких булгар. Всі ці обставини помітно відрізняють пам'ятки типу Суботців від салтівської культурно-історичної спільноти, поховань печенігів і огузів, та виявляють спорідненість до караякуповских пам'яток Прикам'я-Приуралля й угорських могильників Карпатської котловини X ст. Це населення почало міграцію на захід не раніше, але й не пізніше сер. IX ст., що дозволяє впевно ототожнити його з історичними мадярами.

Пам'ятки типу Суботців дозволяють суттєво розширити уявлення про ареал і культуру мадяр періоду Етелькезу, їх стосунки з сусідами. Водночас, вони доводять, що пам'ятки типу Больше-Тиганського могильника у Прикам'ї з'являються одночасно з причорноморською групою, а тому не можуть маркувати прабатьківщину давніх мадяр.

Ключові слова: давні мадяри, хозари, Леведія, Етелькез, Суботицький тип, салтівська культурно-історична спільність, караякупівська культура.

A.V. Komar

THE PERSPECTIVES OF THE OLD-MAGYARS OF ETELKOZ STUDY

The paper deals with the Ninth century archaeological culture of the Old-Magyars during their stay throughout the territories of the Northern area of the Black Sea.

Written sources contain three different stories of Magyar migrations, but comparative study shows that all of them divide the Magyar history into two periods: before crossing of the Volga (Etel) and thereafter. This gives us opportunity to leave behind searching the 'Levedia' towards the West of Volga.

It is possible to define the archaeological sites of the Northern area of the Black sea, dated back to the Ninth century, as belonging to the 'Subotsi type'. In three of the graves are found gold and silver funeral masks, the use of which is the most expressive feature of the Subotsi type burial rite. Some of the grave complexes contain belt ornaments of Kama basin styles and harness of South Ural types, wheel-made pottery of Volga Bulgarian origin also. All these elements differ from Saltov culture and burials of Petchenegs and Oghuzes. This marks other population, closely related to Karajakupovo culture of Kama-Ural region, that migrated to Ukrainian steppes not earlier and not later then middle of the Ninth century.

Written sources give opportunity to attribute these newcomers as the Old-Hungarians (Hetumoger). As well as the archaeological materials witness the relation of the Subotsi type burials with Magyar culture by the time of the conquest of Hungary.

The Subotitsa type burials give information about area of Magyar tribes in Etelkoz, their cultural and trade relations with neighbors. Also they prove that Volga-Kama region cemeteries with Magyar elements (Bolshye Tigany, Tankeevka) appeared at the same time with Subotitsa type burials and therefore cannot mark original homeland of the Old-Magyars.

Key words: Old-Magyars, Khazars, Levedia, Etelkez, Subotsy type, Saltov culture and historical community, Karajakupovo culture.

Комар Олексій Вікторович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, відомий фахівець в галузі археології середньовічних кочівників, слов'яно-руської археології

e-mail: akomar@mail.ru, тел. +38 044 278-47-80; 279-44-05, +38 050 151-54-88

01025, Україна, м. Київ-25, вул. Володимирська, 3. Відділ давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

УДК 904.53.59 (470.50):(=511.141)"08/09"

С.Г. Боталов, И.В. Грудочко
(Челябинск)

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ СРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО УРАЛА (по материалам могильников Уелги и Синеглазово)

В статье анализируется погребальный комплекс Уелги IX в., открытый в 2009 г. у с. Канзафарова Кунашакского района Челябинской области Российской Федерации, который рассматривается вместе с кочевническими погребениями позднекушнаренковско-караякуповского облика (Синеглазово, Лагарево, Каранаево) и др. в лесостепной зоне Южного Урала, несущими на себе яркий кочевнический культурный комплекс синкретического характера, с элементами центрального и восточно-казахстанского, алтайского облика, а также параллелями с западными кочевниками Поволжья, Нижнего Поднепровья и Подунавья.

Ключевые слова: кочевники, курган, мадьяры, погребение, протомадьяры, Синеглазово, Уелги, Челябинская область, Южный Урал.

Погребальный комплекс Уелги открыт в мае 2009 г. (*Боталов 2009*) благодаря информации поисковиков И. Мирового и С.А. Ханова, производивших на нём самовольные изыскания[1]. Памятник расположен в 2,5 км северо-северо-восточнее от с. Канзафарова (Кунашакский район Челябинской обл.) и в 8 км северо-западнее от пос. Кунашака. Он занимает серию останцев межозёрной террасы юго-восточного берега оз. Сайгерлы и западного берега оз. Уелги.

Территория археологического памятника представляет собой обширное степное пространство с локальными низменными заболоченными и обводнёнными участками (суффузионные просадки), чередующимися с холмами. Рельеф представляет собой почти плоскую слабо волнистую равнину, окружённую с севера, юга и востока лесными массивами в пределах высотных отметок 170-180 м. Основную ландшафтную составляющую микрорайона, в котором расположен могильник, представляет береговая система озёра Уелги. Его западный берег, как у подобающего большинства зауральских озёр, высокий, а восточный и южный – низкий, болотистый. Однако, в отличие от причелябинских озёр (Синеглазово, Смолино, Сарыкуль, Дуванкуль и др.), на севере области эта особенность является слабо выраженной. К тому же, к средней части западного берега озера примыкает болотистая низменность, в километре к западу от береговой линии она переходит в озеро Сайгерлы, а далее – на северо-

[1] Авторы благодарят находчиков за своевременную информацию о памятнике и последующее содействие в сборе ранее обнаруженного материала в единую коллекцию.

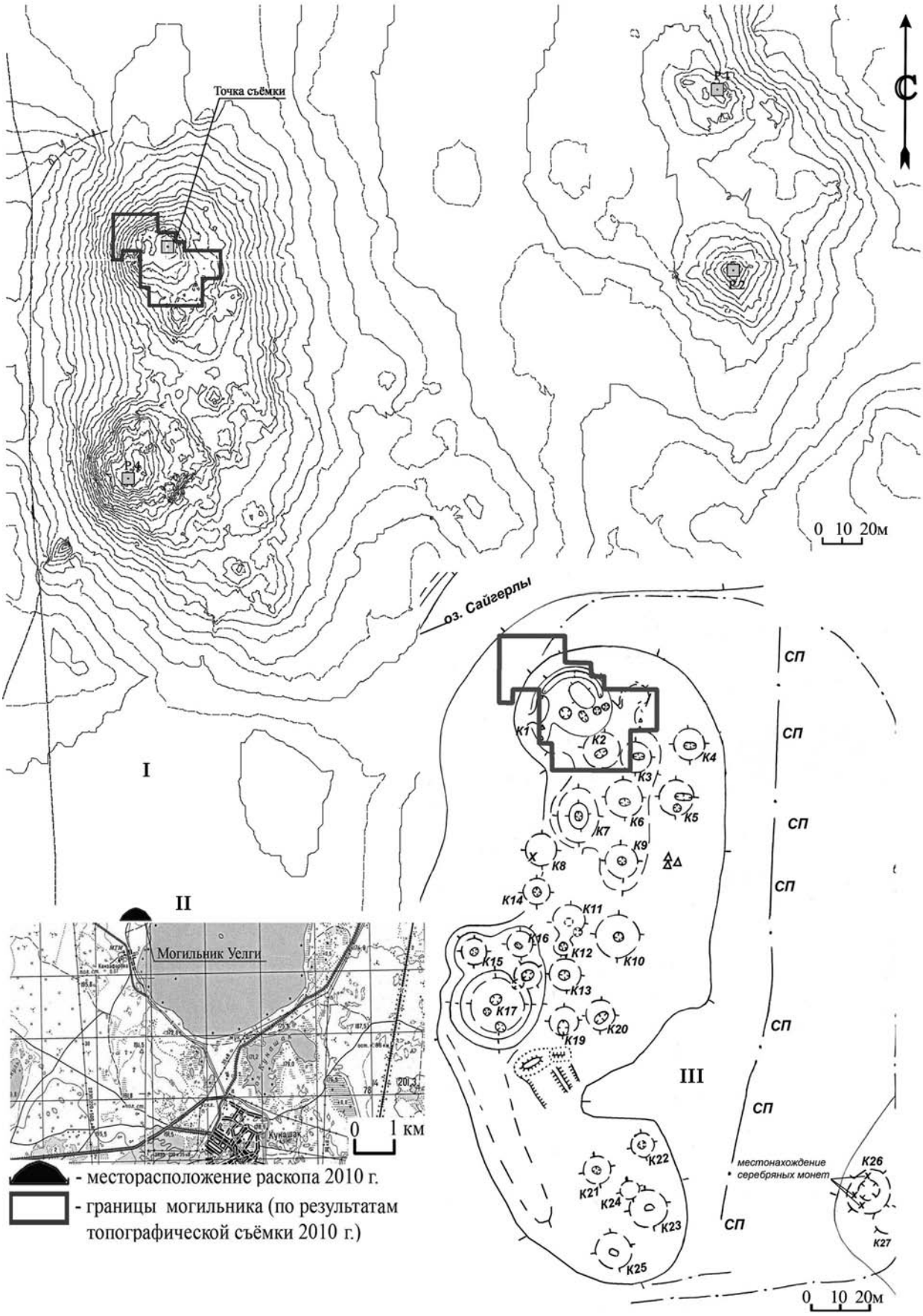

Рис. 1. **Погребальный комплекс Уелги.** I – топографический план (с указанием границ раскопа 2010 г.); II – месторасположение комплекса Уелги; III – глазомерный план.

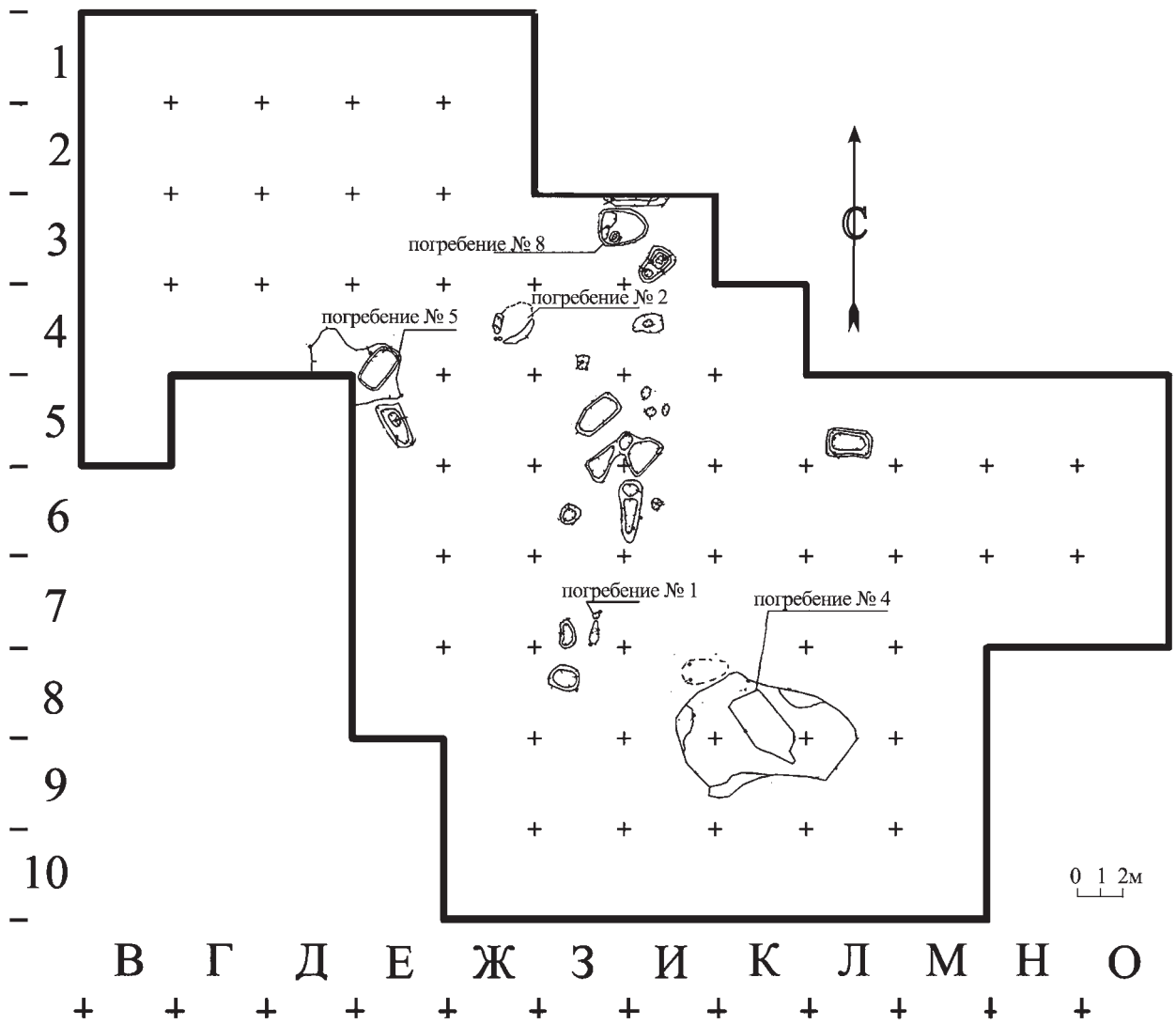

Рис. 2. **Погребальный комплекс Уелги.** План раскопа 2010 г.

запад продолжается болотистой протокой, переходящей в небольшие речушки. Одна у них впадет с северо-запада в озеро Уелги.

На площадке памятника визуально просматривается до 30 курганных насыпей. Насыпи сложены из грунта, однако в некоторых из них (№ 1, 7, 17) наблюдаются камни, вероятно, представляющие собой естественный, природный выход гранитов. Часть курганов пристраивалась к этим природным возвышениям. На большинстве курганов наблюдается по одному, двум и более древних грабительских углублений диаметром до 5 м и глубиной 0,10-0,25 м. Кроме этого, на всей площади могильника имеются небольшие (штыковые) закопушки современных грабителей.

Анализируя район подъёмных сборов и вещевой инвентарь, собранный в ходе самовольных поисков и раскопок, можно сделать предварительные выводы. По всей видимости, западная часть могильника является более ранней и может быть отнесена к VIII–IX вв. Площадь этого участка составляет 16 200 кв. м. Такая датировка связана с тем, что на вершине останца в поверхностных слоях курганов и межкурганных пространств в подавляющем количестве были обнаружены предметы поясной и уздечной гарнитуры, аналоги которым встречаются в комплексах раннего средневековья. В восточной части могильника, площадью примерно 6 500 кв. м, подобные вещи фактически отсутствуют, здесь в подавляющем количестве

присутствовали железные наконечники стрел и предметы конской упряжи. Кроме того, в удаленной юго-восточной части в 90-100 м к востоку от подножия останца были обнаружены до 5-ти (точной цифры выяснить не удалось) серебряных аббасидских дирхемов. Здесь располагаются распаханные насыпи курганов №№ 26 и 27. Подобные монеты могут быть отнесены к монетам Аббасидов от 287 до 331 года Хиджры (900–944 гг.), то есть, с рубежа IX–X до середины X вв. Учитывая факт запаздывания попадания монет в погребение (от 50 до 80 лет), вероятнее всего, эту часть могильника, площадью примерно 7 200 кв. м, датировать X–XI вв.

Первые раскопки проведены в июне-августе 2010 г. Исследованию подвергались курганы №№ 1 и 2. В результате было исследовано 8 погребений: шесть погребений содержал курган № 1, два – курган № 2. Выявлено два способа захоронения – ингумация (№№ 1, 2, 7 и 8) и кремация (№№ 3 и 5). Неясными остались остатки погребений №№ 4 и 6, которые, ввиду сильной разрушенности, не поддаются четкой идентификации. Считаем необходимым привести описания наиболее информативных комплексов, происходящих из кургана № 1.

Погребение № 2 (рис. 3: II) локализовалось в северо-западном секторе курганной насыпи. Костяк покоился на каменной обкладке, ориентированной ССВ – ЮЮЗ, головой на ЮЮЗ. Скелет плохой сохранности, череп деформирован (лобная часть, верхняя челюсть). Отсутствуют кисть правой руки, несколько ребер, ступни ног. Возможно, нарушение целостности произошло еще при жизни усопшего, либо сразу после смерти. Заполнение ямы содержало органику: по всей видимости, погребенный был обернут грубой тканью. Обнаружены фрагменты двух наконечников стрел слева от бедренной кости и в районе тазовых костей (рис. 3: II: *4-5*). В паховой области выявлены сильно корозированные железные удила (рис. 3: II: *7*). В районе шейных позвонков лежала каменная бусина с орнаментом в виде крупных желобков (рис. 3: II: *6*). Справа, от тазовой до берцовой кости, обнаружены остатки клинкового оружия со следами деревянной обкладки на конце (рис. 3: II: *8*). Видимо, это остатки палаша, который был уложен при погребении.

Погребение № 3 располагалось у восточной полы курганной насыпи. Погребение разграблено. В заполнении обнаружены наконечник ремня язычковидной формы с орнаментом в виде елочки и несколько крупных кальцинированных фрагментов костей (животного-?). Дно ямы представляет собой серый зольник с включением дресвы, что и являлось первоначальным заполнением. К югу и востоку от ямы в большом количестве обнаружены кальцинированные кости животного и человека, оказавшиеся здесь, видимо, в результате ограбления.

Погребение № 5 (рис. 4: I: *11*) располагалось у западной полы кургана № 1. Яма ориентирована ССВ–ЮЮЗ. Основу заполнения составляет серая гумусированная золистая супесь с крупной дресвой и большим содержанием угля. Центр дна могильной ямы выстилала кальцинированная костная мука. В юго-западной части лежали кальцинированный фрагмент человеческой челюсти, коренные зубы и кусочек охры (рис. 4: I: *5*). В западной части – фрагмент кости, охры и коренной зуб человека. Вдоль западного борта обнаружена железная сабля, уложенная в деревянных ножнах, покрытых кожей и обернутых серебряной фольгой (рис. 4: I: *12*). Перекрестие прямое, слегка выгнутое в сторону лезвия, с шаровидными окончаниями. Навершие рукояти, также скошенное в сторону лезвия, украшено серебряной накладкой с растительным орнаментом в виде плетеной композиции (рис. 4: I: *9*). Петли украшены накладками портальной формы с растительным симметричным орнаментом в виде спирально закрученных завитков (рис. 4: I: *10-11*). Весь комплекс покрывали крупные фрагменты дерева. По всей видимости, они являются остатками футляра (кофра). К востоку от сабли (центральная часть погребения) был положен берестяной колчан, лицевая сторона которого украшена ромбическим орнаментом (рис. 4: I: *7*), с четырьмя железными наконечниками стрел (рис. 4: I: *2*). Ремню колчана принадлежала серебряная накладка, нако-

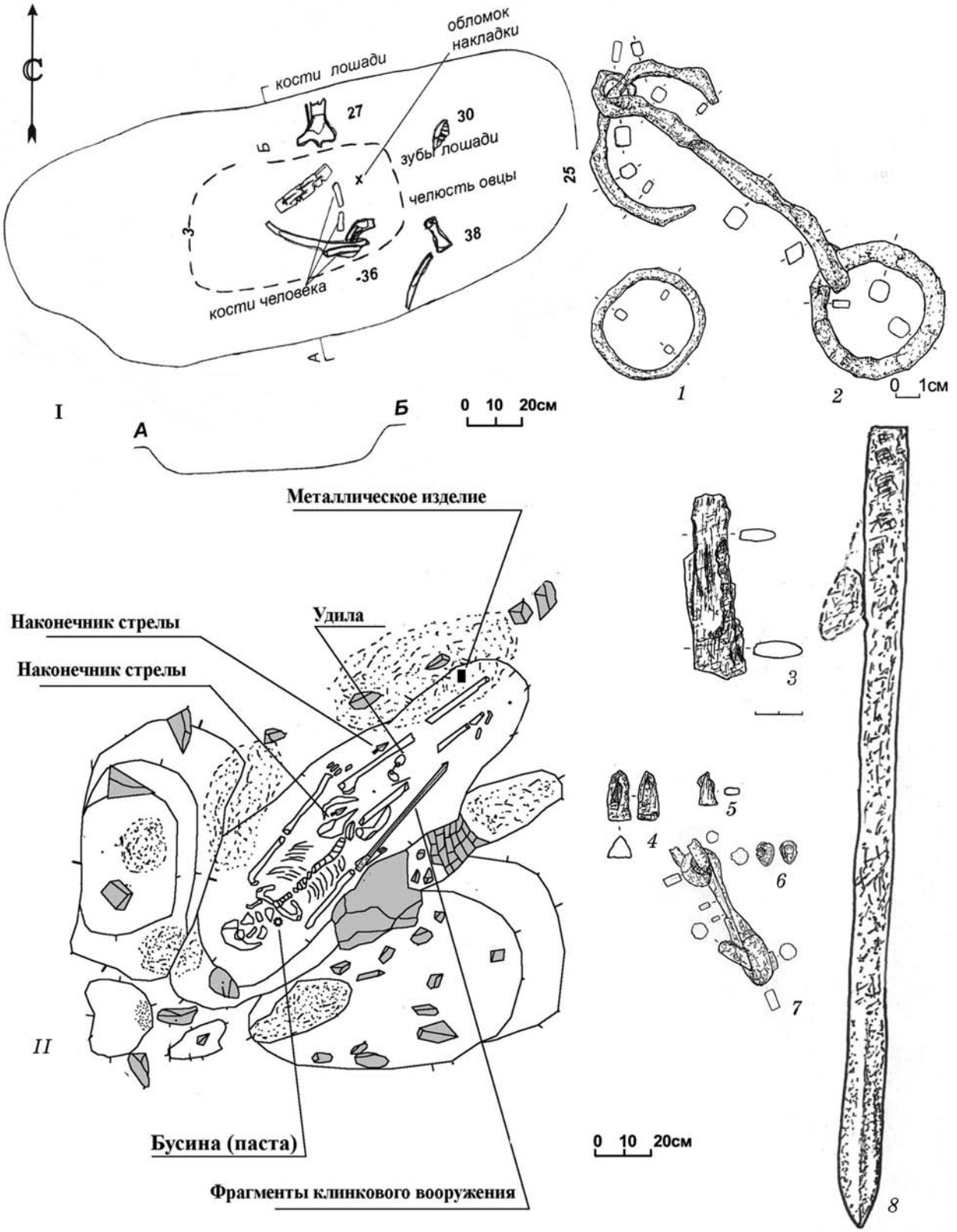

Рис. 3. **Погребальный комплекс Уелги.** I – погребение 1; II – погребение 2.
1-5, 7, 8 – железо, 6 – стекло.

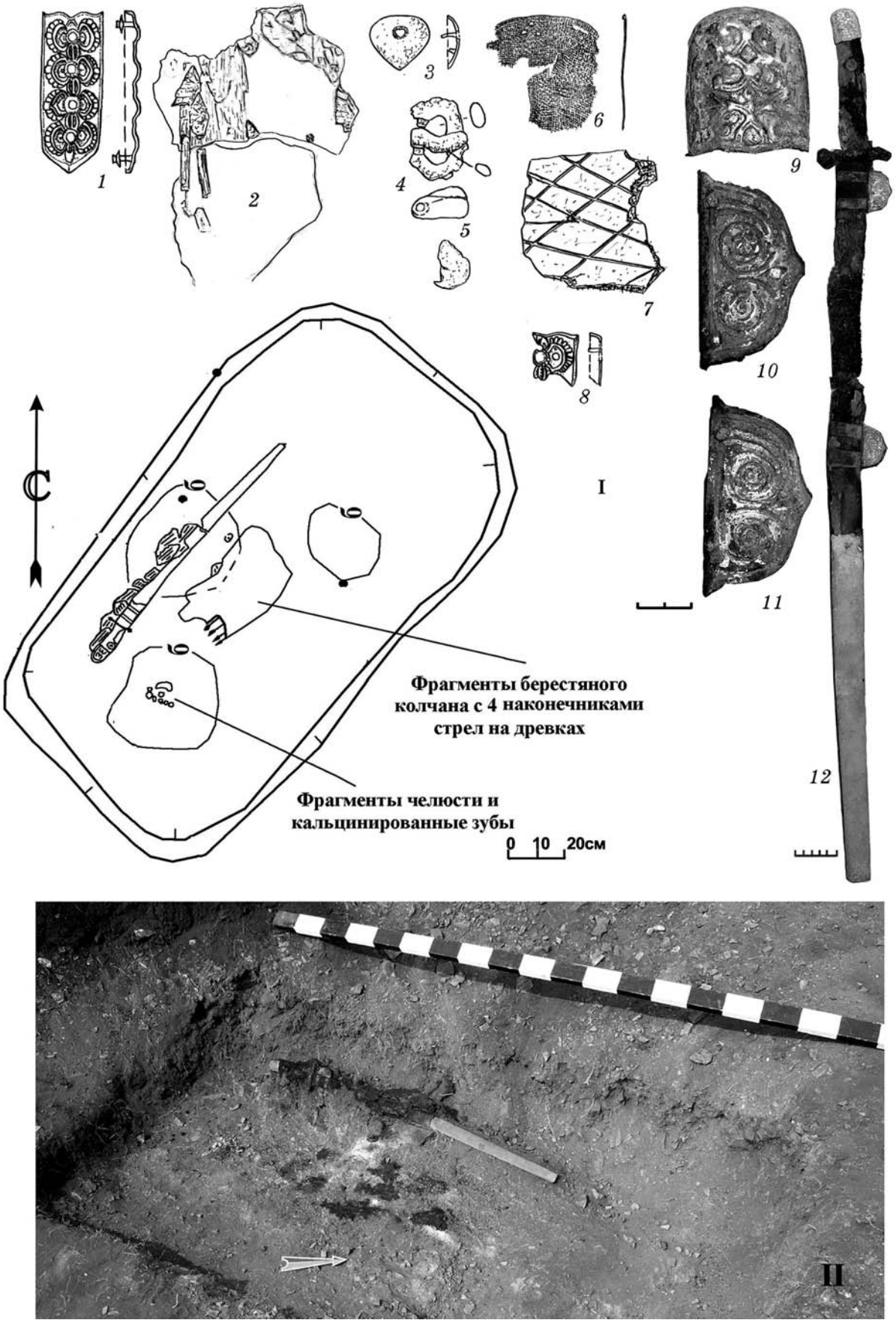

Рис. 4. **Погребальный комплекс Уелги.** I – погребение 5, вещевой материал; II – фото погребения.
2, 4 – железо, 1, 3, 8, 9-11 – серебро, 5-7 – органика, 12 – железо, серебро, дерево.

нечник ремня и железная пряжка (рис. 4: I: *1, 3-4*).

Из близлежащих погребению № 5 объектов следует отметить жертвенник, располагавшийся к северу от ямы. Площадка жертвенника вытянута по линии ССВ–ЮЮЗ и представляла собой скопление обожженных костей (ребра, трубчатые кости, суставные части). К югу от погребения № 5 находилась яма № 12, заполнение которой представлено серой гумусированной золистой супесью, с обнаруженными фрагментами костей животных и фрагментом верхней челюсти ребенка.

Погребение № 6 выявлено в центральной части кургана. Погребение разграблено. На верхних горизонтах прилегающих участков насыпи кургана найдено большое количество человеческих костей и их фрагментов. В заполнении же ямы обнаружена серебряная подвесная бляшка (ромбической формы с тройным отростком в носике, завитками-отростками по сторонам, полусферическим вздутием на лицевой части и петельчатым выступом в основании). К востоку от юго-восточного угла могильной ямы в небольшом углублении обнаружен развал плоскодонного сосуда. На близлежащих участках в насыпи кургана встречались зубы лошади и фрагменты челюсти, что может быть следами либо разграбления, либо остатками поминальных тризн.

Погребение № 7 обнаружено к СЗ от погребения 6. Разграблено. На прилегающих участках в верхних слоях массива насыпи кургана было зафиксировано большое количество костей (и их фрагментов) человека, а так же множество металлических деталей ременной гарнитуры, железные панцирные пластины (рис. 6) и фрагменты керамики. В заполнении ямы обнаружены обломки тазовой, берцовой и лучевой костей, более 20 фрагментов железных панцирных пластин и накладка-заклепка полусферической формы.

Погребение № 8 (рис. 5) локализуется в северо-восточной части насыпи. Яма неглубокая. Скелет сильно потревожен в результате деятельности грызунов. Отсутствуют кости рук, ног, ребер, череп смещен на грудной отдел. Общее расположение костей свидетельствует о ССЗ–ЮЮВ ориентировке, головой на ССЗ. В южной части могилы обнаружены два серебряных бубенчика. В районе черепа и центральной части лежали два металлических кольца. Справа от костяка – железные кольчатые удила и стремя (рис. 5: *9*), слева – костяной наконечник стрелы (рис. 5: *1*). Вдоль позвоночника находилась коррозированная железная сабля со слегка отогнутой в сторону лезвия рукоятью, помещенная в деревянные ножны. Перекрестие железное, прямое, с шаровидными окончаниями. В непосредственной близости от сабли зафиксировано скопление железных черешковых наконечников стрел и фрагмент дротика (рис. 5: *2-8*). Под костяком обнаружен накосник, изготовленный из серебряной скрученной проволоки (рис. 5: *10*).

К востоку от могильной ямы обнаружено скопление костей животного и пятно зольника. В юго-восточной стороне – яма № 16, в заполнении которой находилось несколько костей лошади. Эти объекты могут быть следами поминальных тризн.

В полевом сезоне 2011 г. исследованы курганы №№ 3, 7 и 8. Курган № 3 содержал 2 погребения, курган № 7 – 6 погребений, курган № 8 – 4 погребения. Все погребения исполнены по обряду ингумации, кроме одного из кургана № 3, где зафиксирована кремация. В могильной яме 1 кургана № 3 обнаружено захоронение лошади. Три погребения из кургана № 8 – детские. Все они разграблены.

Материал, полученный в результате сборов поисковиков и раскопок 2010 г., позволяет сделать выводы о культурно-хронологической принадлежности погребального памятника Уелги. Главным образом, инвентарь составляют предметы ременной гарнитуры – накладные бляхи, наконечники ремней, пряжки. Заметим, однако, что абсолютное большинство этих вещей обнаружено без привязки к конкретным объектам (ввиду разрушенности и разграбленности могильника). Тем не менее, все материалы разделены на 5 стилистических групп.

Первую группу (рис. 7) составляют преимущественно неорнаментированные накладки: с псевдопетельчатым или

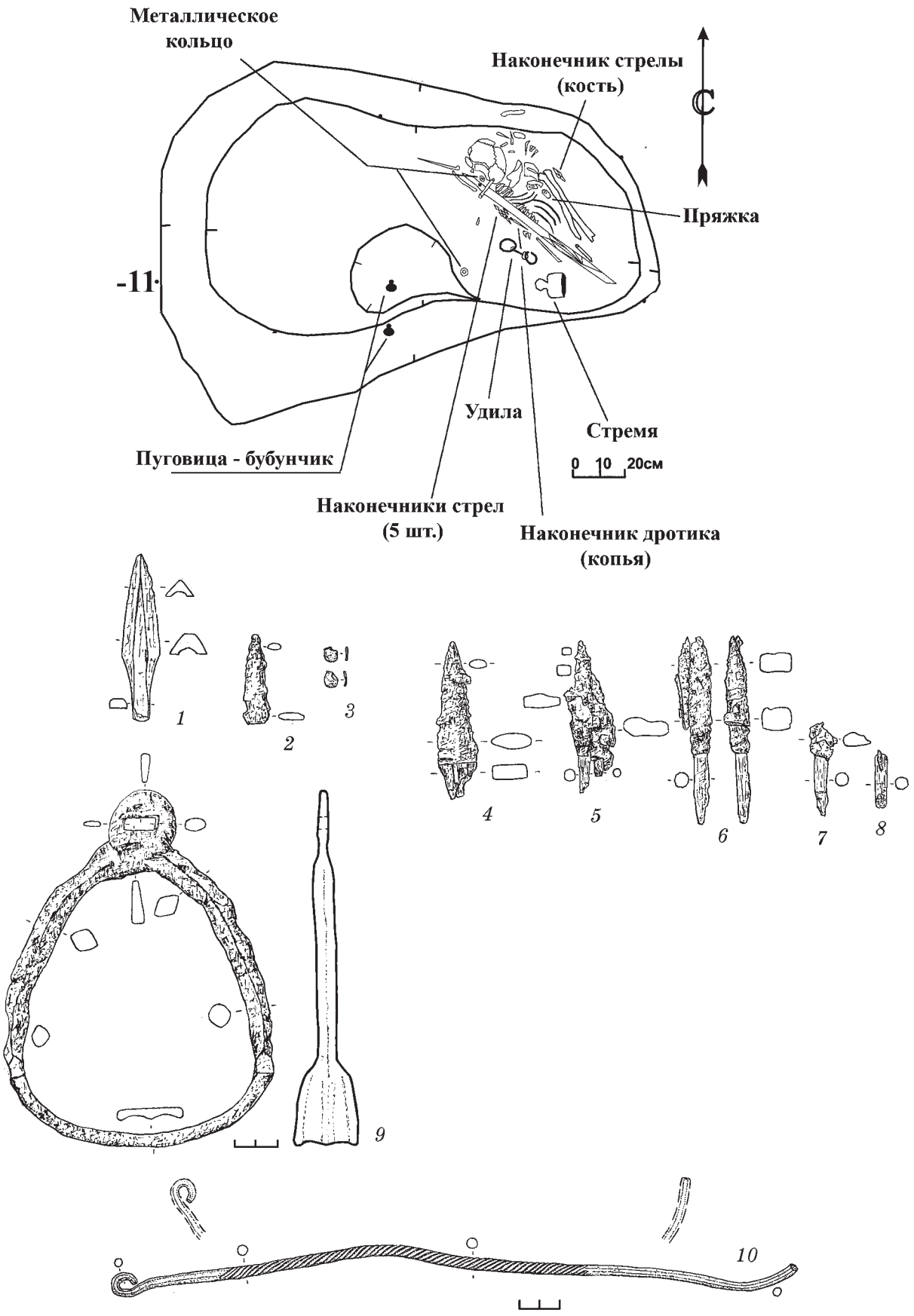

Рис. 5. **Погребальный комплекс Уелги.** Погребение 8.
1 – кость, 2, 4-9 – железо, 3, 10 – серебро.

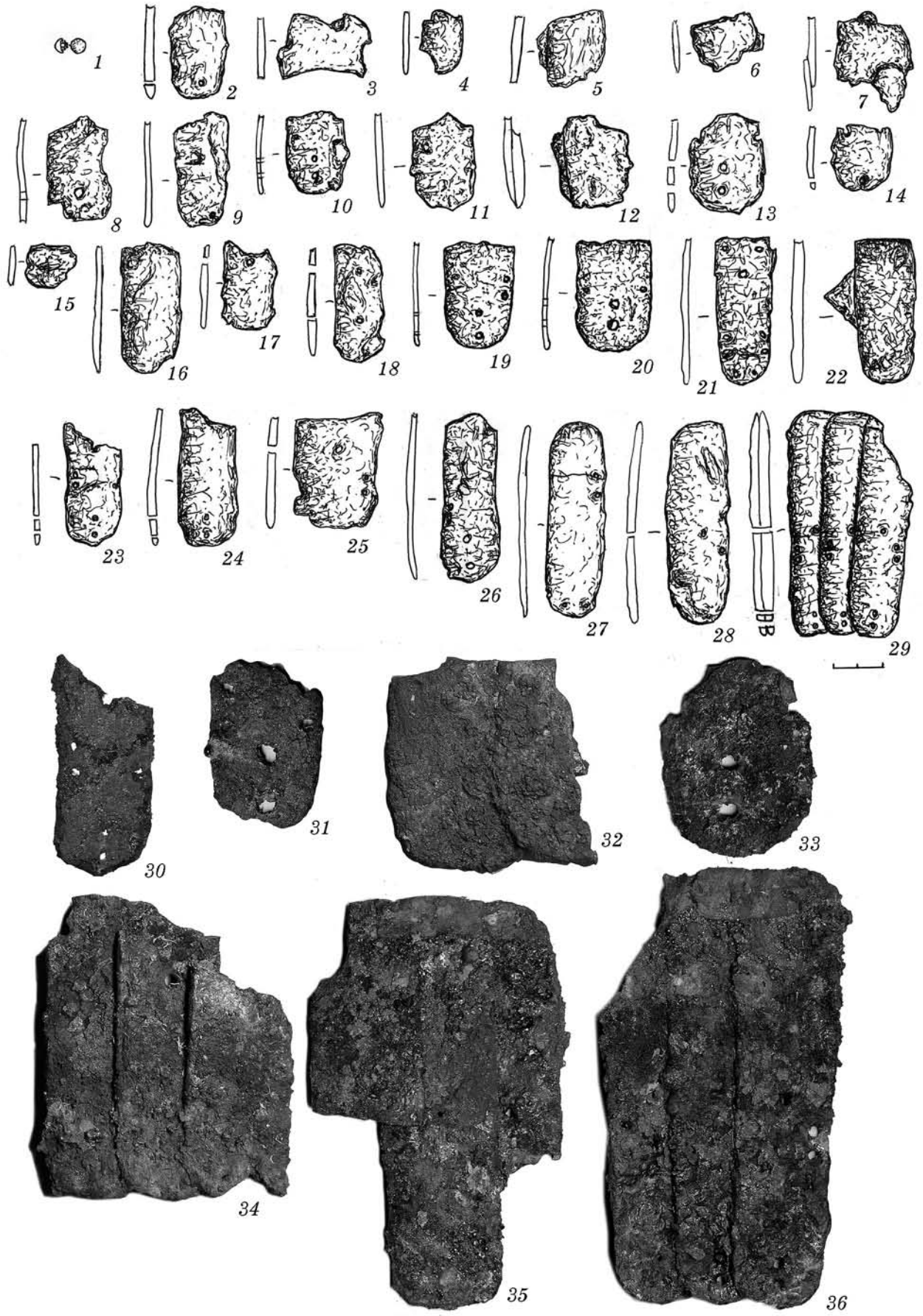

Рис. 6. **Погребальный комплекс Уелги.** Остатки железного ламилярного доспеха и шлема.

петельчатым выступом (рис. 7: *13-16, 22-25, 28*), гантелевидные (рис. 7: *51-55*), лунницевидные и накладки с парными или тройными выступами (рис. 7: *67-74, 82*), накладки с нервюрой по осевой линии (рис. 7: *4-7, 39, 41-42, 47*), а также накладки с прорезью для подвесного ремня (рис. 7: *30-38*) и др. Они получают широкое распространение в начале IX в. (*Мажитов 1993, с. 131-132*). В качестве аналогий можно привести известные памятники IX–X вв. Башкортостана и Южного Зауралья – I и II Бекешевские, Ямаши-Тауские, Хусаиновские курганы, могильник Граултры (*Мажитов 1981, с. 37-38, 45, 54-57, 59-60, 64; Боталов 2000, с. 325-326*). Наиболее ранние экземпляры обнаружены в слоях Пенджикента от первой до третьей четверти VIII в. (*Распопова 1980, с. 87-90*). Следует заметить, что некоторые прямые аналогии встречаются в отдаленных от Южного Урала могильниках, например, Субботицы в Кировоградской области на Украине (рис. 7: *67-82*) (см.: *Бокий, Плетнева 1988, с. 104-113*).

Стилистическую группу 2 (рис. 8) составляют поясные, сбруйные и другие серебряные накладки и наконечники ремней, аналогичные предметам из отдельных погребений кочевой аристократии Южного Урала и Казахстана. Это богато украшенные растительным орнаментом накладки, распределители и наконечники, имеющие золотое амальгамирование поверхности, соотносимые с материалами Лагеревских, Ишимбаевских, Старо-Халиловских, Каранаевских, курганов Южного Урала (*Мажитов 1981, с. 87-113; 1993, с. 132-135*). Рассматриваемую группу можно относить к IX–X вв. Отдельные изобразительные элементы схожи с хазарской (салтовской) стилистикой (*Плетнева 1981, с. 62-75*).

Стилистическую группу 3 (рис. 9) составляют вещи, несущие «мадьярские» изобразительные элементы. Это оформление бордюра звеньевым орнаментом – чередующимися овалами и кружками (или в других вариациях) (рис. 9: *1, 5, 6, 27-32, 35*); «постсасанидский» стиль (рис. 9: *5, 8, 25, 36*). Центральным элементом орнамента в большинстве случаев выступает трех- или четырехлепестковая розетка (рис. 9: *6, 7 19, 26-31*) или расцветающий цветочный бутон, трилистники (рис. 9: *1, 2, 24, 32, 33, 35*). Ременные украшения с бордюром, оформленном чередующимися овалами и кружками, происходят из синхронных (в хронологическом плане) памятников – от Южного Урала до Восточной Европы: в развеянном погребении близ Эмбы (*Бисембаев 2003, с. 62-64*), в Синеглазовском могильнике (*Стоколос 1962, с. 163, 167*), в Больше-Тиганском (*Халикова 1976, с. 171*) и Танкеевском могильниках (*Казаков 1972, с. 162-163*), в погребении у с. Субботица (*Бокий, Плетнева 1988, с. 106-108*). По наблюдению Е.П. Казакова, данный элемент орнамента был специфичным для культуры кочевых угров (в частности, мадьяр) Восточной Европы (*Казаков 2001, с. 55*).

Четвертую стилистическую группу (рис. 10) составляют предметы, имеющие южно- и западносибирские декоративные традиции второй половины – конца I тыс. н. э. (*Могильников 1981, с. 43-52*). Их объединяет растительная орнаментация симметричных композиций в виде побегов и завитков.

Пятая группа (рис. 11) представлена предметами, соотносимыми с уралопермским стилем.

Керамические материалы, представленные горшками и отдельными фрагментами, в целом, репрезентируют типологический комплекс позднекушнаренковско-караякуповского облика (тонкостенность, гребенчато-прочерченная зональная орнаментация). Наличие в этой серии горшков со шнуровой орнаментацией, сосудов с ушками и большая примесь талька в тесте, указывает на сильное влияние со стороны лесного, вероятно, петрогромского культурного ареала.

Отдельного внимания заслуживают материалы погребального комплекса у озера Синеглазово, исследования которого начато в 1908 г. археологами-краеведами Н.К. Минко и С.А. Гатцуком. В 1959 г., в связи с вскрышными работами на известковом карьере силикатного завода, был потревожен еще один кур-

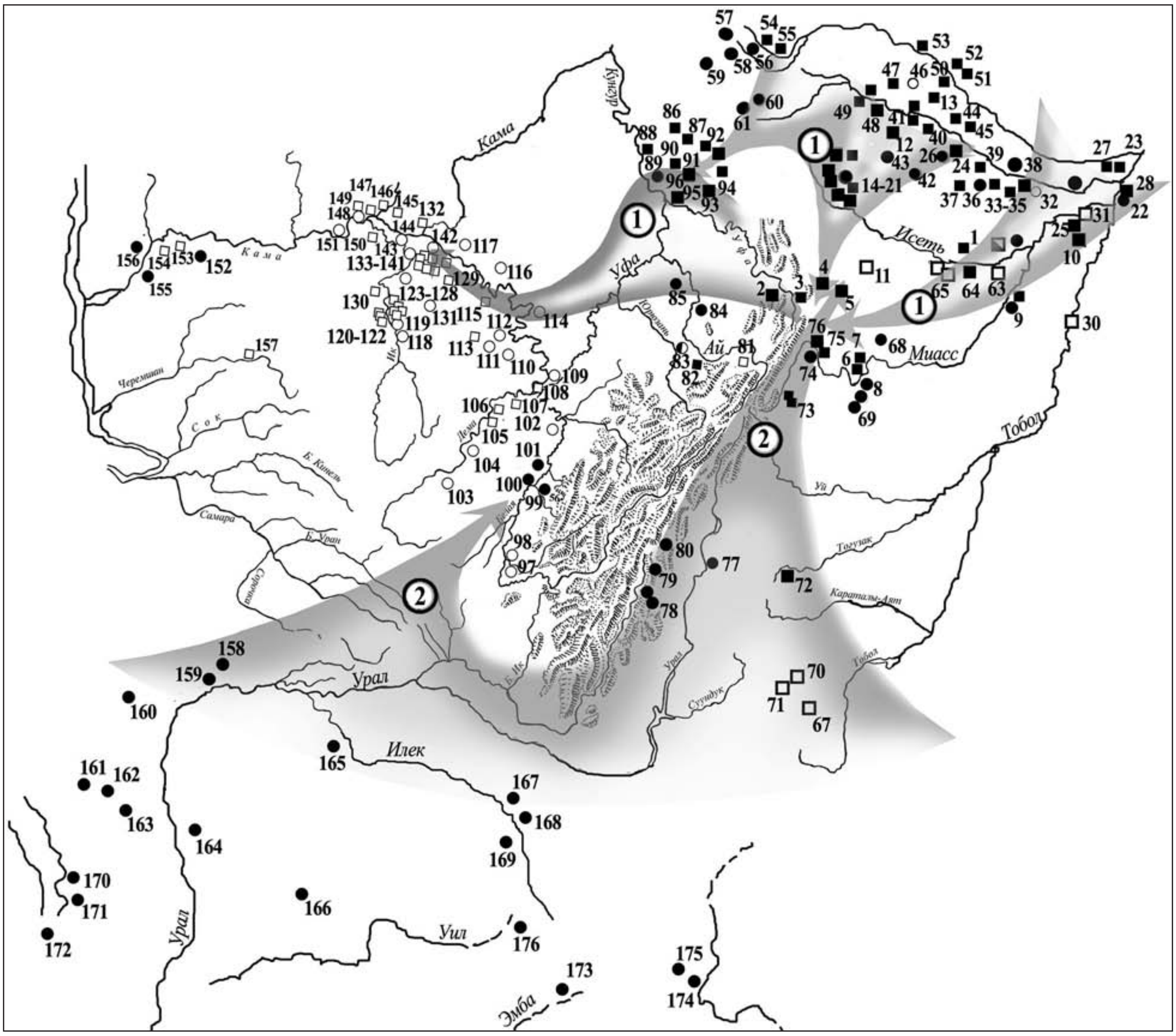

Рис. 16. **Карта распространения материалов протомадьярского и раннеугорского облика** (по Генингу В.Ф. (1972); Казакову Е.П. (1982); Гарустовичу Г.Н., Иванову В.А. (1982); Бисембаеву А.А. (2003); Казакову Е.П. (2004), Боталову С.Г., Бабенкову К.Н. (2004); Пастушенко И.Ю. (2004); Викторовой (2008); Матвеевой Н.П., Орловой Л.А., Рафиковой Т.Н. (2009):

а – ранние кушнаренковско-караякуповские могильники и одиночные погребения V–VIII вв., а также памятники с материалами этого культурного облика; б – кушнаренковско-караякуповские городища, селища и местонахождения этого культурного облика V–VI вв.; в – кушнаренковско-караякуповские петрогромско-юдинские могильники IX–X вв., г – кушнаренковско-караякуповские петрогромско-юдинские городища, селища, святилища и местонахождения IX–XI вв.; 1 – миграция лесного петрогромско-юдинского населения; 2 – отток позднекушнаренковско-караякуповского населения из степной зоны; 3 – приход сросткинского (кыпчакского) населения из Обь-Иртышья.

1 – Прыговское городище, 2 – Араслановские писаницы, пещера 3 – Средний Шихан; 4 – Уфа-4; 5 – Мурино; 6 – Малышево; 7 – Шершни; 8 – Смолино; 9 – Кочегарово селище, погребения; 10 – Старо-Лыбаевское селище; 11 – Зотинское IV городище; 12 – Ликинский могильник; 13 – Молчановское селище; 14 – Петрогром гора; 15 – Палатки I, IV; 16 – Исетское III Б, могильник; 17 – Три Сестры; 18 – Кырманские скалы; 19 – Иертово городище; 20 – Вершина 1 у ст. Исеть; 21 – Исетское I правобережное селище; 22 – Вак Кур могильник; 23 – Святой Бор 5; 24 – Имги Тура, городище; 25 – Коловское городище и селище; 26 – Пылаевский могильник; 27 – Барсучье; 28 – Криволукское городище; 29 – Уелги; 30 – Усть Утяк; 31 – Рафайловское; 32 – Переймнский могильник; 33-35 – Андреевские, Багадинское городища, Козловский могильник; 36 – Деминский могильник; 37 –Мохиреевское городище; 38 – Молчановский клад; 39 – Линчинское городище; 40 – Боровсок; 41 – Юдинское городище; 42 – Ирбитское озеро; 43 – Ирбитское; 44 – Городищенское; 45 – Андроновское; 46 – Петровское; 47 – Мишинское; 48 – Куртумовское; 49 – Санкино; 50 – Галкино; 51, 52 – Городские I, II; 53 – Золотая Гора; 54, 55 – Заозерные I, II; 56 – Ликинское городище; 57 – Лобвинская; 58 – Черемухово; 59 – «Жилище Сокола»; 60 – Гора Синяя; 61 – Голый Камень; 62 – Тарманский; 63 – Красногорское; 64 – Нечунаевское святилище; 65 – Большое и Малое Бакальские городища; 66 – Усть Терсюк городище; могильник 67 – Берсуаг; 68 – Граултры; 69 – Синеглазовский I, II; 70 – Кайнсай; 71 – Селенташ; 72 – Варна; 73 – Каскаскинский, Коваленковские рудники; 74 – Байрамгулово; 75 – Аргази; 76 – Сугояк; 77 – Наровчатский; 78 – Бекешевские I, II курганы; 79 – Хусаиновские; 80 – Муракаевские; 81 – Веселовка; 82 – Сакияз Тамак; 83 – Лагеревский; 84 – Старо-Халиловские; 85 – Каранаевский; 86 – Верх-Саинское I городище; 87 – Бартымское II, селище; 88 – Подкаменное городище; 89 – Селянино Озеро, могильники; 90 – Ермаково городище; 91 – Лобач городище; 92 – Сухой Лог селище; 93-94 – Кишешерские могильники, поселение; 95 – Морозково IV поселение; 96 – Чащинское селище; 97 – Красногорский; 98 – Береговский; 99 – Ишимбайский; 100 – погребение Ишимбай; 101 – Стерлитамакский; 102 – Шареевский; 103 – Турбаевский; 104 – Ибраевский; 105 – Чукраклинское; 106 – Кара-Якуповское; 107 – Таптыковское; 108 – Уфа II; 109 – Ново-Турбаслинский; 110 – Кушнаренковский; 111 – Сантыштамакский; 112 – Булгарский; 113 – Чатринское; 114 – Бирский; 115 – Старо-Калмашское; 116 – Манякский; 117 – Старо-Янзигитовский; 118 – Куштерякский; 119 – Ново-Сасыкульский; 120 – Русско-Шуганское II; 121 – Русско-Шуганское I; 122 – Русско-Шуганское; 123 – Старо-Чекмакское; 124 – Муслюмовское; 125 – Старо-Варяжское II; 126 – Старо-Варяжское I; 127 – Меллятамакское V; 128 – Меллятамакское II; 129 – Новобикинский; 130 – Татарско-Азибейская II; 131 – Азметьевская; 132 – Мариямалинское; 133 – Биксентаевская VII; 134 – Биксентаевская IV; 135 – Биксентаевская II; 136 – Иртяшское; 137 – городище Тактялачук; 138 – Юртовская IV; 139 – Иманлейский; 140 – Такталачукский; 141 – Чишминский; 142 – Игимский; 143 – Татаро-Чилчикское; 144 – Благодатное; 145 – Кузебаевское; 146 – Петропавловский; 147 – Верхнесуганское; 148 – Кырнышское; 149 – Луговское; 150- Больше-Тиганский; 151 – селище «Курган»; 152– Щербаковское; 153 – Танкеевский; 154 – Тетюшский; 155 – Татарско-Сунгелеевское; 156 – Тавлыкаевские; 157 – Рубежка; 158 – Калмак-Чабан; 159 – Солянка; 160 – Орлиное гнездо; 161 – Турбаза; 162 – Шалкар; 163 – Покровка; 164 – Лебедевка; 165 – Жаман Каргала; 166 – Песчаный карьер; 167 – Болгарка; 168 – Мамай; 169 – Кос Оба; 170 – Карасу; 171 – Эмба; 172 – Жолуткен 4; 173 – Атпа; 174 – Уркач I.

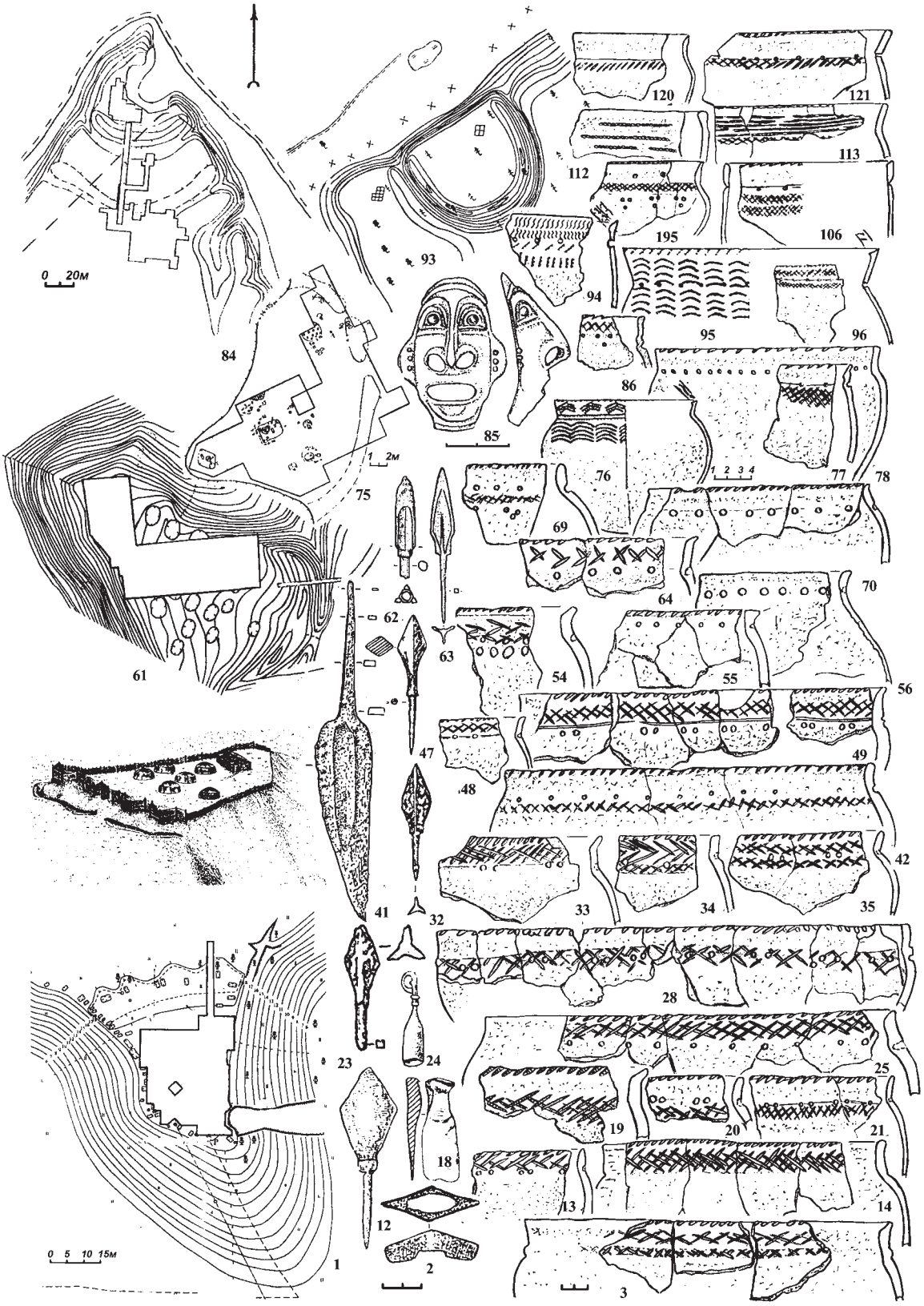

Рис. 17. **Бакальский историко-культурный горизонт** (IV–VI вв.)
(по Морозову, Сухановой (1988); Овчинниковой (1988); Борзунову (1993); Чикуновой (2005), Матвеевой (2007); Рафиковой; Берлиной (2007); Кайдалову, Сечко (2008); Боталову, Тидеман, Лукиных, Вохменцеву (2008); Заху (2009):
1, 3, 5, 6, 9-11, 16, 17, 19-22; 25, 28, 33-35, 39, 46, 48, 49, 51, 53-56, 61, 70, 73, 74, 81, 82, 89, 90-92, 118, 126 – городище Усть-Утяк 1; 2, 8, 32, 77, 78, 83, 86, 93, 96, 106, 112 – поселение Старо Лыбаевское;

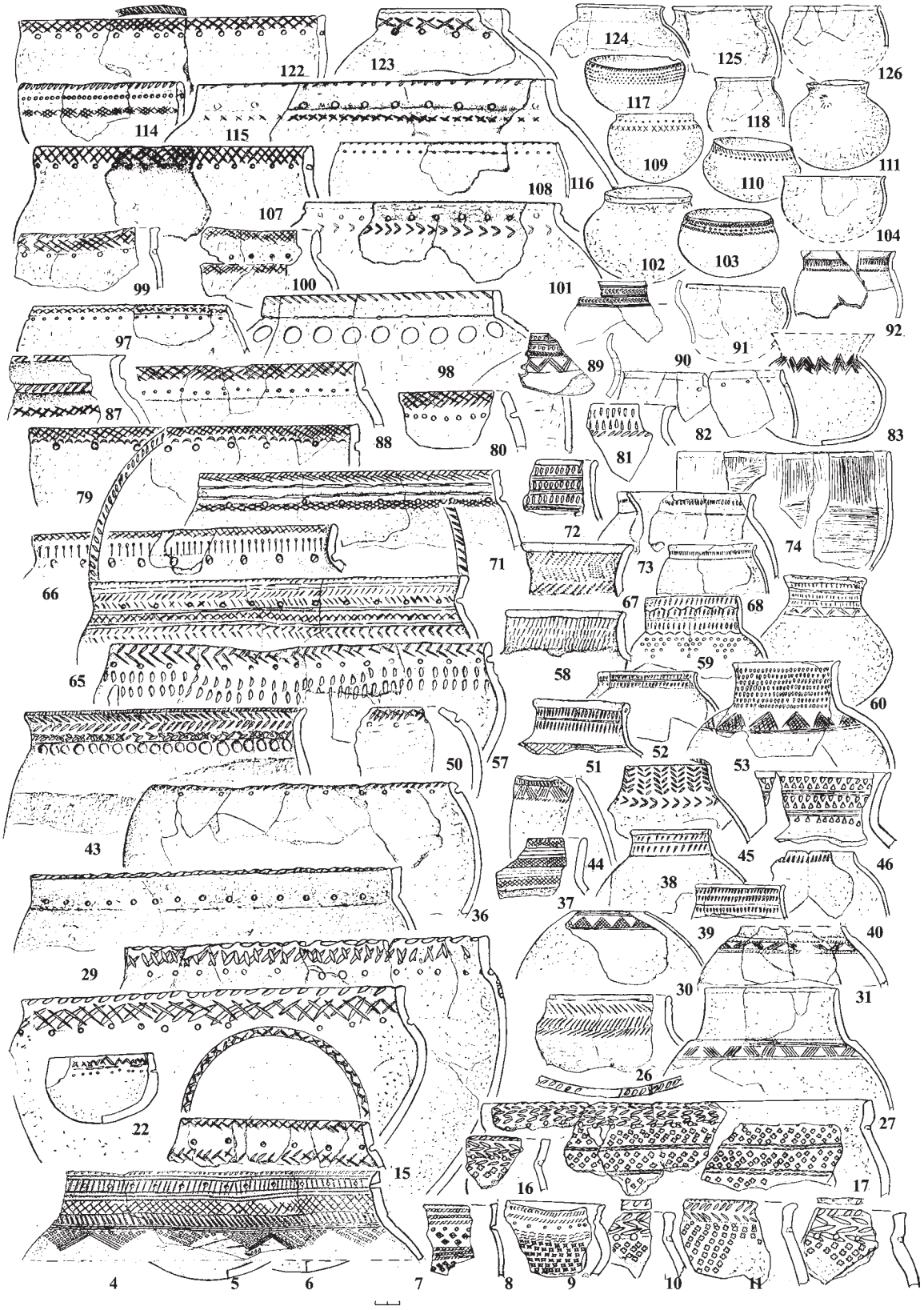

4, 12, 15, 24, 26, 27, 29, 31, 36, 37, 42-44, 50, 57, 58, 62, 63, 65-67, 69, 79, 80, 84, 85, 88, 99, 100, 119 – городище Больше Бакальское; 7, 23, 76, 94, 95 – поселение Ипкуль XV; 30, 38, 40, 52, 59, 61, 72, 98, 104, 107, 114, 122, 124, 125 – городище Коловское; 18, 47, 75, 105, 113, 120, 121 – городище Зотинское IV; 87 – городище Ласточкино Гнездо 1; 97, 101, 108, 115, 116, 123 – городище Красногорское; 60, 102, 103, 109-111, 117 – могильник Козловский.

1,1,1,2, 61, 75, 84, 93, 119 – планы городищ и реконструкции; 2, 23, 32, 41, 47, 62, 63 – железо; 18, 24, 85 –бронза; 3-11, 13-17, 19, 25-31, 33-40, 42-46, 48-60, 64-74, 76-83, 86-92, 94-118, 120-126 – керамика.

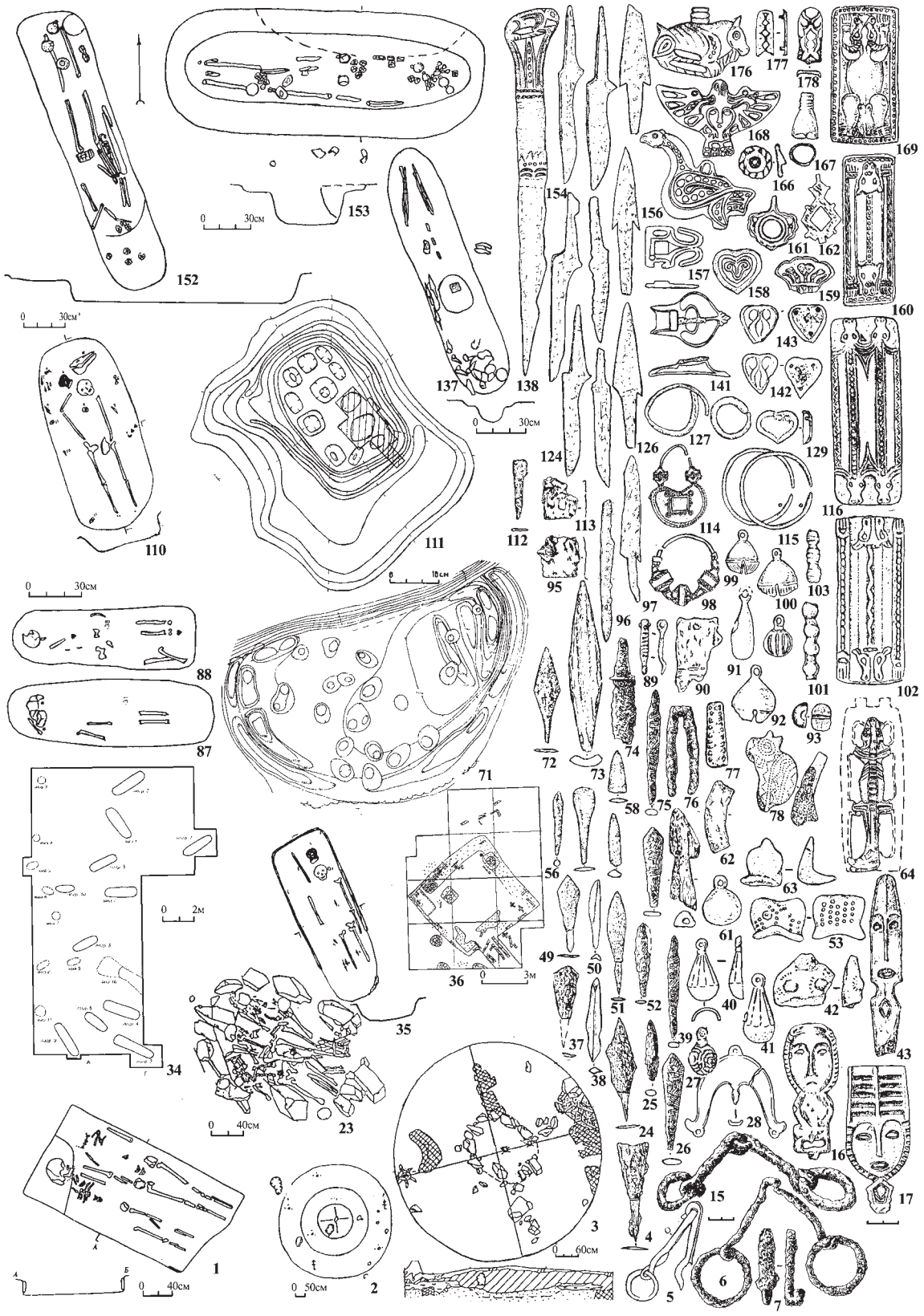

Рис. 18. **Прыговский историко-культурный горизонт** (I–IV вв.)
(по Генингу, Позднеевой (1964); Викторовой, Морозову, (1993); Матвеевой (1994); Коряковой, Булдашову, Потро (1997); Булдашову (2001); Чикуновой (2005), Ковригину, Коряковой, Курто, Ражеву, Тарановой (2006); Чикуновой (2008):

1, 3-7, 11-13, 19, 20-24, 28-37, 45-59, 66, 69-37, 79-85, 88, 90, 93-97, 103-107, 109, 112, 114, 114-121, 128, 130-134, 136, 141, 142 – Гаевский могильник; 2, 14, 15, 25 – Карасье 9, курган; 16, 17, 38-40, 86, 101, 102, 109,

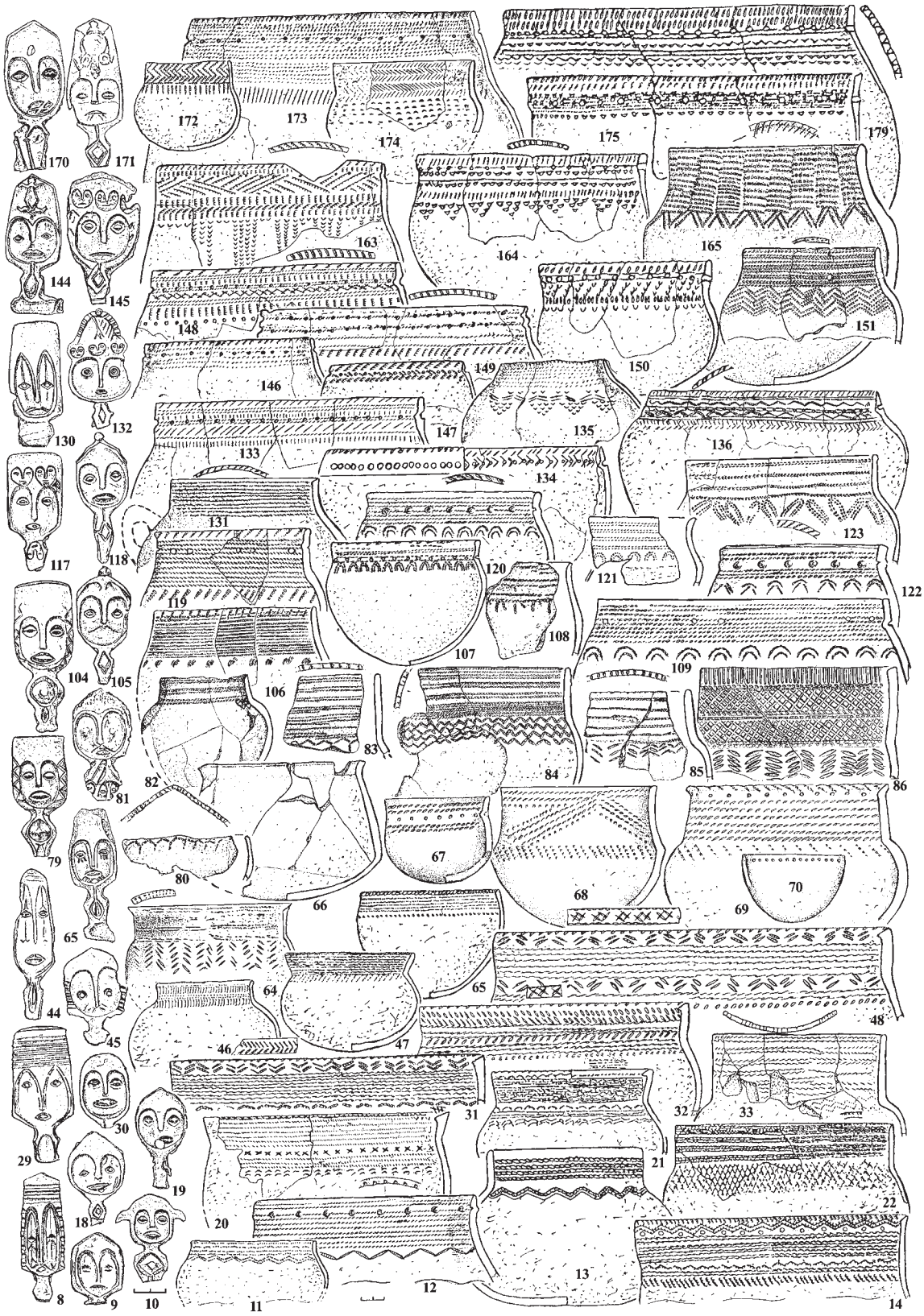

140 – Абатский 109; 18 – Аббатский 1, 22 – Мурзино I; 75, 126 – Кашинское селище; 26, 74, 87, 123, 127 – Мулдашевские Юрты-7; 41 – Павлиново городище; 60 – Юдинское селище; 61-65, 89, 92, 100, 110, 113, 124 – Рафайловское городище; 77 – Ипкуль XV; 98, 108, 122 – Коловское городище.

1-3, 19-20, 44, 45, 66, 101, 101:102, 140, 130 – планы памятников и погребений; 6, 8-10, 11, 12, 23, 24, 93, 94, 104, 116, 120, 131, 133, 141, 142 – железо; 7, 13, 28-37, 46-49, 67-71, 93-96, 105, 114, 115, 117, 118, 131, 132 – кость; 14-18, 38-43, 57-60, 73-78, 86-92, 98-100, 107-113, 121-129, 135-140, 143, 144, 50-56,78-85, 97 – бронза, железо, дерево.

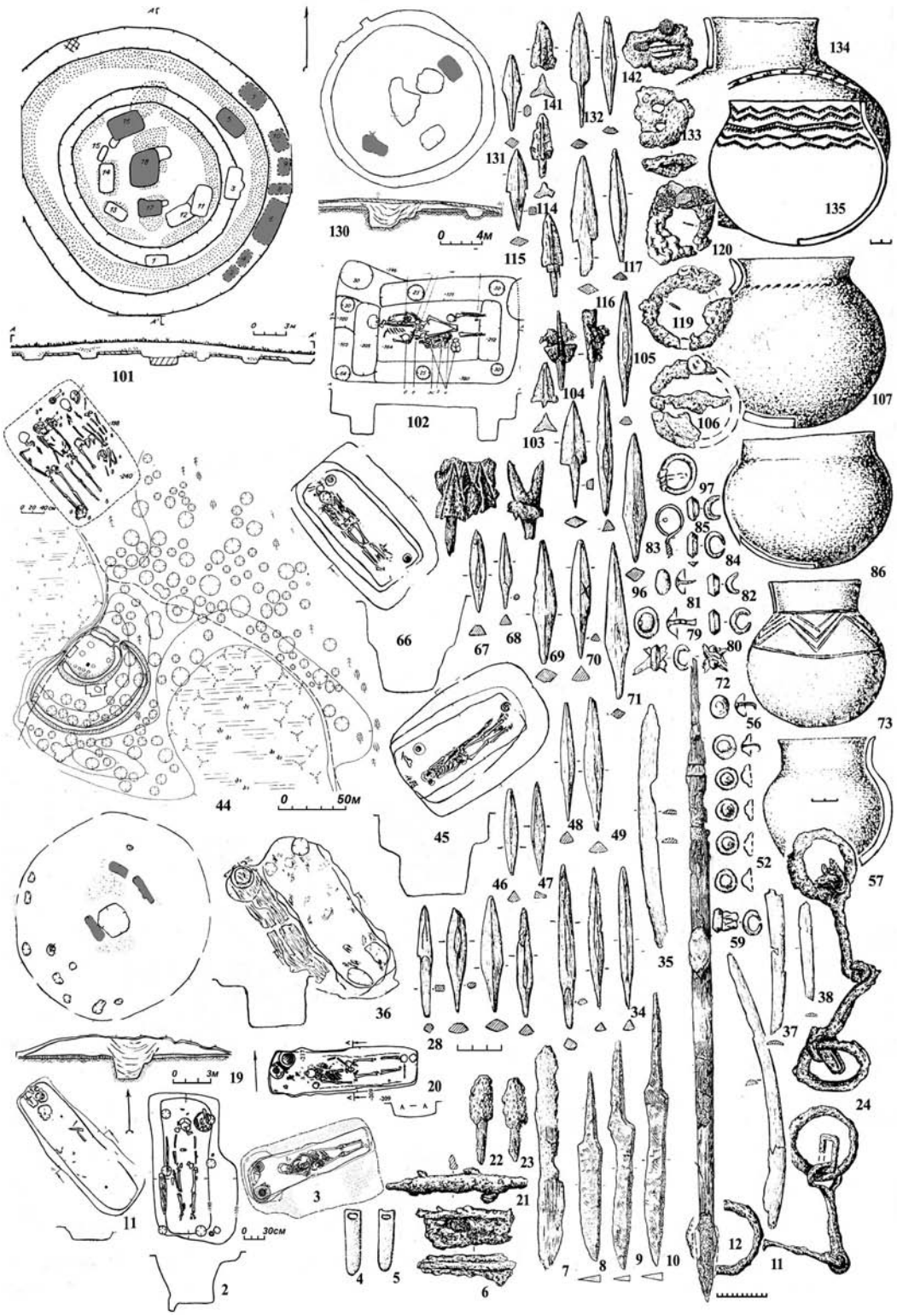

Рис. 19. **Петрогромско-юдинский историко-культурный горизонт** (IX–XIV вв.)
(по Викторовой, Матвеевой, Кернер (1988); Морозову (1994); Ковригину, Морозову (1999); Кутаковой, Старкову (1997); Бахаревой (2004); Матвеевой, Зайцевой (2004); Казакову (2004); Пастушенко (2004); Тидеман (2006); Викторовой (2008); Гарустовичу (2008); Матвеевой, Берлиной, Рафиковой (2008); Матвеевой (2009); Зах, Чикуновой (2010):
1, 23, 27 – Хрипуновский могильник; 2, 3, 21, 55 – Исетское XIII А, могильник; 4, 5, 24, 34, 37, 38, 40, 41, 49-51, 61, 87, 88, 91-92, 99-101, 103, 141-143, 157-161, 162, 166, 167, 172, 174, 177, 178 – Вак Кур, могильник; 6, 7, 15, 25, 26, 39, 59, 74-165 – Смолино, курган; 8, 10, 18, 19, 29, 30, 40, 45, 64, 78, 81, 104, 105, 117, 118, 130, 132, 144-145, 170, 171 – Нечунаевское святилище; 11, 46 – Матаиха, гора; 12, 109, 119, 120, 122 – Усть-Терсюк, городище; 20 – Петрогром, гора; 13, 22, 31-53, 47, 48, 54, 131 – Петрогромские

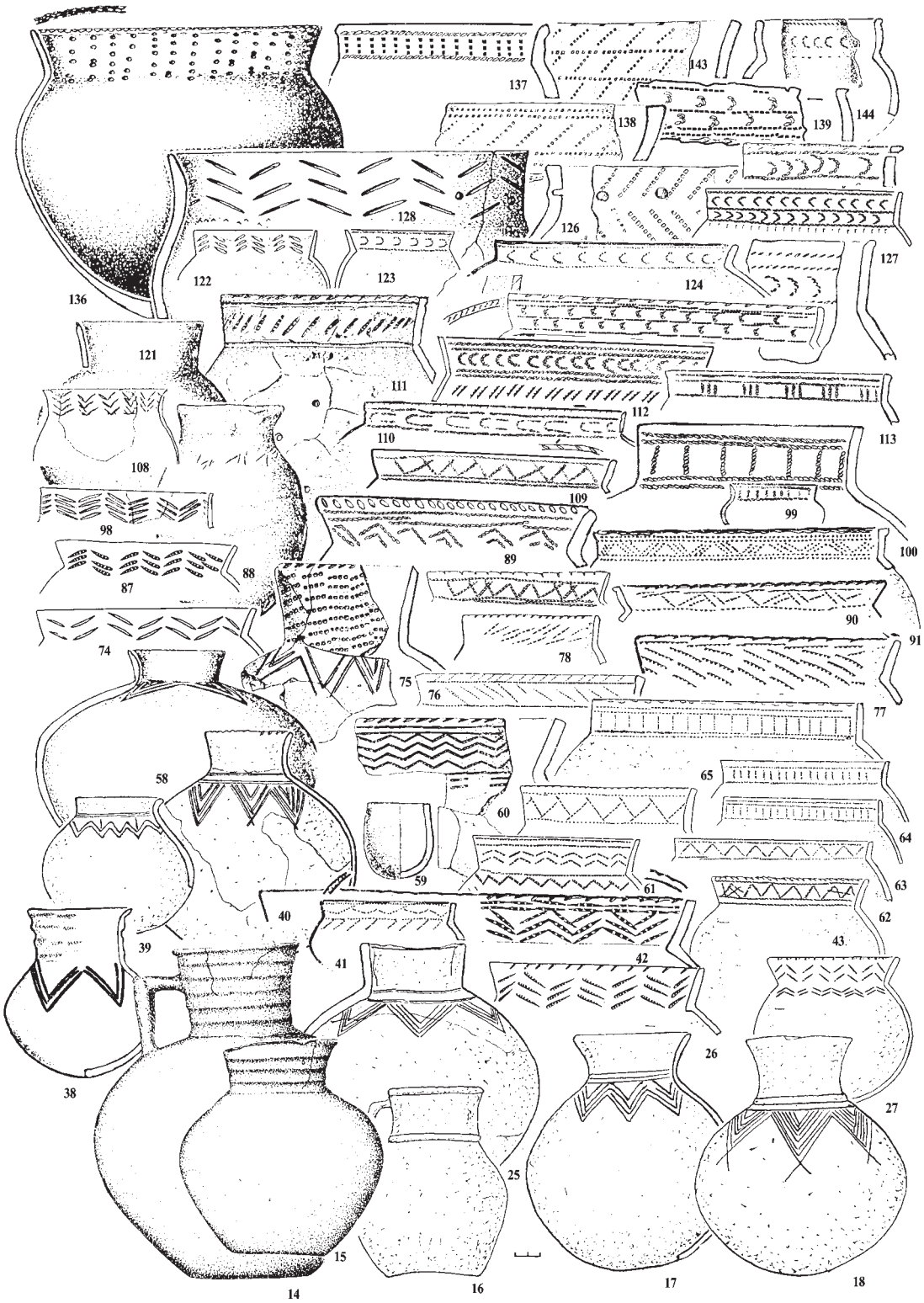

и постпетрогромские памятники Приуралья; 16, 57, 58, 60, 62, 71, 77, 89, 93, 150, 164, 175, 179 – Барсучье городище; 17 – Варна; 35, 100 – Пылаевский могильник; 36, 42, 53, 63 – Юдинское городище; 43, 56, 72, 95, 111-113, 133, 134, 136, 146-149, 163 – Святой Бор V, городище; 66, 80-86, 108 – Средний Шихан; 67-70, 78, 96-98, 102, 114-116, 124-126, 138-140, 154-156, 160, 167-169, 176 – Ликинский могильник; 106 – Малышево 107, 123 – Прыговское городище; 135, 173 – Коловское городище; 151 – Шершни.

1-3, 23, 34-36, 71, 87, 88, 110-111, 137, 152, 153 – планы памятников, погребений, жилищ; 5-7, 24-26, 37-39, 49, 51, 52, 56-57, 59, 60, 74-76, 95, 112, 113, 124-126, 138-140, 154-156 – железо; 8-10, 16-19, 27-30, 40, 41, 43-45, 61, 64, 65, 77, 79, 81, 89, 91, 92, 98-105, 114-118, 127-132, 141-145, 156-162, 166-171, 176-178 – бронза, серебро; 11-14, 20-22, 31-33, 42, 46-48, 53-55, 64, 66-70, 78, 80, 82-86, 106-109, 119-123, 131, 133-136, 146-151, 163-165, 172-175, 179 – керамика; 38, 57, 58, 73 – кость; 93 – стекло; 138 – железо, бронза.

ган. Спасательные работы предприняты В.С. Стоколосом в том же году. Большая часть материалов опубликована в 1962 году (*Стоколос 1961, 1962*) (рис. 13; 15). В 2009 г. в фонды Челябинского областного краеведческого музея передана коллекция, полученная при последних исследованиях синеглазовского комплекса, которая включает и неопубликованные материалы, требующий отдельного описания.

Помимо железных и костяных деталей конской упряжи (рис. 14: *6, 9-14*), коллекция включает наконечник ремня округло-прямоугольной формы, литой, позолоченный. Лицевая сторона украшена орнаментом, изображающим сенмурва (рис. 14: *8*). Мотив имеет аналогии с постсасанидской изобразительной традицией. Следующий комплекс – 24 накладные бляшки подквадратной формы, литые, позолоченные, с бортиками. В сечении образуют прямоугольную фигуру. Бордюр декорирован чередующимися овалами и кружками. В центре – растительный орнамент в виде вертикально прорастающих трилистников. Благодаря находке двух накладок, закрепленных на один фрагмент кожаного ремешка, представляется возможным реконструировать расположение блях на ремне: прорастающий стебель с отростками по сторонам. Бляхи являлись украшением оголовных ремней (рис. 14: *1-2*). И, наконец, 15 накладных блях прямоугольной формы, изготовленных литейным способом с позолоченной лицевой стороной. Бляхи одинаковые. В сечении, вместе с бортиками, накладка трапециевидная. Бордюр оформлен чередующимися ромбами и кружками. В каждый ромб заключено по 4 «виноградинки». Центральный элемент орнамента симметричный растительный, изображающий распускающийся цветочный бутон (лотоса-?). Бляхи служили украшениями ремня нагрудника (рис. 14: *3-5*). Следует отметить, что при сборах на могильнике Уелги обнаружена аналогичная накладка, выполненная с практически абсолютной точностью (схожий рисунок, а также характерный скос на длинной стороне, придающий трапециевидность общей форме) (рис. 14: *15-16*). Анализируя данную находку, мы можем предположить, что эти вещи вышли из рук одного мастера и (или) в результате единовременного изготовления, а впоследствии – попали в разные могильники. Сам же факт обнаружения их, по крайней мере, в 2-х могильниках южнозауральской лесостепи, может свидетельствовать о некоем культурном центре кочевой знати IX–X вв. в рамках указанного региона.

Вкратце картина этнокультурной трансформации, в результате которой возникают некрополи типа Уелги и Синеглазово, представляется нам следующим образом.

Сформировавшиеся на раннем этапе в составе Бакальского историко-культурного горизонта (IV–VI вв. н.э.) группы скотоводческого полуоседлого населения – носителей керамики кушнаренковско-караякуповского круга в VI веке начинают свое продвижение на запад – в бассейн рр. Белой и Камы, где появляются многочисленные памятники этого облика (рис. 16: *а, б*). Вместе с этим кушнаренковские материалы появляются глубоко в степях Южного Зауралья на кратковременных стоянках и в курганах с «усами» (Селенташ, Кайнсай, Берсуат) (рис. 16: *67, 70, 71*).

Как нам представляется, эти факты не случайны и маркируют собой процесс взаимодействия протомадьярского населения с кочевниками складывающегося Западно-Тюркского Каганата. Безусловно, о степени участия этого населения в культуро-этногенезе кочевников урало-казахстанских степей периода Великого Тюркского Каганата на сегодня можно говорить лишь с определенной осторожностью. Однако очевиден тот факт, что спустя примерно триста лет после своего становления (в конце IX в.) глубоко в лесостепной зоне Южного Урала появляются кочевнические комплексы позднекушнаренковско-караякуповского облика типа Синеглазово, Уелгов, Лагарево, Каранаево и др., несущие на себе яркий кочевнический культурный комплекс синкретического характера, в котором угадываются элементы центрального и восточно-казахстанского, алтайского об-

лика, а также прослеживаются явные параллели с западными кочевническими комплексами Поволжья, Нижнего Поднепровья и Подунавья. Думается, что реконструкция характера и очередности сложения этих культурных связей и параллелей – дело будущих исследований и перспектив, наметившихся в связи с открытием погребального комплекса Уелги.

Бисембаев 2003
Бисембаев А.А. Случайные находки рубежа I – II тысячелетий с территории Актюбинской области / Бисембаев А.А. // Известия НАН Республики Казахстан. – Серия общественных наук. – 2003.

Бокий, Плетнева 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи кочевника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнева // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2.

Боталов 2000
Боталов С.Г. Поздняя древность и раннее средневековье / С.Г. Баталов // Древняя история Южного Зауралья. – Челябинск, 2000.

Боталов 2010
Боталов С.Г. Отчет о переобследовании археологических памятников в долине р. Гумбейка Агаповского района и разведочных исследованиях в Кунашакском районе Челябинской области в 2009 году. – Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН / Боталов С.Г. – 2010.

Казаков 2001
Казаков Е.П. О локализации мадьяр в IX в. / Е.П. Казаков // Вопросы древней истории Волго-Камья: сб. науч. тр. – Казань, 2001.

Казаков 1972
Казаков Е.П. О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника / Е.П. Казаков // Проблемы археологии и древней истории угров: сб. ст. – Москва, 1972.

Мажитов 1981
Мажитов Н.А., 1981. Курганы Южного Урала VIII – XII вв. / Н.А. Мажитов. – Москва: Наука, 1981.

Мажитов 1983
Мажитов Н.А. Материалы к хронологии средневековых древностей Южного Урала VII – XI вв. / Н.А. Мажитов // Хронология памятников Южного Урала: сб. ст. – Уфа, 1993.

Могильников 1981
Могильников В.А. Кимаки. Сросткинская культура / Могильников В.А. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981. – (Архелогия СССР).

Плетнева 1981
Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура / Плетнева С.А. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981. – (Археология СССР).

Распопова 1980
Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда В.И. Распопова. – Ленинград, 1980.

Стоколос 1962
Стоколос В.С. Курган на озере Синеглазово / В.С. Стоколос // Археология и этнография Башкирии. – Т. 1. – Уфа, 1962.

Стоколос 1961
Стоколос В.С. Сокровища озера Синеглазово / В.С. Стоколос // Уральский следопыт. – Свердловск, 1961. – № 4.

Халикова 1976
Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 2.

С.Г. Боталов, І.В. Грудочко

НОВІ МАТЕРІАЛИ З КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО УРАЛУ
(за матеріалами могильників Уелгі та Синєглазове)

Поховальний комплекс Уелгі відкритий у травні 2009 р. завдяки інформації І. Мирового та С.О. Ханова, які вели на ньому самочинні пошуки. Пам'ятка розташована за 2,5 км на північ – північний схід від с. Канзафарове (Кунашакський район Челябінскої області) і за 8 км на північний захід від с-ща Кунашак. Вона займає серію останців міжозерної тераси південно-східного берега оз. Сайгерли і західного берега оз. Уелгі.

Материали, отримані в ході зборів пошуковців та розкопок курганів, дозволяють розподілити їх на 5 стилістичних груп.

Першу складають переважно неорнаментовані накладки. Вони отримують широке розповсюдження на початку IX ст. і добре відомі на пам'ятках IX–X ст. Башкортостана та Південного Зауралля – у I і II Бекешевських, Ямаші-Тауських, Хусаїнівських курганах, могильнику Граултри.

До стилістичної групи 2 об'єднані поясні, збруйні та інші срібні накладки і наконечники ременів, аналогічні предметам з окремих поховань кочівницької аристократії Південного Уралу та Казахстану.

Стилістичну групу 3 складають речі, що мають «мадярські» художні елементи. Вони відомі у синхронних пам'ятках від Південного Уралу до Східної Європи, зокрема, у розвіяному похованні поблизу Емби, в Больше-Тіганському і

Танкеївському могильниках, в похованні неподалік с. Субботиці.

Четверту стилістичну групу складають предметы з південно- та західносибірськими декоративними традиціями другої половини – кінця I тис. н. е.

Пятая група представлена знахідками, що можуть бути співвіднесені з урало-пермським стилем.

Картина етнокультурних трансформацій, в результаті якої виникають некрополі типа Уелгі та Синєглазове, уявляється нам наступним чином.

Сформовані на ранньому етапі у складі Бакальського історико-культурного горизонту (IV–VI ст. н.е.) групи скотарського напівосілого населення – носії кераміки кушнаренківсько-караякупівського типу в VI ст. починають своє просування на захід – до бассейнів рік Білої і Ками.

Разом з цим, матеріали такого ж типу з'являються глибоко у степах Південного Зауралля на короткочасових стоянках і в курганах з «вусами» (Селенташ, Кайнсай, Берсуат). Через приблизно триста років після свого становлення (в кінці IX ст.) глибоко в лісостеповій зоні Південного Уралу з'являються кочівницькі комплекси пізньокушнаренківсько-караякупівського типу на кшталт Синєглазове, Уелгів, Лагареве, Каранаєве та ін., з яскравим кочівницьким культурним комплексом синкретичного характеру, в якому вгадуються елементи центрально- та східно-казахського, алтайського взірців, а також простежуються очевидні паралелі із західними кочівницькими старожитностями Поволжя, Нижнього Подніпров'я і Подунав'я.

Ключові слова: кочівники, курган, мадяри, поховання, протомадяри, Синєглазове, Уелгі, Челябінська область, Південний Урал.

S.G. Botalov, I.V. Grudochko

NEW MATERIALS ON THE CULTURAL GENESIS OF THE MIDDLE AGE POPULATION OF SOUTH URAL (after the materials from Uelga and Sineglazovo burial sites)

The burial complex of Uelga was opened in May, 2009 (Botalov, 2009) owing to the information of the researchers I. Mirovoy and S. A. Khanov, who were conducting inofficial research of their own there. The monument is situated 2.5 kilometers to the north-north-east of Kanzafarovo village (the Kunashak county of Chelyabinsk region) and 8 kilometers to the North-West of the Kunashak village. It takes a series of outliers of the terrace between the south-eastern shore of Lake Saygerly and the western shore of Lake Uelga.

The material which was obtained as a result of excavations and expeditions of researchers can be subdivided into 5 stylistic groups.

The first group consists mainly of the unornamented tie-plates. They were widely spread in the beginning of the IX century. The most famous monuments of Bashkortostan and South Zauralye which belong to the IX-X centuries are the I and II Bekeshevskiy, the Yamashi-Tauskiy, the Khusainovskiy burial mounds and the burial mound of Graultra.

The second stylistic group contains the belt, harness and other silver tie-plates, the belt caps which are similar to objects from different separate burials of nomadic noblemen of South Ural and Kazakhstan.

Stylistic group number 3 has items which carry the Madyar ornamental and decorative elements. They were found in the synchronous monuments situated anywhere from South Ural to Eastern Europe – the dispersed burial near Emba, the Bolshe-Tiganskiy burial mound, the Tankeyevskiy burial mound as well as the burial site near the Subbotitsa village.

The fourth stylistic group includes objects which have south and north Siberian decorative traditions of the second half – the end of the I millennium AD on them.

Group number 5 represents items which correlate to the Ural-Perm style.

Thus, the general view of the ethnic cultural transformation that led to the appearance of several necropolis sites like Uelga and Sineglazovo, as we see it, is the following.

The groups of cattle-breeding semi-settled population, the bearers of the Kushnarenkovskiy-Karayakupovskiy circle of ceramics, which were formed at the early stage as a part of the Bakal historical and cultural horizon (IV-VI centuries AD), started moving to the West, and namely, the basin of the Belaya and the Kama rivers in the VI century.

At the same time the materials of this visual type appear far in the steppe of South Zauralye in the short-term settlement sites and mounds with «ridges» (Selentash, Kaynsay, Bersuat). Approximately three hundred years after their foundation (the end of the IX century) deep in the forest-steppe zone of South Ural the nomadic complexes of late Kushnarenkov and Karayakupov type appeared, such as Sineglazovo, Uelgov, Lagaryovo, Karanayevo and others. They all were the bearers of a peculiar nomadic cultural complex of the syncretic character. This complex did include some elements of the central and east Kazakhstan, the Altay looks, along with some evident similarities to the western nomadic complexes of Povolzhye, Lower Podneprovye and Podunavye (the Danube region).

Key Words: nomads, barrow, Magyars, graves, burial, Proto-Magyars, Syneglazove, Uegli, Chelyabinsk region, the South Ural.

Боталов Сергей Геннадиевич

доктор исторических наук, профессор Южно-Уральского государственного университета, известный специалист по археологи раннего средневековья Западной Сибири, Казахстана, Урала и Приуралья.

e-mail: grig@csc.as.ru, sud_arh@ csc.as.ru, тел. +7 351 263-78-50, +7 351 263-69-78, м.т. +78 9127947057.

Грудочко Иван Валериевич

аспирант кафедры «Древняя история и этнология Евразии» Южно-Уральского государственного университета, специалист по археологии средневековья Урала и Приуралья

e-mail: grudochkoivan@mail.ru

УДК 904.069.8 (477.63):(=511.141)"08/09"

Л.Н. Чурилова, В.А. Ходас
(Днепропетровск)

ДРЕВНЕВЕНГЕРСКИЕ ПАМЯТНИКИ В КОЛЛЕКЦИИ ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ им. Д.И. ЯВОРНИЦКОГО

Публикация представляет состав комплексов древневенгерского погребального инвентаря, обнаруженных у сс. Манвеловка и Коробчино в Степном Поднепровье, экспонирующихся в Днепропетровском историческом музее им. Д.И. Яворницкого.

Ключевые слова: Днепропетровская область, доспехи, древние венгры, Коробчино, Манвеловка, маска, наконечники стрел, сабля, посуда, ювелирные изделия.

К числу наиболее ярких и оригинальных предметов в археологической коллекции ДНИМ им. Д.И. Яворницкого относятся памятники прикладного искусства, образцы вооружения и доспехов, украшения из двух аристократических древневенгерских погребений IX века из сёл Манвеловка (Васильковский район) и Коробчино (Криничанский район) Днепропетровской области (*Чурилова 1986, с. 261; Приходнюк, Чурілова 2001, с. 96*)[1]. Есть много общего в истории поступления этих комплексов в музей. Они происходят из случайно обнаруженных во время земляных работ (строительство дамб) памятников. Местонахождения – склоны балок, указывают на то, что это грунтовые захоронения. В случае с Коробчанским комплексом, когда в 1989 г. археологи ДИМ при помощи бульдозера тщательно исследовали склон – это одиночное погребение. На месте находки у села Манвеловки такие земляные работы не были проведены, из-за чего нельзя сделать вывод о наличии или отсутствия там могильника.

К сожалению, невозможно восстановить ни форму погребальных сооружений, ни особенности погребального обряда, ни состав погребального инвентаря из-за случайного характера обнаружения памятников. Только благодаря археологическому доследованию мест находок можно уверенно утверждать, что это древневенгерские погребения IX века[2]. В состав погребального инвентаря комплексов входят разнообразные предметы из золота и серебра: посуда (кувшин, чаши), украшения (браслеты, нашивные пластины), ножны сабель, погребальные маски. Наличие масок, обилие изделий из сереб-

[1] В связи с тем, что эти памятники опубликованы, задача данного сообщения – напомнить об этих редких находках.

[2] В 1973 г. место находки в Манвеловке исследовала археолог ДИМ Л.П. Крылова. Многие предметы, по рассказам свидетелей, были разнесены местными жителями и в музей не попали.

ра, присутствие в орнаменте сердцевидных фигур, трилистников, – указывают на древнеугорское происхождение памятников. При доследовании местонахождений у сел Манвеловки и Коробчино были обнаружены дополнительные материалы, – кости человека и коня, детали конской сбруи, наконечники стрел, пластины доспехов, керамика, украшения, которые позволяют определить их, как древневенгерские погребения IX века.

Коротко напомним историю и состав находок из Манвеловки и Коробчино.

В 1973 г. В.М. Охотник, директор Васильковского народного музея передал в Днепропетровский исторический музей серебряную маску, сосуд из серебра (типа кувшина без ручки), прямую саблю с серебряными деталями ножен, железный сфероконический шлем, два железных наконечника стрел, пластины железного панциря. При обследовании места находки (1973 г.) Л.П. Крылова, на глубине около 1,5 м от современной поверхности обнаружила остатки погребального сооружения (одну из торцевых стенок ямы с закруглёнными углами), ориентированного по оси восток – запад. Там же она собрала остатки костей коня и человека со следами окиси железа и бронзы, пластины панциря и несколько фрагментов спёкшейся кольчужной сетки, фрагмент лезвия кинжала или ножа (*Чурилова 1986, с. 261*).

Среди переданных предметов из Манвеловки особое место занимает серебряная маска, изготовленная из кованого серебряного листа трапециевидной формы, с круглыми прорезями для глаз, треугольной – для носа, прямоугольной – для рта. По углам маски имелось четыре маленьких круглых отверстия для крепления к основе-подкладке. Размеры маски: высота – 19,0 см, ширина вверху – 14,0 см, внизу – 11,0 см. Самые близкие аналогии – серебряные маски из Танкеевского могильника IX–X вв. в Среднем Поволжье (*Халикова 1976, с. 32*).

Серебряный сосуд – кувшин с высоким коническим горлом и отогнутым наружу венчиком. Дно отсутствует. Высота сосуда – 13,9 см, диаметр тулова – 12,4 см, диаметр устья – 9,4 см. В атласе Я.И. Смирнова «Восточное серебро» представлены сосуды из Сибири, совершенно идентичные манвеловскому (*Смирнов 2009, табл. XCIV, XCV*).

Детали защитного вооружения из Манвеловки представлены шлемом, пластинами панциря и фрагментами кольчужной сетки. Шлем железный, сфероконический, клёпаный из 4-х пластин с зигзагообразным краем (одна из боковых пластин – утрачена). По краю шва, между пластинами корпуса, имеется медная прокладка и заклёпки, на лобной части – фигурная пластина в виде трезубца, сохранилась верхняя часть наносника. В основании шлема – обруч с волнистым краем, на макушке – четырёхугольная пластина с заклёпками для укрепления верхушки шишака (*Чурилова 1986, с. 263*).

Шлем аналогичен по форме и конструктивным особенностям шлемам II «черниговского» типа, по классификации А.Н. Кирпичникова (*Кирпичников 1971, с. 25*).

Большинство панцирных пластин имеет удлинённую прямоугольную форму, – слегка выгнутые, с круглыми отверстиями по углам для крепления, на внутренней стороне пластин имеется отпечаток ткани от подосновы доспеха. Размеры большинства пластин 6,5 × 2,2 × 0,1 см. Это пластины от чешуйчатого панциря (тип II, по классификации Ю.С. Худякова) (*Худяков 1980, с. 120*). Среди многочисленных панцирных пластин имеется лишь несколько фрагментов спекшейся кольчужной сетки (диаметр кольца – 4 мм, толщина – 1,5 мм) (*Чурилова 1986, с. 264*).

Центральное место среди оружия из погребения в Манвеловке, конечно, принадлежит сабле. Эта массивная прямая сабля с рукоятью, слегка изогнутой в сторону лезвия (группа прямых сабель, по классификации Ю.С. Худякова) (*Худяков 1980, с. 40*). Длина клинка – 72 см, ширина у перекрестия – 3,7 см, внизу – 2,4 см, высота рукояти – 10 см, длина перекрестия – 9,0 см. Клинок в древности был разломан на две части. Черенок рукояти прямой, перекрестие напускное, с ромбическим расширением в центре (*Чурилова 1986, с. 263*).

Сохранились серебряная обкладка рукояти сабли и три серебряных обоймы от ножен. Размеры: длина обкладки рукояти – 8,4 см, ширина – 3,2 см; длина средней обоймы – 17,2 см, ширина – 4,3 см; нижней, соответственно, – 8,1 и 3,0 см. Поверхность обкладки рукояти покрыта рельефным орнаментом в виде кружков, в верхней части проступает тамгообразный знак – две изогнутые линии – завитка (*Чурилова 1986, с. 264*).

Среди железных предметов были два наконечника стрел – треугольный срезень и бронебойный, с размерами: 4,5 × 1,4 см (длина пера – 2,1 см) и 4,7 × 1,0 см (длина пера – 1,0 см) (*Чурилова 1986, с. 264*). Размеры предполагаемого фрагмента клиновидного в сечении кинжала – 7,0 × 1,7 × 0,4 см.

Круг аналогий предметов из Манвеловского погребения чётко указал на древневенгерское происхождение памятника и его датировку IX – началом X вв. н.э.

Предметы со второго древневенгерского погребения у села Коробчино Криничанского района не уступают по яркости и оригинальности Манвеловскому комплексу. Схема поступления в ДИМ коробчанских материалов такая же, как и в случае с Манвеловкой. Житель села Коробчино (он же находчик) в 1989 г. принёс в музей две серебряные с позолотой чаши, несколько золотых нашивных пластинок, два браслета (золотой и серебряный) и устье ножен сабли. При доследовании места находки археологами музея (при помощи бульдозера и сборов в округе) обнаружены ещё несколько золотых пластин разных размеров, два железных наконечника стрел, железное стремя, фрагмент сабли, серебряную обойму ножен сабли и половину глиняного кувшина, а также кости человека и коня.

В целом Коробчанский комплекс состоит из 21 предмета из золота и серебра. Наиболее выразительны – два серебряных сосуда. Один из них – в форме чаши – фиалы. Внутренняя поверхность позолочена. В верхней части – позолоченый орнамент – ряд бутонов цветов, выше, по краю чаши, – своеобразная «ёлочка». Размеры сосуда: высота – 5,7 см, диаметр – 12 см (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 97*). Аналогичные чаши были широко распространены среди металлической посуды древнего и средневекового Востока (*Смирнов 2009, табл. CVI, с. 235, 236*). Второй серебряный сосуд в форме плоской чаши – блюда, у которой сбоку, видимо, была ручка (сохранились остатки крепления). На дне сосуда размещён сложный растительно-геометрический орнамент в виде двух вписанных друг в друга восьмилепестковых розеток. Размеры: высота – 4,4 см, диаметр – 22,5 см (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 97*). Близка этой чаше одна из восточных находок из собрания Эрмитажа (*Смирнов 2009, табл. XI, 103*).

Ювелирные украшения представлены золотым и серебряным браслетами. Первое место по художественным достоинствам принадлежит золотому браслету: пластинчатому, на концах которого, в овальных щитках-гнёздах, – вставки из сердолика (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 97*) Размеры: диаметр – 6,8 см, ширина пластины – 0,7 см, диаметр щитка – 1,5 см.

Второй серебряный браслет, круглый сечении, разломан на две части (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 97*). Размеры: диаметр – 6,8 см, диаметр в сечении – 0,55 см. Аналогий браслетам много среди материалов Поволжья и Дунайской Венгрии (*Степи Евразии 1981, с. 79*).

Наиболее многочисленная группа среди предметов из драгоценных металлов – пластины (1 большая и 15 маленьких). Самая большая золотая пластина (листовое золото, размеры – 17,3 × 13,7 см) – прямоугольной формы, с округлыми углами, могла быть, по мнению О.М. Приходнюка, маской (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 99*). Выделяются по форме ещё две пластины – квадратная и прямоугольная (размеры: 4,5 × 4,5 см; 4,2 × 2,45 см) (*Там же, с. 99*). Остальные пластины – круглые, миниатюрные с отверстиями. На поверхности – тиснённый сердцевидный орнамент. Подобный декор часто встречается на бляхах поясных и сбруйных наборов Среднего Поднепровья X в. и является характерным для прикладного искусства древних венгров (*Орлов 1984, с. 43*).

Сохранилось только две серебряные детали ножен сабли – орнаментированное

устье и обкладка без орнамента (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 98*). На поверхности устья нанесен орнамент – позолоченные трилистники. Размеры: 5,0 × 3,7 см. Вторая обойма сильно деформирована, размеры – 11,5 × 3,5 см. Орнамент на устье ножен имеет многочисленные аналогии на древневенгерских предметах (*Ковалевская 1972, с. 106*).

От сабли сохранилась только половина клинка с рукоятью и фрагмент перекрестия (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 99*). Общая длинна фрагмента сабли – 34,2 см, при сохранившейся длине клинка – 27,5 см, ширина – 2,4 см, длина рукояти – 6,5 см, ширина – 1,5 см. Перекрестие пластинчатое, с ромбическим расширением в центре. Размеры: 6,0 × 1,8 см. Сабля по типу относится к салтовским или хазарским малоизогнутым клинкам.

Датировку погребального комплекса также уточняют два железных наконечника стрел: бронебойный и срезень (*Приходнюк, Чурілова 2001, с. 99*). Их размеры: 8,3 × 1,8 и 8,0 × 0,8 см. К датирующим предметам относится округлое стремя, с выделенной плоской петлёй с перехватом, поступившее в деформированном виде (*Там же, с. 100*). Его размеры: высота – 13,0 см, ширина подножки – 4,2 см. Бытовали похожие стремена в VIII–X вв.

Найденный при доследовании места выявления погребения фрагмент кувшина (половина) принадлежит гончарному розовоглиняному сосуду с округлым, расширенным книзу туловом (*Там же, с. 99*). Горло и ручки отбиты и утрачены при земляных работах. Размеры: высота – 16,0 см, диаметры: тулова – 18,5 см, дна – 14,6 см. Ближайшими аналогиями сосуду являются салтовские кувшины (3 вид) (*Плетнёва 1967, с. 115*).

Предметы из Коробчанского погребения отличаются большим художественным качеством и изысканностью. Здесь присутствуют выразительные памятники прикладного искусства – чаши, браслет, детали ножен. В Манвеловском комплексе ярче и многочисленней предметы вооружения и детали доспеха.

В целом, остатки обеих погребальных комплексов как бы дополняют друг друга и достойно представляют немногочисленные древневенгерские памятники IX в. в Степном Поднепровье.

Кирпичников 1971
Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников // САИ. – Москва: Наука, 1971. – Вып. Е-1-36. – № 3.

Ковалевская 1972
Ковалевская В.Б. Башкирия и Евразийские степи IV – IX вв (по материалам поясных наборов) / В.Б. Ковалевская // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972.

Орлов 1984
Орлов Р.С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X – XI вв / Р.С. Орлов // Культура и искусство средневекового города. – Киев: Наукова думка, 1984.

Плетнёва 1967
Плетнёва С.А. От кочевий к городам / С.А.Плетнёва // МИА. – Москва: Наука, 1967. – № 142.

Приходнюк, Чурілова 2001
Приходнюк О.М. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині / Приходнюк О.М., Чурілова Л.М. // Археологія. – Київ, 2001. – № 1. – С. 96-105.

Смирнов 2009
Смирнов Я.И. Восточное серебро / Я.И. Смирнов. – Санкт-Петербург, 2009.

Степи Евразии 1981
Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981.

Халикова 1976
Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 2. – С. 158-178.

Худяков 1980
Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI – XII вв. / Ю.С. Худяков. – Новосибирск: Наука, 1980.

Чурилова 1986
Чурилова Л.Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине / Л.Н. Чурилова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1986. – № 4. – С. 261-266.

Л.М. Чурилова, В.О. Ходас

ДАВНЬОУГОРСЬКІ ПАМ'ЯТКИ В КОЛЕКЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Поховальні комплекси з Васильківського та Криничанського районів Дніпропетровської області не тільки розширили коло давньоугорських поховальних пам'яток, відомих на теренах Східної Європи, а й дали нові яскраві взірці високохудожніх предметів середньовічної торевтики. Парадний посуд, ювелірні вироби, деталі одягу з дорогоцінних металів, уламки зброї і захисного обладунку прикрасили експозицію Дніпропетровського національного історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького, привернувши увагу як вчених, так і пересічних відвідувачів.

Ключові слова: Дніпропетровська область, давні угри, захисний обладунок, Коробчине, Манвелівка, маска, наконечники стріл, посуд, шабля, ювелірні вироби.

L.N. Churylova, V.A. Khodas

OLD-HUNGARIAN ARTEFACTS IN THE COLLECTION OF THE DNEPROPETROVSK NATIONAL HISTORICAL MUSEUM NAMED AFTER D.I. JAVORNYTSKY

The burial complexes of Vasilkovsky and Krinichansky districts of the Dnepropetrovsk Region not only enlarge the number of the Old-Hungarian sites, known throughout the Eastern Europe, but also are the source of a number of new significant examples of the Medieval applied art. The museum exposition has been enriched with ceremonial tableware, jewellery, gold and silver details of garments, remains of weapons and armours, which draw attention of both scholars and usual visitors alike.

Key Words: Old-Hungarian, armour, arrowheads, Dnepropetrovsk region, jewellery, Korobchino, Manvelovka, mask, sabre, tableware.

Чурилова Лариса Миколаївна

старший науковий співробітник відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького, дослідниця середньовічних пам'яток Степового Подніпров'я, археолог, музейник

Ходас Володимир Олександрович

завідуючий відділом археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького, музейник, дослідник історії музейної справи Катеринославщини

e-mail: mail@museum/dp.ua, www.museum.dp.ua, тел. +38 056 377-29-23

49027, Україна, м. Дніпропетровськ, пр-т К. Маркса, 18, Дніпропетровський національний історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького, відділ археології

УДК 904.59 (477.53): (=511.141)"08/09"

О.Б. Супруненко
(Полтава)

ДАВНЬОУГОРСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ПОБЛИЗУ с. ДМИТРІВКИ В НИЖНІЙ ТЕЧІЇ ПСЛА

Робота присвячена оприлюдненню результатів досліджень давньоугорського некрополю у складі трьох дитячих поховань кінця IX – рубежу IX–X ст. н.е., виявленого у кургані в урочищі Чирвин горб поблизу с. Дмитрівки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. в пониззі р. Псла 2007 р.

Ключові слова: Дмитрівка, курган, мадяри, некрополь, поховання, прикраси, Псел, Середнє Подніпров'я, текстиль.

Знахідки давньоугорських старожитностей зустрічаються у Придніпровських передстепах та на межі з Лісостепом не надто часто. А тому відкриття, здійснене на південному заході Полтавщини, в межах Придніпровської лівобережної тераси, відразу ж привернуло до себе увагу дослідників і призвело до появи кількох публікацій (*Супруненко, Маєвська 2007, с. 32-45; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 19-38, 57-67; Супруненко 2008, с. 32-33*). Результатам вивчення дослідженого в ході науково-рятівних розкопок комплексу невеликого мадярського могильника останньої чверті IX ст. і присвячена ця стаття.

Отже, навесні 2007 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації провела дослідження кургану на ділянці землевідводу під будівництво металургійного комбінату ТОВ «Ворскла Сталь». Територія науково-рятівних робіт була розташована за 8 км на північний захід – захід від Комсомольська, між сс. Дмитрівка, Прядки – Кияшки, Солонці і Колгоспна Гора Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (рис. 1: *1-2*).

Розкопки кургану велися на знос, із застосуванням землерийної техніки (бульдозерів Т-20 і Т-130). Для стратиграфічних спостережень на кургані залишені три, зорієнтованих у напрямку північ-південь, бровки. Всі вказівки на глибини у статті подані від рівня умовного центру насипу (далі – УЦ), що був розміщений на сучасній дослідженню вершині кургану (рис. 2: *3*). Зазначимо, що антропологічні визначення за кістковими залишками похованих здійснені старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистентом Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'євим*, визначення решток текстилю і нетканих органічних матеріалів провела викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного уні-

1

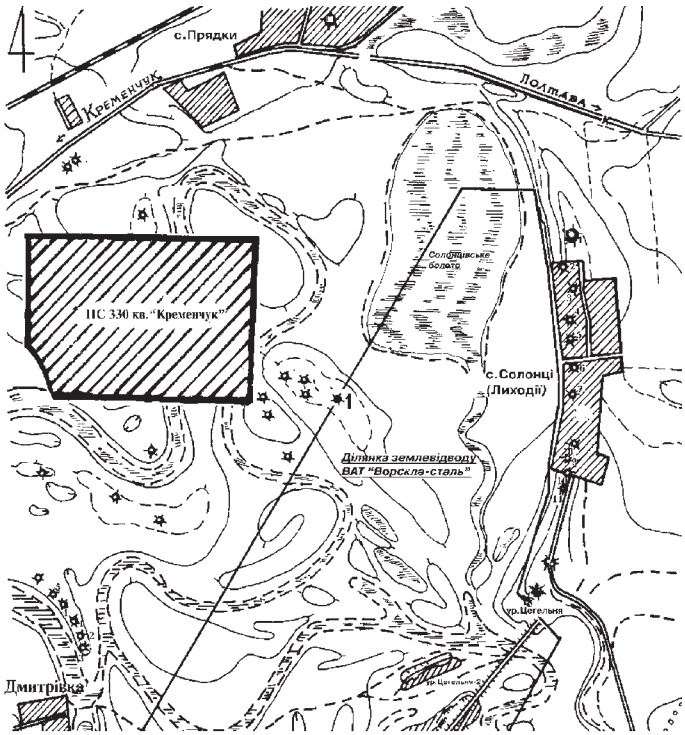

2

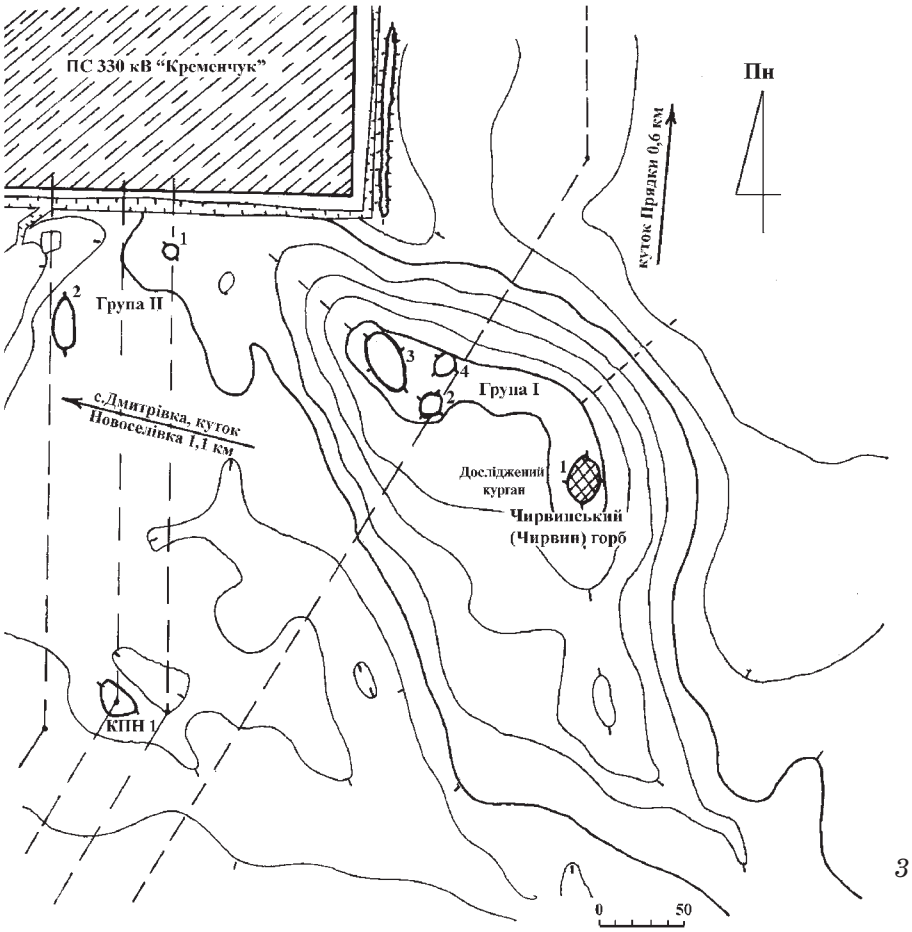

3

Рис. 1. **Дмитрівка, с.** Місце розташування дослідженого кургану (2007 р.).
1. Місцезнаходження району досліджень. 2. Картосхема розташування кургану (*1*).
Умовні позначення: А – кургани; Б – досліджені у 1992-2007 рр. кургани; В – місцезнаходження.
3. План груп курганів на Чирвиному горбі.

верситету «Харківський політехнічний інститут» *С.В. Маєвська*, визначення остеологічних матеріалів здійснив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П.Журавльов*.

Група курганів I (Чирвинська) розташована за 1,1 км на південь від кутка Прядки (стара назва Підлужжя) с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська, за 0,2-0,3 км на південний схід від силової підстанції 330 кв «Кременчук», на останці другої надзаплавної тераси лівого берега Чирвинської стариці, відомого серед місцевих жителів як Чирвин або Чирвинський горб, що прилягає до масиву підвищення другої тераси лівого берега р. Псла та має відносну висоту 3,4 м над рівнем заплави (рис. 1: *2*). Абсолютна висота останця становить 70,43 м (у Балтійській системі вимірів).

Група виявлена у 2006 р. В її складі налічувалося чотири розорані насипи, розміщені компактним, широтно витягнутим скупченням, близьким у плані до чотирикутника, що займало панівне підвищення останця серед боліт і стариць (рис. 1: *3*). Всі кургани розорані і «згладжені» бульдозерами під час вирівнювання угідь для сільськогосподарських робіт у 1960-х рр. Два менші насипи і досі ледь помітні на тлі вкритого різнотрав'ям плато останця, тяжіючи до його надсхилля, а найбільший – зберіг обриси оплилого «довгого» кургану овальної в плані форми, з висотою 0,7 м (*Супруненко 2008а, с. 102-103, № 87*).

Середній за розмірами курган № 1 у складі групи, розміщений зі східного боку, потрапив до зони спорудження обвідного каналу майбутнього комбінату (рис. 1: *3*). Окомірна оцінка стану його збереження не впевнювала в отриманні суттєвих результатів: висота – трохи більше 0,4 м і діаметр 20-25 м. Географічні координати місцезнаходження кургану – 49°07'11,1'' північної широти, 33°38'36,4'' східної довготи; абсолютна висота – 70,48 м, відносна – над рівнем плато мису – 0,48 м.

Під час розкопок у кургані досліджено 25 поховань та 3 ями (фінальнонеолітичні-ранньоенеолітичні – 3, епохи енеоліту – 5, ямного часу – 2, катакомбні – 5, бабинської культури – 1, зрубні – 4, початку раннього залізного віку – 1, скіфського часу – 1, давньоугорські – 3, а також ями катакомбного – 2 і скіфського часу-? – 1). Більшість досліджених поховань належала дітям (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 77-78*) (рис. 2: *3*).

Курган був помітний на тлі різнотрав'я, що з'явилося за останнє десятиліття відсутності оранки (рис. 2: *1*), мав розтягнуту, овальну в плані форму, діаметр 22 × 25 м та нівельовану традиційними методами висоту 0,55 м (рис. 2: *2-3*). На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду пізньоямної, катакомбної і зрубної культур бронзового віку, окремі черепки доби раннього заліза, дрібні відщепи і чешуйки кременю, а також кілька індивідуальних знахідок, які вдалося знайти в орному шарі за допомогою металодетекторів.

Під час дослідження кургану отримані підтвердження його спорудження не менше ніж у чотири етапи. Насип зводився з поверхневого ґрунту – сіро-чорного і коричнюватого супіску, з використанням шматків лучного дерну та підстилаючого його прошарку сіро-коричневого супіску-передматерика. В основі кургану знаходився невеликий *первісний насип*, зведений на пануючому підвищенні мису, висотою 0,2 м, над енеолітичним похованням 11 (рис. 2: *3*). Від цього насипу, ймовірно, висотою трохи більше 0,20 м, практично не збереглося слідів, окрім овальної форми плями обмазки мулом, нанесеної зі зміщенням поверх зазначеного поховання. Вірогідні розміри такого насипу навряд чи перевищували 2 × 3 м. Спорудження первісного насипу було здійснене безпосередньо на північ від групи більш давніх, пізньонеолітичних чи ранньоенеолітичних поховань 10, 19 і 26, які вже існували на краю плато мису біля природного підвищення. На час будівництва вони ще могли мати сліди якихось зовнішніх ознак на кшталт горбків ґрунту чи каміння на стародавній денній поверхні. Зі влаштуванням також енеолітичного («засухинського»-?) поховання 4 цей насип певним чином підсипався і міг мати діаметр 5-6 м, при висоті близько 0,5 м. Проте, чітких слідів цієї споруди прослідкувати не вдалося.

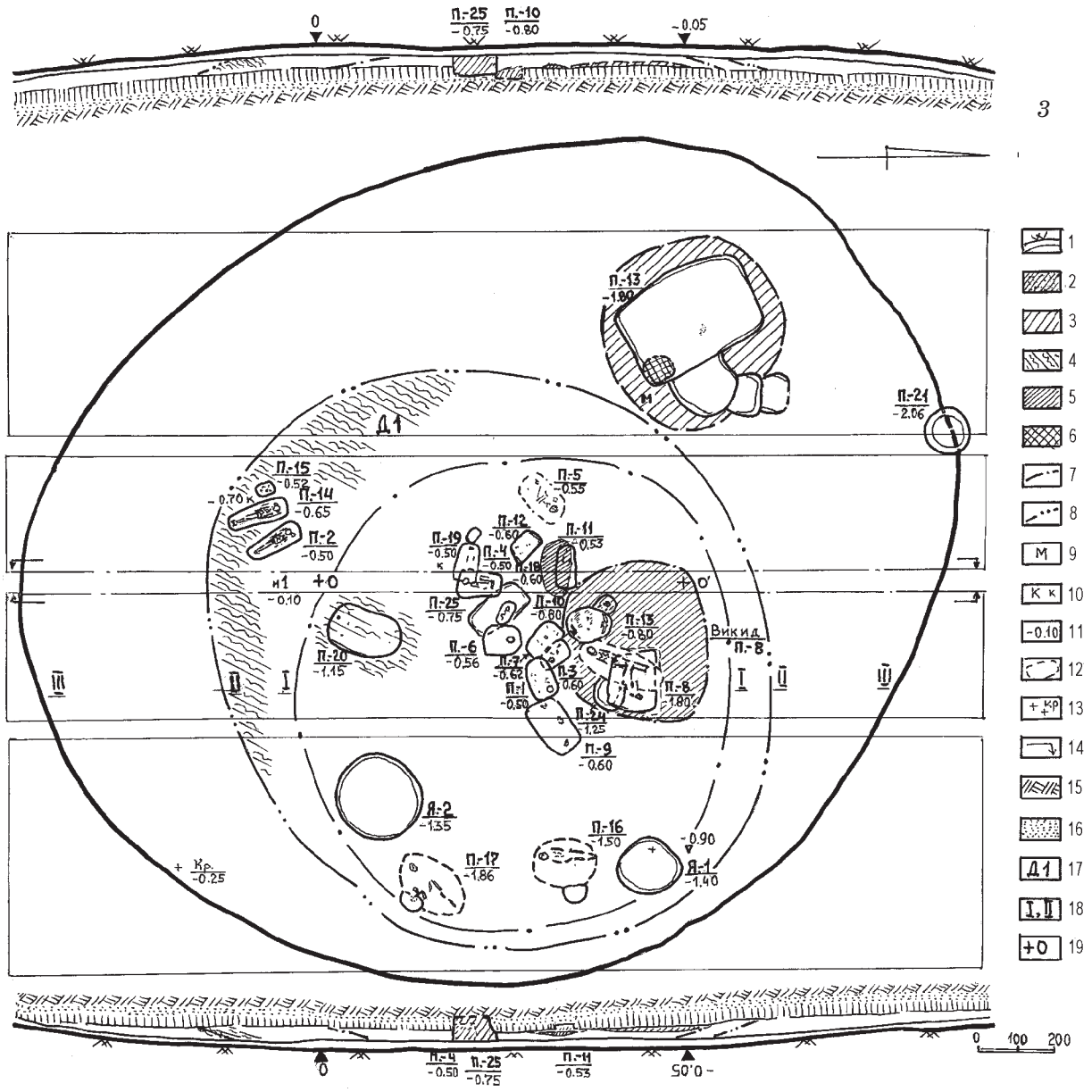

Рис. 2. **Дмитрівка, с.** Курган № 1 групи I в ур. Чирвин горб (дослідження 2007 р.).
1. Вигляд кургану № 1. *З північного сходу.* 2. Початок досліджень. *З півдня.*
3. Курган № 1. План і профілі центральної бровки.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – супіщане заповнення ям; 3 – материковий викид; 4 – мулиста досипка; 5 – мішаний викид; 6 – грабіжницький перекоп; 7 – реконструйовані межі насипу I; 8 – реконструйовані межі насипу II; 9 – монета; 10 – уламки кераміки; 11 – вказівники глибин; 12 – контури катакомб; 13 – вироби з кременю; 14 – зафіксовані профілі бровок; 15 – материк; 16 – пісок; 17 – мулиста досипка 1; 18 – номери насипів; 19 – умовний центр кургану («0»).

Її форму реконструйовано за місцерозташуванням енеолітичних захоронень. До цього насипу впускалося й кілька дитячих енеолітичних поховань, зокрема, середньостогівське або «засухинське» поховання 18, що перерізало яму поховання 10, та постмаріупольське – поховання 23 (рис. 2: *3*).

Центр первісного кургану став місцем влаштування впускного дитячого пізньоямного поховання 12, а північна пола – місцем впуску ще одного дитячого ямного поховання 8, влаштованого у глибокій підпрямокутній ямі, з материковим викидом кільцевої форми навкруги, діаметром 4,0 × 4,5 м, сліди якого простежені на рівні стародавнього горизонту. Після здійснення поховання 8 курган був досипаний, а його насип «отримав» діаметр близько 12 м (*насип I*). Про висоту цієї надмогильної споруди судити важко. Межі насипу I реконструйовані, швидше, за планіграфією пізніших впускних поховань.

Центр, східна й південна поли насипу I, за фінальної доби раннього бронзового віку, стали місцем влаштування групи катакомбних захоронень донецької (поховання 22) та інгульської культур, спорудження останніх супроводжувалося жертовними ямами круглої чи видовженої в плані форми (поховання 16, 17, 24, ями 1 та 2, «поховання 20» або яма 4). Катакомбний етап існування кургану завершився підсипанням насипу і спорудженням чергового *насипу II*. Його рештки добре простежені у південній частині кургану, де траплялися переважно знахідки уламків катакомбного ліпного посуду і залягав масив основи, зведений з використанням мулистого кільця досипки, влаштованого з метою «стягування» піску від розповзання. Реконструйовані параметри насипу II вирахувані на основі планіграфічних спостережень – діаметр 14-17 м, а споруджувався він, імовірно, у кілька прийомів (*Супруненко, Маєвська, Шерстюк 2007, арк. 9-12*).

Наступний етап існування кургану пов'язаний зі впуском в його центр поховання 25 бабинської культури та влаштуванням на вершині невеликого некрополю бережнівсько-маївської зрубної культури доби пізнього бронзового віку (поховання 3, 5-7). Важко стверджувати напевне, чи здійснювалися у цей час більш-менш помітні досипки насипу II. Вірогідніше за все, існування зрубного могильника призвело до проведення суто локальних земляних робіт біля вершини насипу.

Завершило етап існування насипу II влаштування у центрі кургану впускного дитячого поховання 1 початкової доби раннього залізного віку, яке могли залишити нащадки чорноліських переселенців на Лівобережжя Дніпра, про що свідчить і випадкова знахідка дволопатевого наконечника стріли так званого жаботинського типу.

За скіфської епохи край північно-західної поли насипу II була споруджена велика поховальна камера підпрямокутної форми, з трьома сходинками з північного боку (поховання 13). Простежені сліди мішаного викиду кільцевої форми навколо ями, діаметром 4,5 м, що лежав на стародавньому горизонті. Вірогідно, зазначена камера так і залишилася пустою – кенотафом, хоча її влаштування призвело до підсипання кургану і спорудження *насипу III* дослідженої поховальної споруди. Цей насип формувався з дернин, взятих з околу – зі схилів мису. Діаметр насипу III, овальної в плані форми, «зріс» до 22 × 25 м (рис. 2: *3*). Північна пола насипу III перекривала круглу в плані і пусту яму 3 («поховання 21»), споруджену також, вірогідно, за скіфської доби. На початок XX ст. висота кургану перевищувала 1,5 м (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 11-13*).

Саме останній насип III й був обраний для влаштування у південно-західному його секторі за епохи середньовіччя невеликого дитячого некрополю мадярського напівкочового населення кінця IX ст. (поховання 2, 14 і 15), що видовженим рядком протяжністю 2 м, з орієнтацією з північного сходу на південний захід, завершував період використання кургану в якості поховальної пам'ятки (рис. 2: *3*).

Після появи на прилеглій території хуторів українського населення XIX–XX ст. курган почав поступово руйнуватися. У 1960-х рр. він був розгорнутий бульдозером у вигляді видовженої «плями» 20 × 30-35 м, і з того часу розорювався.

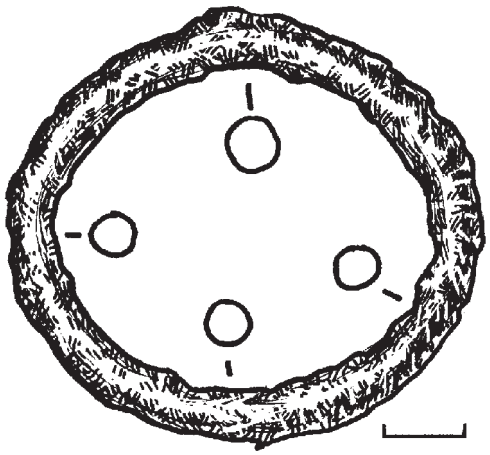

Рис. 3. **Дмитрівка, с.** Курган № 1. Насип. Кільце від вузди. *Залізо.*

З-поміж знахідок в орному шарі насипу виявлений і давньоугорський предмет. Це – залізне *кільце* від ременів вузди – виріб ковальської роботи, овальної форми діаметром 5,2 × 5,6 см, виготовлений з круглого у перетині дроту, з діаметром стрижня 0,45-0,60 см (рис. 3). Знахідка трапилася за 1,8 м на південний захід від вершини, на глибині 0,25 м (кут 243°) від УЦ. Вірогідно, належить до складу частини інвентаря одного з давньоугорських впускних поховань, вміщеного у заповнення ями, звідки був винесений під час розгортання насипу (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 14, рис. 5*).

Поховання 2 впущене до насипу III за 1,3 м на південний захід (кут 217°) від УЦ, з рівня стародавньої поверхні (рис. 2: *3*: п.2; 4: *1*). Досліджувалося з глибини 0,45 м, безпосередньо під орним шаром (рис. 5: *1*).

Знаходилося у підпрямокутній, із незначно скругленими кутами, ямі, спорудженій в масиві насипу і похованому ґрунті, дещо розширеній у північно-західній частині. Яма мала розміри – 0,43-0,51 × 1,40 м, глибину від рівня УЦ – 0,60 м, була зорієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис. 4: *1*). В основі стінки були рівними і вертикальними, дно – рівним. Яма виявилася заповненою щільним супіском сіро-коричневого кольору, що не містив решток перекриття (рис. 4: *1*; 5: *1*).

Посеред ями, за її довгою віссю, була покладена дитина, у випростаному на спині положенні головою на північний захід, лицем на схід, з витягнутими вздовж тулуба руками, з викладеними кистями рук долонями вниз, випростаними ногами, стопи яких лежали також витягнуто в повздовжному напрямку (рис. 4: *1*). В головах, вірогідно, під грубою плетеною підстилкою типу циновки, виготовленою зі стебел трав'янистих рослин, знаходилася стегнова кістка молодої особини коня свійського (рис. 4: *1*: 2), що виконувала функції своєрідної подушки, а також була основою для запасу напутньої м'ясної їжі. Кістка стегна жеребця мала сліди прожарювання на вогні.

За одонтологічними визначеннями, скелет належав *дитині*, у віці 8-9 років, вірогідно, хлопчику.

Поховання вирізнялося доволі багатим інвентарем. Так, на розвалі скроневих кісток черепа, на одній з очних западин, а також ближче до тазових кісток скелету, виявлені підпрямокутної форми шматочки тонкої золотої фольги від посмертної маски (лицевого покриття) – накладки на очі, ніс і рота, котрі на час здійснення поховання були нашиті на легку шовкову тканину, що вкривала обличчя. Сліди цієї тканини простежені на зворотному боці платівок (рис. 4: *1*: 1). Дві з них залишилися безпосередньо на кістках черепа, ще дві були переміщені землерийними тваринами у похованні до поясу.

Біля черепа і під ним знайдені невеликі золоті круглі розімкнуті сережки, виготовлені з тонкого дроту (рис. 4: *1*: 3).

На правій руці похованого знаходився платівчастий бронзовий браслет, із розімкнутими кінцями, вкритий ззовні тонким листом срібла (рис. 4: *1*: 8; 5: *2-3*). На металі браслету збереглися два шматочки тонкої шовкової тканини від одягу (рис. 4: *1*: 8: тк). На безіменному пальці лівої руки був надітий широкоплатівчастий бронзовий перстень із розімкнутими кінцями, також плакований ззовні тонким листом срібла (рис. 4: *1*: 6; 5: *3*).

Найбільш вишуканим елементом убору дитини був пояс з деталями набору – бронзовими, вкритими срібною фольгою, орнаментованими бляшками двох типів, майже кожна із двома, одна – з трьома штифтами (рис. 4: *1*: 4); накладним тон-

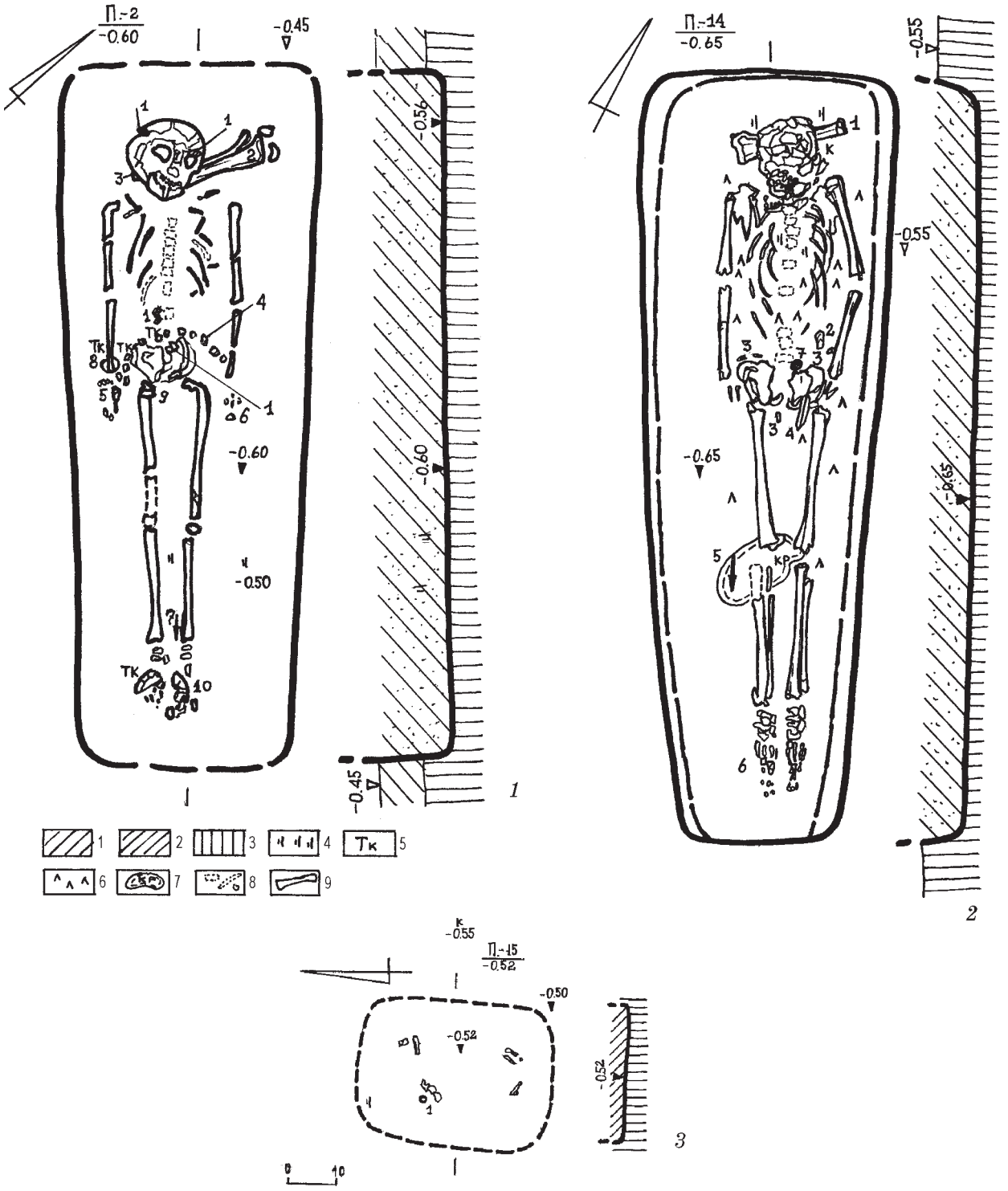

Рис. 4. **Дмитрівка, с.** Курган № 1. Плани і перетини захоронень давньоугорського могильника: поховання 2 (*1*), 14 (*2*) і 15 (*3*).

На планах поховань позначені: *поховання 2*: 1 – деталі маски-покрову, *золото*; 2 – стегнова кістка бика; 3 – сережки, *золото*; 4 – бляшки поясного набору, *бронза, срібло*; 5 – рештки ножа, *залізо, дерево, срібло, шкіра, сліди текстилю*; 6 – перстень, *бронза, срібло*; 7 – розвал наконечника стріли, *залізо*; 8 – браслет, *бронза, срібло*; 9 – наконечник ременя і розвал пряжки, *срібло, залізо*; 10 – уламки прикрас взуття, *срібло*; тк – залишки текстилю, *тканина*; *поховання 14*: 1 – стегнова кістка коня; 2 – наконечник ременя, *срібло, залізо*; 3 – бляшки, *срібло*; 4 – розвал ножа, *залізо, срібло, шкіра, рештки дерева і текстилю*; 5 – наконечник стріли, *залізо*; 6 – залишки прикрас взуття, *срібло*; 7 – плід каштану, *рослинний тлін*; *поховання 15*: 1 – сережка, *срібло, позолота*.

Умовні позначення: 1 – ґрунт насипу; 2 – супіщане заповнення; 3 – похований ґрунт; 4 – вуглини; 5 – залишки текстилю; 6 – рештки кошми; 7 – нори, кротовини; 8 – кістковий тлін; 9 – кістки.

ким срібним платівчастим наконечником (рис. 4: *1*: 9) із залишками тканини та шкіри поясу, а також підвішеним до поясу праворуч невеликим залізним ножем у шкіряно-текстильних піхвах, обгорнутих смужками срібної фольги (рис. 4: *1*: 5). Всі ці деталі поясного набору виявлені на кістках тазу та на верхній частині правої стегнової кістки чи поряд із нею (рис. 5: *2-4*).

Прикраси поясу зберегли під собою кілька дрібних фрагментів текстилю різних типів (рис. 4: *1*: тк). Варто відзначити, що поряд із наконечником ременя були знайдені уламки залізних стриженьків від прямокутної форми рамки пряжки, розміром близько 2,1 × 3,4 см, допоміжні деталі кріплення якої та язичка, якщо він існував, виявити не вдалося.

В ногах знаходилося кілька дрібних вуглин. Поряд із лівою гомілковою кісткою виявлений розвал залізного черешкового наконечника стріли, покладеної вздовж довгої вісі могили та лівої ноги, вістрям до стоп дитини (рис. 4: *1*: 7).

На кістках стоп ніг знаходилися розвали великих і менших за розмірами видовжених тонких срібних пластин з фольги, що слугували зовнішніми прикрасами шкіряного взуття на носку і в нижній частині халявки, й які з внутрішнього боку зберігали відбитки шкіри типу сап'яну та окремі обривки текстилю (рис. 4: *1*: 10: тк, шк; 5: *1*).

Прикраси і залишки коштовних тканин від багатого одягу, рештки вишуканого взуття й інші речі засвідчують досить високий майновий статус родини, дитина якої була похована край поли кургану.

Нижче наводиться опис речових металевих, дерев'яних, текстильних і шкіряних *знахідок*.

Вироби із золота

1. *Шматочки* тонкої *золотої фольги* – деталі та прикраси посмертної маски (лицевого покриття) з шовку, що були накладками з коштовного металу на очі, ніс і рота (рис. 5: *6*: 1-4; 6: *1-4*). 4 од.

Це листочки тонкої (0,010-0,012 мм) фольги підпрямокутної в плані форми, два з яких (менші), що мали дещо скруглені назовні чи ввігнуті до середини довші боки, призначалися для накривання очей (рис. 5: *6*: 2, 4; 6: *2, 4*), а дві інші – для рота, з наявністю повздовжних розрізів на коротших краях (рис. 5: *6*: 3; 6: *3*), та для носа (рис. 5: *6*: 1; 6: *1*). Останній фрагмент фольги мав надриви, нерівні краї і був вигнутий у вигляді овального виступу, з невеликими прогинами в основі, на кшталт відбитку ніздрів дитини. До речі, на ньому й після очищення та часткового розпрямлення помітні сліди цієї деформації (рис. 5: *6*: 1).

Всі шматочки були пожмаканими, з численними згинами, по краях мали розриви. Вони з'явилися від просідання масиву заповнення на пришиту до тканини фольгу. Проколів від голки на кожному шматочку металу налічувалося від 4 до 6. На зворотному боці фольги відзначені відбитки тонкої першосортної шовкової тканини з сатиновим переплетенням від лицевого покриття (*Давидан 1981, с. 100-113; Маєвська 2007, с. 97*).

Розміри накладок на очі – 1,25-1,45 × 2,5 см і 2,45 × 2,55 см, вага, відповідно, – 0,29 та 0,25 г (рис. 5: *6*: 2, 4; 6: *2, 4*), на ніс – 1,8-2,5 х 2,4 см, вага – 0,51 г (рис. 5: *6*: 1; 6: *1*), на рот – 1,65-1,64 × 2,40 см, вага 0,33 г (рис. 5: *6*: 3; 6: *3*).

Відомо, що важливою деталлю поховального обряду давніх мадяр було покриття обличчя масками – своєрідним саваном (*Приходнюк 2001, с. 105*). Виготовлялися вони з тканини чи шкіри і мали накладки переважно з дорогоцінних металів (*Фодор 1993, с. 168-175*). Подібні маски на території Угорщини з'явилися наприкінці IX ст. (*Dienes 1963, s. 109-111*). До Подунав'я їх принесли із собою угри зі степів Поволжя і Приуралля, де такі маски мали розповсюдження у VIII – на початку XI ст. (*Казаков 1968, с. 232-233; Халикова 1976, с. 153*). Є знахідки решток масок і в Середньому Подніпров'ї, зокрема, в угорських поховальних комплексах Дніпропетровської області – Манвелівці та Коробчиному (*Чурилова 1986, с. 261-266; Приходнюк, Чурілова 2001, с. 99*). Варто вказати, що золоті накладки від маски на очі та рота походять з чоловічого поховання X ст. поблизу Hajdu-boszormeny в Угорщині (*The Ancient Hungarians 1996, p. 225, fig. 1*). Знахідка ж решток маски у

похованні в Дмитрівці на Полтавщині є найпівнічнішим пунктом виявлення подібних речей в Україні (*Супруненко, Маєвська 2007, с. 23-24*).

2. *Сережки* круглої форми, із незначно розімкнутими прямо зрізаними кінцями, один з яких завужений, виготовлені з тонкого золотого дроту (рис. 5: *5*; 6: *5-6*). 2 од.

Діаметр кілець – 1,5 та 1,6 см, діаметр дроту – 0,10-0,12 см, вага прикрас – 0,79 і 0,81 г.

Належать до досить поширених типів прикрас, відомих як у поволзьких могильниках IX – початку XI ст. з угорськими захороненнями (*Плетнёва 1981, с. 167, рис. 52: 79*), так і більш масово в мадярських жіночих і чоловічих могилах Подунав'я (*Nepper Ibolya 2002, tab. 25: 8-9; 46: 7; 67: 1; 74: 1; 115: 3; 137: 11-12; 188: 5-6; 189: 14,17; 190: 1-4; 241: 21, 22; 242: 11*). Поєднання срібних накладок на очі та золотих сережок відзначене у похованні 6 з Hajduboszor-meny-Bodaszolo-Budoskut (*The Ancient Hungarians 1996, p. 167-168, fig. 1-4*).

Комбіновані прикраси з мідного сплаву та срібла

3. Масивний *платівчастий* гладенький *браслет* із розімкнутими – потоншеним і потовщеним кінцями, виготовлений із мідного сплаву, вкритий ззовні тонким листом срібла (рис. 6: *8*), який незначно загнутий за внутрішні краї прикраси (рис. 7: *1-2*). Один із кінців браслета трохи закруглений, інший – прямозрізаний. Декорування прикраси сріблом здійснене нашвидкоруч, без старанного вирівнювання фольги, навіть зі втратами дорогоцінного металу.

Діаметр браслета – 3,8 × 4,0 см, ширина – 1,0-1,1 см, товщина смуги металу – 0,20-0,25 см, загальна вага прикраси – 12,65 г (рис. 6: *8*; 7: *1-2*).

Бронзові пласкі дитячі браслети належать до досить поширених предметів поховального інвентаря (*Nepper Ibolya 2002, tab. 46: 5-6; 85: 7; 104: 2, 3*), зокрема, подібна прикраса, обтягнута золотою фольгою, походить з жіного поховання в Heves-Kapitanyhegy (*The Ancient Hungarians 1996, p. 392-393, fig. 4*).

З внутрішнього боку браслета зберігся незначний фрагмент шовкової першосортної тканини від одягу із залишками пігменту світло-жовтого кольору на нитках, поверх якого нанесений відтиск золотистого кольору з досить чіткими межами, що може бути слідами малюнку на тканині (набійка, розпис тощо) (*Маєвська 2007, с. 97, 98*).

4. *Перстень* з мідного сплаву широкоплатівчастий, із розімкнутими кінцями, вкритий ззовні тонким листом срібла, що неохайно і нерівномірно загнутий за внутрішні краї прикраси (рис. 6: *7*; 7: *3*). Ширина персня нерівномірна, кінці смужки металу обрубані. Вкривання прикраси сріблом здійснене також нашвидкоруч, без вирівнювання фольги, з розривами і втратами металу (рис. 7: *3*).

Діаметр – 1,6 × 1,8 см, ширина платівки – 0,8-0,9 см, товщина смужки металу – 0,12-0,15 см, загальна вага прикраси – 2,23 г (рис. 6: *7*).

5. Деталі поясного набору – прикраси ременя – *бляшки* бронзові литі, вкриті срібною фольгою, орнаментовані, двох типів, переважна більшість із двома, одна – із трьома штифтами для закріплення на ремені (рис. 4: *1*: 4; 5: *3*). На внутрішньому боці бляшок виявлені фрагменти шерстяної тканини високої якості, а також тонкої низькоякісної, проте, добре задубленої, фарбованої синім фарбником (індиго-?) шкіри;

а) *бляшки поясні*, у вигляді видозміненого геральдичного щита п'ятикутної форми, із незначними виступами внизу та помітним загостренням зверху, декоровані рельєфним зображенням у рослинному картуші зі стилізованим трилисником, утвореним пагоном, двома листочками і бутоном квітки (рис. 6: *10-22*). Бляшки відлиті з мідного сплаву у двох формах: з деталізованими та майже відсутніми прожилками листочків. Зверху прикраси вкриті тонкою срібною фольгою, неохайно загнутою по краях зі зворотного боку (рис. 7: *4-5*). Всі бляшки мають по два штифти для кріплення, розміщені вздовж довгої вісі виробів (рис. 6: *10-22*; 7: *4-5*). Знаходилися на ремені загостреннями вліво і вправо (рис. 5: *2*-3). Висота – 2,2-2,4 см; ширина – 1,6-1,7 см;

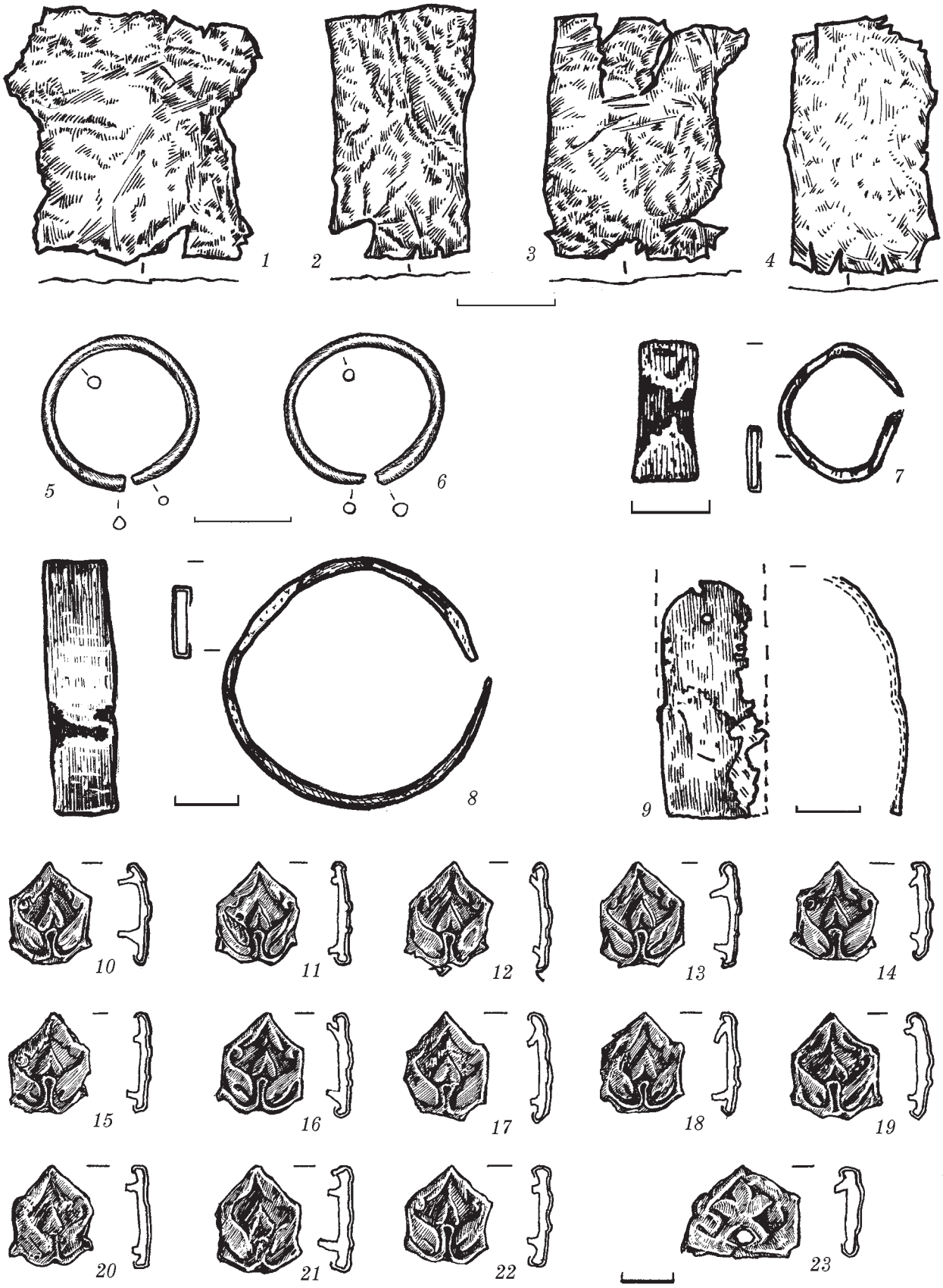

Рис. 6. **Дмитрівка, с.** Курган № 1, поховання 2.
1-4 – деталі покрову – поховальної маски; 5-6 – сережки; 7 – перстень; 8 – браслет;
9 – наконечник ременя; 10-23 – бляшки від поясу.
1-6 – золото; 7-8, 10-23 – бронза, срібло; 9 – срібло.

товщина щитка – 0,23-0,26 см; довжина штифтів – 0,2-0,5 см; їх діаметр – 0,1-0,2 см; вага – від 1,44 до 2,72 г (рис. 6: *10-22*). 13 од. На кількох бляшках відзначені накипілі відбитки тонкої шовкової першота другосортної тканин від одягу, можливо, китайського виробництва, на частині ниток яких збереглися залишки синього чи синьо-зеленого барвника, а також виявлена накладена на текстиль нитка – свідчення наявності вишивки (*Маєвська 2007, с. 97-98*);

б) *бляшка до поясу*, у вигляді широкого видозміненого геральдичного щита п'ятикутної форми, із загостренням, декорована рельєфним зображенням у рослинному картуші зі стилізованим трилисником – листя та бутон квітки (рис. 6: *23*; 7: *6: зверху, третє зліва*). Бляшка відлита з мідного сплаву, без деталізованих прожилок листочків. Зверху прикраса вкрита тонкою срібною фольгою, загнутою скраю зі зворотного боку прикраси і прогладженою лощилом. Має три штифти для кріплення, розміщені вздовж довгої вісі виробу, у вигляді рівнобедреного трикутника. Знаходилася посередині на лицевій ділянці ременя (загостренням донизу). Висота – 2,3 см; ширина – 1,95 см; товщина щитка – 0,2 см; довжина штифтів – 0,2-0,3 см; їх діаметр – 0,2 см; вага – 2,31 г (рис. 6: *23*; 7: *6*). На бляшці та під нею виявлені відбитки двох шарів першосортної шовкової тканини китайського виробництва від одягу.

Набір прикрас поясу досить специфічний. На думку О.В. Комара, він не має прямих аналогій ні в Приураллі, ні в Угорщині. Останнє цілком закономірно, з огляду на час появи таких виробів. Від прикрас «танкеївського» стилю на бляшках залишилося лише точне відтворення рослинного декору, де ще читаються окремі листочки та квіти. В той же час, загальна композиція – центральні квітка і листок, обрамлена двома листками знизу, в різних стилізаціях є досить характерною для бляшок вже X ст. (*повідомлення О.В. Комара*). З аналогій бляшкам дмитрівського поясу, що демонструють розвиток форми і стилю набору, необхідно назвати вироби з поховання 2 з Retkozberencs-Paromdomb (*The Ancient Hungarians 1996, p. 167-168, fig. 1-4*) та зруйнованого поховання з каталогу Й. Хампеля (*Hampel 1905, taf. 412, D. 4*) в Угорщині.

В плані паралелей, так би мовити, лівобережного походження, варто назвати скарб деталей поясу, знайдений на роменському городищі Кудеярова Гора (*Енуков 2005, рис. 55; Шпилев 2010, рис. 8: 14-17*).

Вироби зі срібла

6. *Наконечник ременя* накладний платівчастий, виготовлений з листа тонкої срібної фольги (рис. 6: *9*; 7: *9-10*), – деталь поясного набору, із залишками тканини та шкіри поясу (рис. 7: *10*). Має підпрямокутну, дещо вигнуту у перетині форму, з ледь вигнутим завершенням донизу. Верхня частина закруглена, з отвором для пришивання. Край незначно загнутий на зворотний бік. Зі внутрішнього боку збереглися шматочки низькоякісної, хоча і добре обробленої шкіри від поясу, вірогідно, з текстильною підкладкою, зі слідами фарбування синім фарбником (індиго-?), та волокна шовкової тканини.

Наконечник зі втратами, правий бік знищений корозією (рис. 7: *9-10*). Розміри: довжина – 4,1-4,2 см, ширина – 1,8 см, товщина фольги – 0,07-0,12 мм, діаметр отвору для пришивання – 0,6 × 0,9 мм (рис. 6: *9*).

7. Розвали великих і менших за розмірами видовжених тонких *срібних пластин* (фактично, фольги), прямокутної і напівовальної форми, які були прикрасами шкіряного взуття – його носка і нижньої частини халявки (рис. 4: *1*: 10). Збереглися в розвалах, з дрібних окислених фрагментів. Вдалося реконструювати з фрагментів одну з великих прямокутних пластин, розміром 3,4 × 4,7 см, та одну напівовальну, розміром 2,1 × 2,5 см. 2 од., в уламках (рис. 7: *11-12*; 8: *3-4*). На прикрасах взуття є проколи від нашивання на текстильну основу, закріплену на сап'яні – по 6-12 отворів, діаметром 0,02-0,05 см. Товщина фольги – 0,08-0,10 мм. Апробовані кілька уламків фольги, виготовленої зі срібла проби 700-720°. Метал досить корозований (рис. 7: *11-12*). В цілому, реконструкція, здійснена за розвалами бляшок і шкіряного тліну нижньої частини взуття, ймовірно, з низькими халявами,

виглядає таким чином (рис. 8: *6*). Під час дослідження склалося враження, що носок був прикрашений трьома овальними шматочками фольги різних розмірів, стопа – чотирма прямокутними платівками, а обідок халявки – смужкою з напівовальних платівок більших і менших розмірів, розміщених по колу почережно (рис. 8: *5*). Основою для нашивання прикрас, тобто, матеріалом виготовлення взуття, був сап'ян з фарбуванням темновишневого кольору та обробкою поверхні у вигляді часткового шліфування.

Вироби із заліза, декоровані сріблом

8. *Ніж* залізний у шкіряно-текстильних піхвах, обгорнутих смужками срібної фольги (рис. 4: *1*: 5) – деталь поясного набору (рис. 7: *7-8*).

Ніж залізний невеликий односічний, черешкового типу, з прямою спинкою й уступом в основі, прямим лезом, з руків'ям, утвореним двома колодочками тонких дерев'яних накладок з крушини вільхоподібної або вільшини (*укр. нар.*) (*Frangula alnus L.*), примотаних до черешка тканиною з волокнами рослинного походження і полотняного переплетення, закріплених на краю черешка та в основі леза двома вузькими смужками срібної фольги в 1,5-2 обороти (рис. 8: *1*).

Ніж мав шкіряно-текстильні піхви, також скріплені двома більш широкими смужками срібної фольги, до більшої з яких кріпилося просте вушко, за яке піхви підвішувалися до поясу (рис. 8: *1*). Піхви в основі мали шар тонкої тканини сатинового переплетення з волокон рослинного походження, поверх якої знаходився шар тонкої шкіри. Зверху ця шкіра була обмотана тонким щільним шовком, стягнутим в усті піхов шкіряним подвійним «комірцем». Поверх, під устям, тканина додатково була стягнута широкою (2,0-2,2 см) полосою срібної фольги, внизу піхов – ще однією смужкою тонкого срібла (ширина 1,1-1,2 см) в 1,5 обороти (рис. 7: *7-8*).

Розміри ножа: довжина збережена – 10,1 см; довжина реконструйована – 11,5 см; довжина черешка – 4,1 см; довжина леза – 7,2 см; ширина леза – 1,0-1,1 см; товщина леза – 0,2 см; перетин черешка – 0,3 × 0,4 см. Розміри піхов: довжина – 7,6 см; ширина – 1,7 см; товщина – орієнтовно, 0,7 см. Зберігся в уламках (рис. 7: *7-8*; 8: *1*).

Вироби із заліза

9. Уламки залізних стриженьків від прямокутної форми рамки *пряжки*, розміром близько 2,1 × 3,4 см, що мали перетин – 0,3 × 0,4 см. Допоміжні деталі кріплення пряжки та її внутрішні елементи виявити не вдалося.

10. Розвал *наконечника стріли* залізного черешкового (рис. 4: *1*: 7). Найближчі паралелі має з килеподібними наконечниками, з розширенням пера у нижній частині довжини, 34-го типу, за класифікацією О.Ф. Медвєдєва (*Медведев 1966, с. 63, табл. 12: 34*), що побутували у VIII–IX, і, можливо, X ст., та відомі, зокрема, на Танкеївському могильнику у Середньому Поволжі (*Генинг, Халиков 1964, с. 72-85*). Є знахідки подібних наконечників і на Новотроїцькому городищі (*Ляпушкин 1958, рис. 9: 8, 12; 62: 5; табл. 93: 16, 17*), які можна пов'язувати з функціонуванням давньоугорського могильника на майданчику городища чи мадярським нападом на сіверянське поселення (*Приймак 1997, с. 48-51; 1998, с. 93-103; 2007; 2008, с. 123; зр.: Комар, Сухобоков 2004, с. 168-169*). Правда, від «класичних» вістер стріл 34-го типу цей наконечник відрізняється трохи довшим пером і наявністю його незначного звуження до основи.

Реконструйована довжина наконечника – 12,1 см; ширина пера максимальна – 1,5 см; ширина пера в основі – 0,9-1,0 см; довжина черешка – 4,2 см; товщина ромбоподібного у перетині пера – 0,2 см; перетин підпрямокутного у перерізі черешка – 0,20-0,25 × 0,30-0,40 см (рис. 8: *2*). Збереглися і два уламки круглого древка стріли, довжиною 1,3-2,3 см, перетином 0,4 × 0,4 см, та відбитки цього древка на частині черешка. Матеріалом виготовлення древка була гілка яблуні-дички (*Malus sylvestris L.*).

Досліджений поховальний комплекс належить до кола давньоугорських старожитностей фінального часу перебування мадяр в Ателькузу у кінці IX – на рубежі IX–X ст. (*Супруненко, Маєвська 2007, с.43*).

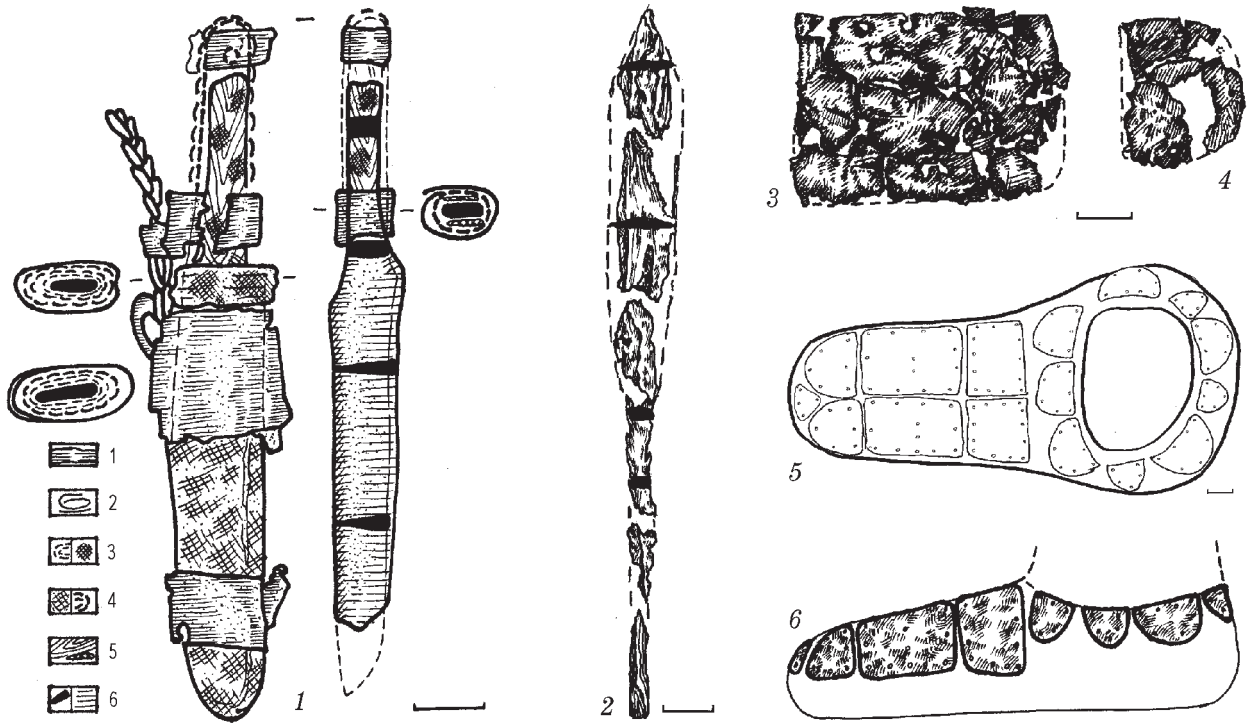

Рис. 8. **Дмитрівка, с.** Курган № 1, поховання 2.
1 – ніж у піхвах, з елементами реконструкції; 2 – наконечник стріли; 3 – платівки – прикраси взуття; 4 – схема розміщення прикрас на взутті; 5 – реконструкція декору взуття.
1 – залізо, срібло, дерево, шкіра і текстиль; 2 – залізо; 3 – срібло.
Умовні позначення: 1 – срібло, фольга; 2 – срібна фольга в перетині; 3 – рештки тканини; 4 – залишки шкіри; 5 – рештки дерева; 6 – залізо.

Поховання 14 впущене до насипу III за 1,9 м на південний захід (кут 237°) від УЦ, з рівня поверхні кургану (рис. 2: *3*: п.14). Досліджувалося з глибини 0,55 м від УЦ (рис. 4: *2*).

Знаходилося у підпрямокутній, зі скругленими кутами ямі, спорудженій в масиві насипу III і похованому ґрунті, розширеній у північно-західній частині. Яма мала на рівні виявлення розміри – 0,32-0,50 × 1,54 м, по дну – 0,22-0,42 × 1,50 м, глибина від рівня УЦ становила 0,65 м. Зорієнтована довгою віссю з півночі – північного заходу на південь – південний схід (рис. 3: *2*; 9: *1*). Стінки в основі мали незначне звуження до рівного дна. Яма була заповнена щільним сіро-коричневим супіском, що не містив решток перекриття (рис. 3: *2*).

Майже посеред ями, ближче до її східної стінки, за довгою віссю поховання, розміщувалися кістки скелету дитини, викладеної у випростаному на спині положенні, головою на північний захід горілиць, з випростаними вздовж тулуба руками (причому, ліва була незначно зігнута в лікті), з кистями рук, викладеними поряд із тазом, долонями донизу. Ноги знаходилися у випростаному положенні, їх стопи лежали витягнуто (рис. 3: *2*; 9: *1*).

В головах дитини, під кошмою, рештки якої збереглися у вигляді шкіряного тліну на дні ями, знаходилася стегнова кістка дорослої особини бика свійського (рис. 3: *2*: 1; 9: *1*). Вона не тільки виконувала функції своєрідної подушки, а й була основою для запасу напутньої м'ясної їжі. Кістка стегна бика виявилася надто крихкою, вірогідно, зі слідами термічного впливу.

За одонтологічними визначеннями, скелет належить *дитині*, у віці 11-12 років, можливо, хлопчику, що засвідчує і комплекс супутнього інвентарю, характерний для осіб чоловічої статі. Відзначені певні одонтологічні маркери родинної спорідненості дітей з поховань 2 і 14, що могли бути братами (*Артем'єв 2007, с. 101*). Останнє вказує, вірогідно, на ро-

динний характер давньоугорського кладовища в насипу дослідженого кургану, включаючи й поховання 15, та на досить недовготривалий час його функціонування, з огляду на планіграфію захоронень та вік похованих.

У похованні виявлений менш багатий, у порівнянні з похованням 2, інвентар. Він включав деталі поясного набору, прикраси взуття, речі особистого вжитку та наконечник стріли (рис. 3: *2*).

Зліва від черепа відзначена вуглина, справа виявлений фрагмент стінки ліпного горщика енеолітичного часу, що випадково потрапив до заповнення (рис. 3: *2*: к).

Пояс з деталями набору – прикрасами ременю – дев'яти збереженими тонкими і пласкими, із загнутими краями, срібними бляшками-накладками із фольги, з отворами для пришивання, – розміщувався над тазовими кістками дитини (рис. 3: *2*: 3). Він мав рамковий залізний наконечник, обгорнутий срібною платівкою фольги (рис. 3: *2*: 2). Останній знайдений нижче тазових кісток. В ньому збереглися рештки шкіри і сліди тканини від підкладки поясу. До складу поясного набору входив невеликий залізний ніж, у текстильно-шкіряних піхвах, стягнутих тонкими срібними смужками металу (рис. 3: *2*: 4). На поясі, у текстильному (?) мішечку, розміщувалася половинка плоду гіркокаштану звичайного (рис. 3: *2*: 7; 10: *17*).

Паралельно правій нозі дитини, з південно-західного боку, була викладена стріла, залізний черешковий наконечник якої виявлений у кротовині (рис. 3: *2*: 5).

На кістках стоп ніг збереглися розвали порівняно великих підпрямокутних та менших, з хвилястим краєм, тонких срібних пластин, що слугували прикрасами шкіряного взуття, і з внутрішнього боку зберігали відбитки текстилю (рис. 3: *1*: 6; 9: *4, 5, 6*: 1).

Срібні оздоби поясу, сліди коштовних тканин від одягу, рештки взуття з прикрасами та ін. речі засвідчують належність дитини до складу родини з порівняно високим майновим статусом.

Нижче подається опис речових *знахідок*.

1-2. *Деталі поясного набору* – прикраси ременю – 9 збережених фрагментованих тонких пласких, із загнутими краями, срібних псевдобляшок-*накладок* зі срібної фольги, з двома-трьома маленькими отворами для пришивання, що розміщувалися, вірогідно, горизонтальним рядком вздовж поясу (рис. 3: *2*; 9: *2-3*). Виявлені переважно в уламках, через тонину корозованого металу. Їх розміри коливалися у межах – 1,1-1,3 × 1,6-1,8 см, висота загнутого бортика по краю не перевищувала 0,1-0,2 см (рис. 9: *6*: 2; 10: *2-10*). Вірогідно, накладки мали повстяну чи товсту текстильну основу, що виділяла їх на поясі. Пояс мав рамковий залізний *наконечник*, обгорнутий срібною суцільною платівкою фольги (рис. 9: *2-3*; 10: *1*), прямокутної, скругленої на завершенні форми. Рамка наконечника виготовлена з неширокої смужки заліза, зігнутої під гострим кутом, поверх якої впоперек закріплювався тонкий лист срібної фольги. Поверхні фольги було надане незначне продавлене профілювання, у вигляді повздовжнього ребра (рис. 10: *1*). Всередині наконечника збереглися рештки ременя з товстої, добре вичиненої, фарбованої у коричневий колір шкіри, шириною 2,3-2,4 см. Пояс мав текстильну підкладку, вірогідно, з шерстяної тканини. Розміри наконечника: довжина – 4,5 см; ширина – 2,5 см; товщина – 0,5 см (рис. 10: *1*). На наконечнику відзначені відбитки першосортного шовку та двох типів шерстяних тканин з простим полотняним переплетенням.

3. *Ніж* залізний, у шкіряних, на текстильній основі, піхвах, обгорнутих смужками срібної фольги (рис. 3: *2*: 4) – деталь поясного набору (рис. 9: *2*).

Ніж залізний невеликий односічний, черешкового типу, з прямою спинкою, з уступом в основі, прямим лезом, із руків'ям, охопленим двома колодочками з тонких накладок дерева м'якої породи (вільшина-?), примотаних до черешка, вірогідно, тканиною, та закріплених на краю черешка і, можливо, в основі леза вузькими смужками срібної фольги, в один оборот (рис. 10: *11*).

Ніж мав шкіряно-текстильні піхви, також скріплені двома, – широкою вго-

рі та вузькою внизу, – смужками срібної фольги, до більшої з яких, напевне, кріпилося не збережене вушко, за яке піхви підвішувалися до поясу (рис. 10: *11*). Піхви в основі мали шар тонкої тканини (наявні лише сліди підкладки), поверх якої знаходилася товста шкіра. Зверху ця шкіра могла бути обмотана дорогою тканиною – шовком, стягнутим в усті та на кінці піхов срібною фольгою (ширина 2,0 та 0,7 см) в 1-1,5 обороти.

Розміри ножа: збережена довжина – 6,3 см; довжина реконструйована – 9,7 см; довжина черешка – 2,7 см; довжина леза – 6,8 см; ширина леза – 0,7-1,0 см; товщина леза – 0,15-0,35 см; перетин черешка підовальний – 0,35 × 0,45 см. Розміри піхов: довжина – 7,3 см; ширина – 1,7 см; товщина – орієнтовно 0,6 см (рис. 10: *11*). Ніж зберігся в розвалі, в т.ч. черешок зі слідами дерев'яних накладок, дрібні уламки леза, деталі срібних прикрас-стяжок колодочки і піхов, шматочки шкіри від останніх з відбитками шовкових ниток.

4. *Нашивні прикраси* – своєрідні бляшки – від декору взуття, виготовлені з тонкої срібної фольги (рис. 9: *4-5*). Збереглися рештки двох підпрямокутних, з овальним завершенням, великих (близько 3,0 × 3,6 см), меншої прямокутної, з вигнутим краєм із виступами (1,9 × 2,9 см) і маленької з хвилястим (з трьома виступами) краєм (1,1 × 1,7 см), тонких срібних платівок, один бік яких був незначно загнутий (рис. 10: *13-16*). Вони слугували прикрасами взуття, і з внутрішнього боку зберігали відбитки текстилю. Всього уламків визначених платівок 4 (рис. 10: *13-16*). Всі останні частини прикрас взуття виявлені у дрібних фрагментах (рис. 9: *6*: 2). З внутрішнього боку фольги наявні деструктуровані сліди тканини з простим полотняним ущільненим переплетенням, можливо, з якоюсь додатковою пропиткою, та рештки шкіри взуття.

5. *Наконечник стріли* залізний черешковий (рис. 3: *2*: 5), шестикутний, 35-го типу, за класифікацією О.Ф. Медвєдєва (*Медведев, 1966, с. 63, табл. 30: 31*), характерний для народів Прикам'я і Середнього Поволжя VIII–IX ст. (*Там же, с. 63*), а також відомий за подібною знахідкою з Новотроїцького городища (*Ляпушкин, 1958, рис. 9: 7; табл. 93: 19*), що пов'язується з вірогідним мадярським нападом на роменське укріплення (*Приймак 1998, с. 93-103; 2008*).

Реконструйована довжина наконечника – 6,8-6,9 см, збережена довжина – 6,2 см; ширина пера – 1,4 см; довжина пера – 4,3 см; збережена довжина черешка – 2,3 см; товщина ромбоподібного у перетині пера – 0,3 см; перетин овального у розрізі черешка – 0,3 × 0,5 см (рис. 10: *12*). Зберігся в двох уламках. Наявний шматочок підокруглого у перетині древка стріли, довжиною 2,8 см (0,25 × 0,35 см). Матеріалом виготовлення древка була, певно, також гілка яблуні-дички. На металі наконечника наявні досить чіткі, проте неструктуровані відбитки двох типів текстильних структур рослинного домотканого походження, перша з яких може бути залишками савану.

6. *Половинка плоду* гіркокаштану звичайного (*Aesculus hippocastanum L.*) (рис. 3: *2*: 7). Розміри – 1,6 × 1,8 см, реконструйований діаметр – 4,2 см (рис. 10: *17*).

Внаслідок збігу обставин і щільності заповнення поховання, частина плоду каштану збереглася під шаром природного оглеєння. Вміщення плоду до могили може вказувати як на використання округлої форми насінини в якості іграшки чи деталі виготовленої за допомогою каштану текстильної ляльки, так і з іншою метою. Не виключено, що це – привізна «диковинка», екзотична чи в цілому вживана на той час страва, а, можливо, лікарський засіб, зважаючи на досить юний вік похованого.

Цікаво, що каштани за офіційною, загальноприйнятою версією, були інтродуковані на територію сучасної України з її батьківщини – Балкан – у першій чверті XIX ст. і з'явилися на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя України менше 200 років тому. Отже, можемо вважати знахідку завезеною з Нижнього Подунав'я або ж Балкан – батьківщини рослини (*Самородов, Кигим 2007, с. 110*). Не виключено, що плід каштану міг потрапити до середньодніпровських теренів з Криму чи Нижнього Подніпров'я, де рослина набула поширення раніше відомого на разі природознавцям часу.

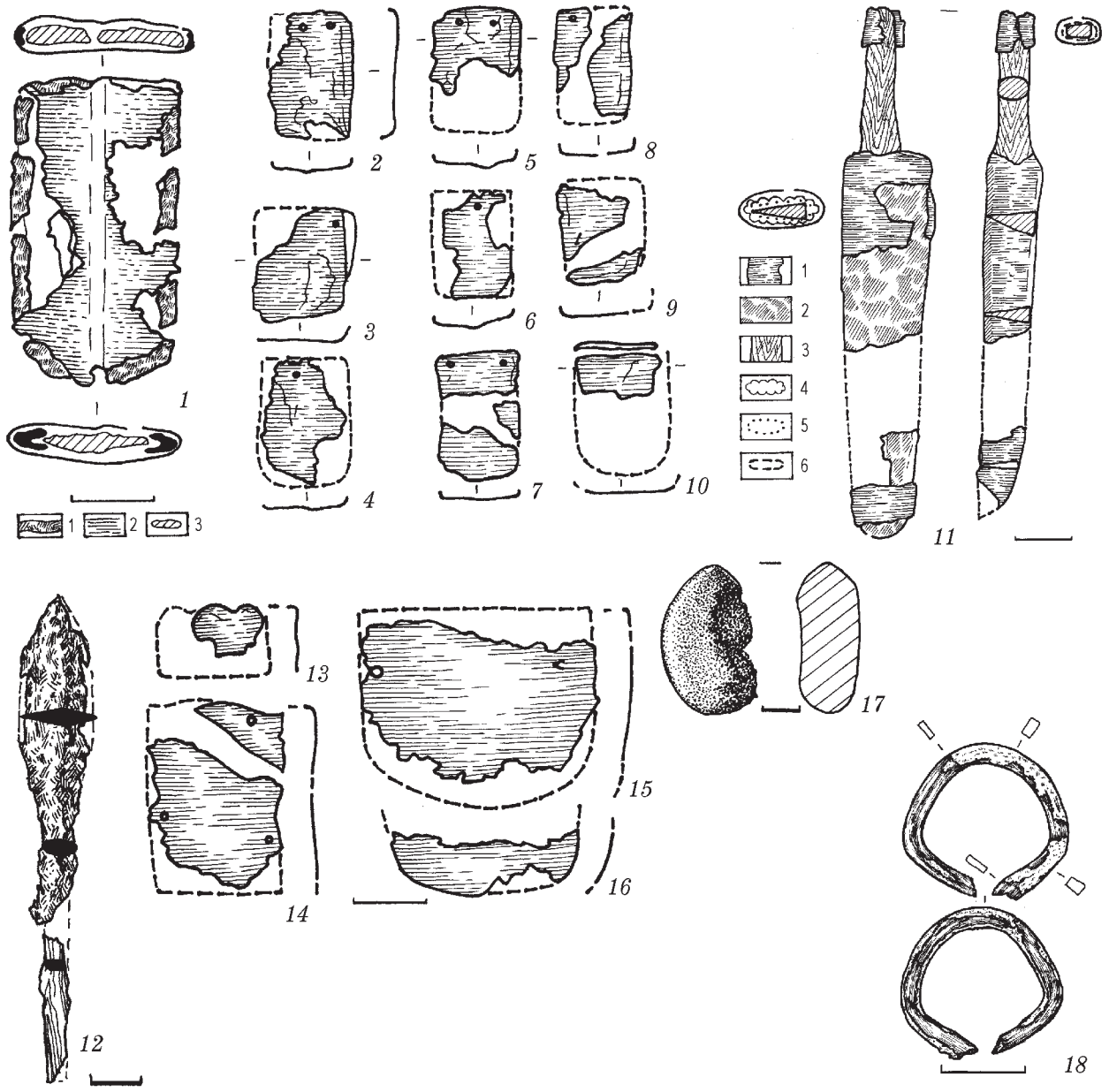

Рис. 10. **Дмитрівка, с.** Курган № 1, поховання 14 і 15.
Поховання 14. 1 – наконечник ременя; 2-10 – бляшки; 11 – ніж у піхвах, з елементами реконструкції; 12 – наконечник стріли; 13-16 – уламки прикрас взуття; 17 – половинка плоду каштана. ***Поховання 15.*** 18 – сережка.
1 – срібло, залізо; 2-10, 13-16 – срібло; 11 – залізо, дерево, срібло, шкіра і текстиль; 12 – залізо; 17 – рослинний тлін; 18 – срібло, позолота.
Умовні позначення: 1 – срібна фольга; 2, 4 – шкіра; 3 – дерево; 5 – сліди тканин; 4 – залишки дерева у перетині.

Поховання належить до кола *давньоугорських* старожитностей і входить до складу невеликого дитячого некрополю напівкочового населення кінця IX – рубежу IX–X ст. – часу перебування угрів у степах і передстепах Псільсько-Орільського межиріччя на Лівобережжі Дніпра (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 62*).

Поховання 15 впущене в насип III за 2,5 м на південний захід (кут 239°) від УЦ (рис. 2: *3*: п.15). Досліджувалося з глибини 0,50 м від УЦ (рис. 3: *3*). Здійснене у неглибокій прямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, глибиною 0,52 м, впущеній з рівня поли насипу кургану у похований ґрунт. Розміри ями встановлені за дещо темнішим кольором заповнен-

ня – 0,32-0,34 × 0,45 м. Вона зорієнтована за довгою віссю в меридіональному напрямку, з незначним відхиленням до північного сходу – південного заходу (рис. 3: *3*). Дно рівне, стінки простежені на 1-3 см висоти. Яма була заповнена сіро-коричневим щільним супіском, перебита кротовинами.

На дні ями, вздовж її довгої вісі, знаходилися незначно переміщені землериями кістки: неподалік північної стінки – рештки розвалу зотлілого черепа та уламок трубчастої кістки передпліччя маленької дитини, по центру – сліди кісткового тліну від хребців і тазових кісток, ближче до південної стінки – уламки гомілкових кісток ніг і сліди тліну кісток стоп (рис. 3: *3*). Розміщення кісток дозволяє припустити випростане на спині, можливо, горілиць, положення дитини, з незначно підігнутими ногами, з орієнтацією головою на північ.

У північно-західному кутку ями виявлена поодинока вуглина. Поряд із розвалом черепа трапилася єдина знахідка – срібна позолочена сережка (рис. 3: *3*: 1). У заповненні ями виявлений єдиний ямно-катакомбний ліпний черепок, випадковий у комплексі.

Результати антропологічного визначення за кістковими рештками свідчать про зовсім юний вік *дитини* – до одного року життя.

Знахідка. Сережка срібна, позолочена, округлої форми, з розімкненими, загостреними обрубуванням металу кінцями (рис. 3: *3*: 1; 9: *7*). Виготовлена із розклепаного, скрученого рурочкою та відкованого у стриженьок прямокутної форми, видовженого листа срібної фольги, товщиною 0,12-0,15 мм. Зовнішній бік прикраси, таким чином, утворював дещо випуклу поверхню, внутрішній – ввігнуту, зі слідами сплющування краю фольги (рис. 10: *18*). Поверхню прикраси вкривав тонкий шар золота, що місцями відлущувався від срібної основи (рис. 9: *7*).

Наведемо деякі зауваження щодо технології виготовлення прикраси. Поверх ще не розплющеної рурочки срібної фольги був нанесений тонший шар фольги із золота – товщиною 0,005-0,010 мм, а утворений «пакет» розклепувався у стрижень відповідної форми для виготовлення сережки.

Діаметр сережки – 1,74 × 1,84 см; товщина стрижня – 0,07-0,11 см, його ширина – 0,17-0,21 см (рис. 9: *7*; 10: *18*). Вага прикраси – 1,01 г. Сережка, за формою, подібна до вже описаних прикрас з поховання 2, хоча відрізняється від них способом виготовлення.

Поховання, безперечно, відноситься до кола *давньоугорських* старожитностей і входить до складу дитячого некрополю кінця IX – рубежу IX–X ст. (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 67*).

Таким чином, у результаті охоронних археологічних досліджень кургану на Чирвиному горбі, неподалік с. Дмитрівка Дмитрівської сільської ради міста Комсомольська Полтавської обл., досліджено виразну поховальну пам'ятку ряду епох – від доби енеоліту до часу середньовіччя. Цей напівзруйнований курган, що містив близько 30 поховань та інших об'єктів під рештками насипу, вирізнявся з-поміж інших наявністю у південно-східній полі рідкісного для території України в цілому та Дніпровського лісостепового Лівобережжя зокрема некрополю давньоугорського населення кінця IX – рубежу IX–X ст., у складі трьох дитячих захоронень (поховання 2, 14 і 15). Комплекс є однією з надзвичайно важливих археологічних знахідок на теренах Середнього Подніпров'я, які засвідчують перебування у Лівобережному Дніпровському терасовому лісостепу – між Оріллю та Сулою – давньоугорського напівкочового населення часу «набуття нової батьківщини» (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 77-78, 90*).

Виходячи із наведеного вище, виявлені в кургані поховальні комплекси, що належали дітям, певно, членам однієї родини, віком від 1 до 12 років, здійснені за однаковим обрядом і з порівняно одноманітним, проте, досить виразним інвентарем, частина предметів зі складу якого може виступати в ролі етноіндикаторів і має паралелі серед мадярських старожитностей Придунайських степів X ст.

На особливу увагу заслуговують золоті накладні деталі лицевого покриття

– посмертної маски з шовку (поховання 2), поясні набори зі схожими залізними ножами у текстильно-шкіряних піхвах, прикрашеними срібною фольгою (поховання 2 та 14), характерні сережки з дорогоцінних металів (поховання 2 і 15), бронзові перстень і браслет, плаковані срібною фольгою (поховання 2), залізні наконечники стріл, типові для кочівників IX–X ст. Серед найвиразніших знахідок – бляшки-прикраси поясу (поховання 2) з бронзи, вкриті сріблом, в орнаментації яких використовуються мотиви трилисника, пагонів та квітки, притаманні давньоугорському мистецтву. Надзвичайно цікавим є факт збереження у відбитках на металі та поряд зі срібними виробами решток текстилю від одягу, савану, поясу і піхов ножів, представлених фрагментами різних типів шовкових, вовняних і рослинного походження тканин (*Супруненко, Маєвська 2007*).

Аналіз інвентарю, із залученням аналогій, дозволяє датувати некрополь кінцем IX – рубежем IX–X ст. і віднести його до кола старожитностей типу комплексу з Правобережжя Дніпра – Суботців на території Кіровоградської обл. (*Бокий, Плетнева 1988, с. 99-113*). Виділення Суботицького типу поховальних пам'яток як старожитностей, пов'язаних саме із давніми мадярами, ґрунтовно обстоює О.В. Комар (*Komar 2009, p. 16; див. статтю О.В. Комара в цьому збірнику*).

Автором висловлена гіпотеза про належність опублікованих поховань представникам однієї з груп давньоугорського населення, яка у кінці IX ст. мігрувала з Лівобережних Дніпровських передстепів між Самарою та Сулою – на Правобережжя, а 898 р. – опинилася під Києвом, і невдовзі останньою перемістилася до Східнопаннонських степів в Угорщині (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 90*). Цілком імовірно, що незначна частина мадяр все ж таки залишилася у Середньому Подніпров'ї, ввійшовши до складу окремих орд печенігів, а на початку X ст. – ще могла кочувати на Правобережжі Дніпра та в Поінгуллі. Саме на таку реконструкцію перебігу історичних подій, що позначають наявний угорський «слід» в історії України, можуть наштовхувати знахідки з дослідженого кургану на південному заході Полтавської області.

Артем'єв 2007
Артем'єв А.В. Аналіз антропологічних матеріалів, виявлених під час досліджень кургану № 1 на Чирвиному горбі / Артем'єв А.В. // Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – С. 99-106.

Бокий, Плетнёва 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнёва // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 99-113.

Давидан 1981
Давидан О.И. Ткани Старой Ладоги / О.И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Аврора, 1981. – Вып. 22. – С. 100-113.

Енуков 2005
Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – Т.III. – 352 с. – (Курский край, сер. в 20-ти т.).

Казаков 1968
Казаков Е.П. О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника / Е.П. Казаков // Уч. записки Пермского государственного университета: Труды Камской археологической экспедиции. – Казань, 1968. – № 191. – С.230-239.

Комар, Сухобоков 2004
Комар А.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен / А.В. Комар, О.В. Сухобоков // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ: Корвін Пресс, 2004. – С. 159-173.

Ляпушкин 1958
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 327 с.

Маєвська 2007
Маєвська С.В. Дослідження зразків текстилю з поховань давньоугорського часу кургану № 1 на Чирвиному горбі в пониззі Псла / Маєвська С.В.// Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – С. 96-98.

Медведев 1966
Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. – Москва: Наука, 1966. – Вып. Е 1-36. – 182 с.

Плетнёва 1981
Плетнёва С.А. Ранние болгары на Волге / Плетнёва С.А. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981. – С. 77-80. – (Сер.: Археология СССР).

Приймак 1997
Приймак В.В. Кремационные погребения городища Новотроицкого / В.В. Приймак // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). – Самара: изд. Самар. обл. ИКМ, 1997. – С. 48-51.

Приймак 1998
Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцьке / В.В. Приймак // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2. – С. 93-103.

Приймак 2007
Приймак В.В. Дискусія щодо ямних поховань за обрядом кремації городища Новотроїцького / Приймак В.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 93-97.

Приймак 2008
Приймак В.В. Проблемы изучения древностей Днепровского Левобережья VIII–XI вв. / В.В. Приймак // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: М-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. – Курск: изд. Курск. гос. ун-та, 2008. – С. 118-129.

Приходнюк 2001
Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Прут, 2001. – 285 с.

Приходнюк, Чурилова 2001
Приходнюк О.М. Коштовності із с.Коробчине на Дніпропетровщині / О.М. Приходнюк, Л.М. Чурілова // Археологія. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. – № 1. – С. 96-105.

Самородов, Кигим 2007
Самородов В.М. Результати візуального дослідження знахідки з поховання 14 кургану поблизу с. Дмитрівка / Самородов В.М., Кигим С.Л. // Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – С. 110.

Супруненко 2008
Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. – Київ-Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 16-40.

Супруненко 2008а
Супруненко О.Б. Курганна група I [с. Дмитрівка, ур. Новоселівка] / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 102-104. – № 87.

Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с.

Супруненко, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О.Б. Звіт про дослідження кургану на Чирвиному горбі поблизу с. Дмитрівка біля м. Комсомольськ Полтавської області у 2007 р. / Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В., Шерстюка В.В. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 475. – 232 арк.

Фодор 1993
Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних венгров / И. Фодор // Хронология памятников Южного Урала. – Уфа: изд. Башкир. гос. ун-та, 1993. – С. 168-175.

Халикова 1976
Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 3. – С. 141-156.

Чурилова 1986
Чурилова Л.Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине / Л.Н. Чурилова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1986. – № 4. – С. 261-266.

Шпилев 2010
Шпилев А.Г. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII в. – конец X вв.) / А.Г. Шпилев // Stratum plus. – Кишинев, 2010. – № 5. – С. 221-274.

Dienes 1963
Dienes I. Honfoglalóinek halottas szokásainak egyik ugorkori elemélör: Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitter der landnehmenden Ungarn / I. Dienes // Archaeologiai Hungaricae. – Budapest, 1963. – № 90. – S. 109-111.

Hampel 1905
Hampel J. Alterthumer des Frühen Mittelalters in Ungarn / J. Hampel. – Braunschweig, 1905. – Bd. III. – 226 s.

Komar 2009
Komar O. Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence) / Komar O. // Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Miskolc, 2009. – P. 15-16.

Nepper Ibolya 2002
Nepper Ibolya M. Hajdy-Bihar megye 10-11. szazadi sirleletei. – Budapest-Debrecen, 2002. – T. 2.

The ancient Hungarians 1996
The ancient Hungarians: Exhibition Catalogue. Edited by István Fodor. Hungarian National Museum. March 16 – December 31 1996. – Budapest, 1996.

А.Б. Супруненко

ДАВНЕВЕНГЕРСКИЙ НЕКРОПОЛЬ У с. ДМИТРОВКА В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ ПСЛА

Работа содержит публикацию результатов исследований (2007 г.) древневенгерского некрополя из трёх детских захоронений, датируемого концом IX – рубежом IX–X вв. н.э., обнаруженного в кургане в урочище Чирвин горб у с. Дмитровка Дмитровского сельского совета г. Комсомольск Полтавской области, в нижнем течении р. Псёл. Погребения сопровождались выразительным инвентарём, параллели которому происходят из некрополей Венгрии конца IX – начала X вв. Среди находок выделяются золотые накладные детали к посмертной маске – лицевому покрытию, поясные наборы с железными ножами в текстильно-кожаных ножнах, украшенных серебряной фольгой, серьги из золота, бронзовые перстень и браслет, плакированные серебром, железные наконечники стрел, типичные для кочевников IX–X вв. В одном из погребений обнаружена половинка плода горькокаштана обычного (Aesculus hippocastanum L.), который мог быть привезен с Балкан.

Среди наиболее выразительных находок – бронзовые бляшки – украшения пояса, покрытые серебром, в орнаментации которых использованы мотивы трилистника, побегов и цветка, характерные для древневенгерского искусства. Интересен факт сохранения в отпечатках на металле и рядом с серебряными изделиями остатков текстиля одежды, покрывала-савана, пояса и ножен, представленных фрагментами разных типов шелковых, шерстяных и растительного происхождения тканей.

Могильник принадлежит к Субботицкому типу древневенгерских погребальных памятников (по А.В. Комару) и относится к финальному этапу пребывания мадьяр в Среднем Поднепровье.

Ключевые слова: Дмитровка, курган, мадьяры, некрополь, погребение, Среднее Поднепровье, Субботицкий тип, украшения, Псёл, текстиль.

A.B. Suprunenko

THE OLD-HUNGARIAN NECROPOLIS IN DMITROVKA IN THE PSEL LOW FLOW AREA

The paper contains the results of study (2007) of an Old-Hungarian necropolis of three graves of children, dated back to the late ninth – early tenth century. The necropolis was discovered in barrow in the tract Chyrvyn Gorb, by the village Dmitrovka, near to Komsomolsk in the Poltava Region, in the Psel low flow area. The graves were accompanied with significant inventory, the parallels to which could be found among the artefacts, coming from the late ninth – the early tenth century necropolis of Hungary. Among the finds a significant place belongs to the laid on details to a posthumous mask, belt sets with iron knives in textile and leather sheaths, decorated with silver foil, gold and silver earrings, silver-plated bronze ring and bracelet, iron arrowheads, typical to nomads of the ninth – tenth centuries. One of the graves contained a half of fruit of the Horse Chestnut (Aesculus hippocastanum L.), which could be brought from Balkans.

Among the most significant finds are the bronze pendants, silver-plated belt ornaments, with motives of trefoil, shoots and flower, which are peculiar to the Old-Hungarian art. It is interesting that in the prints on the metal and alongside the silver articles were present remains of textile garments, grave-clothes, belt and sheath, represented with fragments of different types: silk, wool, fabrics of the vegetable origin.

The necropolis belongs to the Subbotsy type (after A.V. Komar), i.e. the Magyars' stay in the Middle Dnieper area final stage.

Key words: Dmitrovka, barrow, Magyar, necropolis, grave, burial, Middle Dnieper area, ornaments, jewellers, Psel, textile.

Супруненко Олександр Борисович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області, начальник Полтавської експедиції, заслужений працівник культури України, фахівець у галузі історії археології, археології бронзового і раннього залізного віків, слов'яно-руської археології, дослідник курганів Дніпровського лісостепового Лівобережжя України, козацьких старожитностей

e-mail: cpram@ua.fm, тел. +38 05322 2-26-12, м.т. +38 067 572-62-01

36011, Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37

УДК 904.044 (477.53):(=511.141)"08/09"

С.В. Маєвська
(Полтава)

ЗАЛИШКИ ТЕКСТИЛЬНИХ ВИРОБІВ З ДАВНЬОУГОРСЬКИХ ПОХОВАНЬ НЕПОДАЛІК с. ДМИТРІВКИ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

Публікація присвячена аналізові решток текстильних виробів, виявлених у похованнях 2 і 14 давньоугорського некрополя в кургані на Чирвиному горбі поблизу с. Дмитрівки під Комсомольськом навесні 2007 р.

Ключові слова: Дмитрівка, мадяри, Нижній Псел, поховання, текстиль, тканини, шерсть, шовк.

Навесні 2007 р. Полтавська експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (керівник – кандидат історичних наук О.Б. Супруненко) проводила дослідження кургану на ділянці майбутнього будівництва металургійного заводу ТОВ «Ворскла Сталь», поблизу с. Дмитрівки Комсомольської міської ради Полтавської обл. В ході науково-рятівних робіт виявлений невеликий некрополь у складі трьох дитячих поховань мадяр часу набуття ними нової батьківщини, що були впущені до поли надмогильної споруди епох енеоліту, бронзи та скіфського часу (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 19-38, 55, 57-67, 109-110*). Дослідження поховань 2, 14 і 15 дали велику кількість матеріалів, в т.ч. археологічної органіки, яка виявилася досить інформативною. Переважна більшість решток органіки відносилася до групи текстильних залишків костюму, що дозволило зробити низку висновків, котрі розширюють відомості щодо суспільства мадяр епохи переселення в Паннонські степи.

Костюм, як категорія матеріальної культури, є однією з найважливіших етнографічних ознак. Одяг того чи іншого народу тісно пов'язаний із його історією. У повсякденному житті неважко помітити не тільки практичне призначення предметів костюму, а й їх зв'язок із широким колом духовних понять. За костюмом встановлюється не лише соціально-економічний рівень розвитку суспільства, а й етнічне походження людини, її релігійна належність, соціальний і сімейний статус, торговельні та культурні зв'язки окремих територій, і навіть політичні реалії певного часу (*Стамеров 1978, с. 4-7*).

Важливою ознакою будь-якого одягу є його *матеріал*. Традиційні матеріали пов'язані зі способом життя і господарювання населення. Вони є найконсервативнішою частиною костюма. Фіксація тліну, фрагментів текстилю в похованні, дозволяє при забезпеченні лабораторних досліджень, враховуючи рівень розвитку сучасної техніки, досить точно визначити матеріал костюму. Матеріали одягу за-

свідчують галузі господарювання людини, соціальну однорідність чи неоднорідність суспільства, певні традиції. Матеріали, використані для оздоблення, види оздоблення, техніка їхнього виконання дозволяють зробити припущення про походження певних технологічних прийомів, а також окремих явищ в культурі, висвітлюють етнокультурні взаємини груп людей.

У кургані на Чирвиному горбі неподалік с. Дмитрівки під Комсомольськом у двох давньоугорських дитячих похованнях (2 та 14) виявлені цікаві зразки органіки, серед яких – текстиль, шкіра, дерево та їх відбитки на металічних предметах зі складу супровідного інвентарю (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 29-38, 64-67, 109-110; Маєвська 2007*).

Автором вивчалися 15 зразків тканин з поховань 2 та 14, котрі знаходилися у різних місцях могильних ям і мали різний стан збереженості, а в основному – дуже поганий, що було зумовлене малою глибиною, на якій виявлені останки похованих, та піщаним ґрунтом насипу. З поховання 2 (маленького хлопчика) для досліджень отримані наступні матеріали (*Супруненко, Маєвська, Шерстюк 2007*).

Зразок 1. Два шари тканини, виявлені на лицьовому боці кількох бляшок, що знаходилися на кістках скелету, тобто, рештки тканин одягу.

Зразок 2. Два шари текстилю (зворотний бік бляшки, що знаходилася на поясі, малюнком від тіла похованого).

Зразок 3, зворотний бік бляшки, між бронзовою основою прикраси ременю та залишками шкіри поясу, що знаходилася на тілі похованого – біля руки, візерунком вгору.

Зразок 4, внутрішня сторона зворотного боку браслету, від дна ями.

Зразок 5, збережений на руків'ї ножа.

Зразок 6, прикипілий до леза ножа.

Зразок 7, відбиток на срібній трубчастій деталі піхов ножа.

Зразок 8, з відбитку на золотій фользі, знятій з черепа похованого.

З поховання 14 (також хлопчика) вивчався єдиний зразок текстилю.

Зразок 9, тканина та окремі текстильні волокна з-під срібного наконечника поясу.

Деякі залишки текстилю зберегли рештки фарбників (зразки 3, 4, 9 – *тканина 2*) відповідно синього чи синьо-зеленого, світло-жовтого та рожевого кольорів. В одному випадку (зразок 4) на нитках (основи та піткання), поверх залишків пігменту світло-жовтого кольору, нанесений відтиск золотистого кольору, з металевим блиском, що не профарбовував нитки під плетінням і мав досить чіткі межі. В інших місцях на цій же тканині є сліди окислу металу зеленкуватого кольору, що облущувався з текстильної структури лусочками. Якщо другий факт можна пояснити як залишки окислення металу браслету на текстилі, то перший – лише як слід нанесення малюнку на тканину (щось на зразок набійки, розпису і т.п.) під час її виготовлення, або ж виготовлення костюму.

Чи були тканини костюмів пофарбованими монохромно, мали якісь розписи або набійки – встановити неможливо через фрагментарність збережених тканин і малі розміри окремих фрагментів текстилю.

Мікроскопічне дослідження текстилю допомогло встановити матеріал волокон, з якого були виготовлені тканини.

Тканини 1 і *2* зразка 1, зразки 3 (лише нитка піткання), 4, 6 (*тканина 2*), 8, 9 (*тканина 1* і *2*) з поховання 2, а також тканина 1 зразка з-під наконечника ременю з поховання 14 мали характерний для шовкових волокон золотисто-шовковистий блиск, хоча малі розміри фрагментів не дозволили визначити вид шовкового волокна (шовк-сирець чи шовк-тусор). Тканини зразків 2, 3, 7 (*тканина 1*, нитка основи) з поховання 2, *тканини 2* та *3* з наконечника ременю поховання 14 мали всі ознаки шерстяного волокна – восковистий блиск, при спалюванні відчувався запах паленого пера, а вміщений у дим від спалювання лакмусовий папірець вказував на лужну реакцію.

Всі інші тканини виявилися рослинними, за походженням волокна. В окремих випадках на це вказують такі маркери: при спалюванні відчувався запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на кислу реакцію. Саме це і дозволило припустити рослинне походження волокон ниток.

Досліджений текстиль складався з ниток першого порядку. Але цікавим є зразок 1 (*тканина 1*) з поховання 2, де нитка основи є шовковою ниткою другого порядку, Z-кручення, складалася з двох ниток першого порядку, S-кручення (*Сидоров 1930*), з кроком кручення приблизно 5 обертів на 1 см, аналогічних нитці піткання. Тонина нитки першого порядку складала лише 0,3 мм, нитка прядена з 50 одиничних шовкових волокон.

Щодо кручення нитки, то воно було найрізноманітнішим. Більшість текстильних зразків виконані у техніці простого полотняного переплетення 1 × 1. Але є певні особливості в переплетеннях у текстилі зі зразків 1 (тканина 2) – переплетення складне, «вісімкою» (рис. 1), що передбачає використання ткацького верстату з двома човниками (*Садыкова Ф., Садыкова Д., Кудряшова 1989, с. 74*), 6 (*тканина 1*) – переплетення сатинове 1:3 (ліве) (рис. 2), 7 (*тканина 2*) – рогожка 3 × 2,8 – переплетення сатинове 1:5 (ліве) (рис. 3). Всі вони походять з поховання 2.

За підрахунком ниток основи і піткання у квадратному сантиметрі для шовкового текстилю до першого сорту відносяться 8 зразків з 9 (*Давидан 1981, с. 100-113*).

Серед особливостей текстилю з поховань, які можуть зацікавити дослідників, – варіант різного фарбування ниток основи і піткання у тканині зразка 3, що повинно було давати ефект «переливу» кольору тканини, особливо помітний при використанні в костюмі великої кількості драпіровок та м'яких складок. Подібний ефект відзначається для відомих ліонських шовків XV–XVI ст. (*Каминская 1977, с. 44-45*).

На цій же тканині була виявлена одинична нитка (можливо, шерстяна), тониною 0,7 мм, S-кручення, з кроком кручення – 7 обертів на 1 см нитки, що переходить через отвір між нитками основи і піткання з одного боку тканини на інший. Можливо, це є свідченням наявності вишивки. Треба згадати також, що в похованні 2 були виявлені вже відмічені вище особливості кручення ниток, переплетення основи і піткання, можливого нанесення золотної вибійки чи розпису. Всі вище перераховані особливості дозволяють припустити досить високий майновий статус батьків похованої дитини у тогочасному суспільстві.

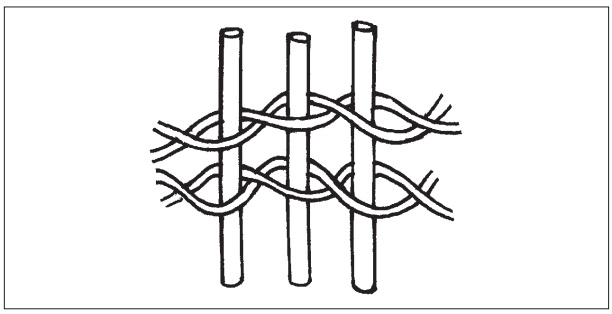

Рис. 1. **Дмитрівка**, курган на Чирвинському горбі. Поховання 2. Схема переплетення зразка тканини 2 від одягу.

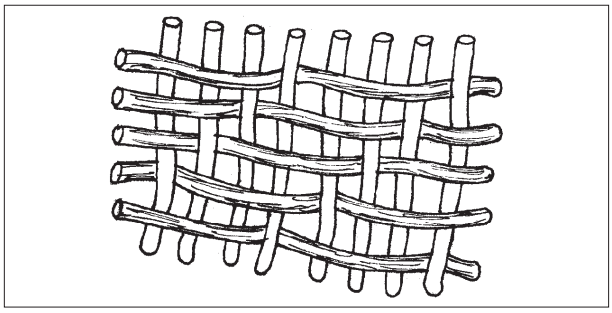

Рис. 2. **Дмитрівка**. Поховання 2. Схема сатинового переплетення зразка шовку, за відбитком з леза ножа.

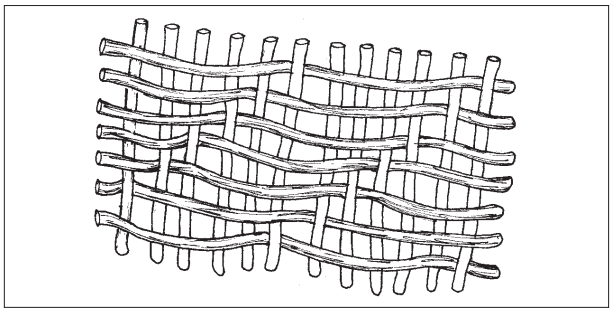

Рис. 3. **Дмитрівка**. Поховання 2. Схема сатинового переплетення зразка шовку з основи лицевого покриття.

Місця виявлення текстилю у похованні 2 дозволяють зробити попереднє припущення про використання тканин в різних елементах костюму похованої мадярської дитини та в якості деталей супутнього інвентаря.

Зразок 1 (обидві тканини) є залишками сорочки / сорочок (тканини 1 і 2), вдягнених безпосередньо на дитину. *Зра-*

зок 2, ймовірно, є рештками покривала, яким вкривали хлопчика безпосередньо в могилі. *Зразок 3* може бути рештками тканини, що прикрашала пояс. *Зразок 4*: є припущення, що це залишки рукава чи манжету рукава сорочки. Рукави повинні були виглядати з-під одягу, тому певним чином декорувалися. *Зразок 5*: тканина, що вкривала колодочку ножа. *Зразок 6*: *Тканина 1* – залишки текстильної обшивки піхов. *Тканина 2* – рештки підкладки піхов ножа. *Зразок 7*: *Тканина 1* – залишки текстильного шнура, що прикрашав ремінь чи використовувався для підвішування до ременя ножа або ін. деталей поясного набору. *Тканина 2* – рештки текстильної прикраси шнура. *Зразок 8*: залишки покривала – основи посмертної маски, накладеної на обличчя похованого. Зразок 9: можливо, одна й та сама тканина, що може відноситися як до складу костюму дитини, так і до покривала, яким її було вкрито.

Цікавою знахідкою в похованні 14 є нашивні прикраси – своєрідні бляшки – від декору взуття, виготовлені з тонкої срібної фольги, що нашивались на шкіру взуття. Збереглися рештки двох спрямокутнених, з овальним завершенням, великих (близько 3,0 × 3,6 см), меншої прямокутної, з вигнутим краєм із виступами (1,9 × 2,9 см) і маленької з хвилястим (з трьома виступами) краєм (1,1 × 1,7 см), тонких срібних платівок, один край яких був незначно загнутий. З внутрішнього боку бляшки зберігали відбитки текстилю. Всього уламків визначених платівок 4. Всі інші частини прикрас взуття виявлені у дрібніших фрагментах.

Рештки текстилю виявлені на залишках стріли: *зразок 1 – тканина 1* вкривала верхню частину стріли і могла бути рештками покривала (дрібно фрагментовані залишки); *тканина 2* – зразок мінералізованих решток текстилю з черешкової частини стріли; наконечнику ременя: *зразок 2* – візуально визначається наявність текстильних структур кількох типів. Тканина збереглася у кількох фрагментах, розмірами від 0,2 × 0,3 см до 0,9 × 1,7 см. *Тканина 1*. Добре помітний характерний шовковисто-золотистий блиск нитки першого порядку. *Тканина 2* – виявлено дуже багато дрібних фрагментів. При спалюванні волокна відчувався запах паленого пера, отже, основою нитки є вовна тварин. *Тканина 3* – при спалюванні волокна відчувався запах паленого пера, краї деструктуровані; на залишках взуття: *зразок 3* (велика кількість фрагментів тканини 1, розмірами від 0,5 × 0,6 до 0,8 × 1,2 см, колір брунатно-сірий).

Досліджені поховальні комплекси належить до кола давньоугорських старожитностей кінця IX ст. – завершення історичного етапу перебування угрів у Середньодніпровських степах і лісостепах (*Супруненко, Маєвська, 2007, с.43*).

Майже всі тканини, рештки яких виявлені у похованнях, мали високі гігроскопічні та гігієнічні властивості, середню або низьку усадку, що дозволяло виготовляти з них одяг, який був зручним, відповідним кліматичним особливостям зони Євразійського степу, мало деформувався внаслідок носіння та догляду за ним. Висока здатність окремих тканин до драпірування відносилася, швидше, до декоративних властивостей одягу з них, як і низька здатність тканин до деформування структури полотна при викроюванні «по косій». Перша властивість дозволяє створювати об'єм в костюмі, а друга – використовувати кривий крій, краще підганяючи одяг до фігури людини. Одяг з таких тканин повинен бути не тільки практичним, а й красивим, ошатним. Тобто, можна зробити припущення про належність похованих в похованнях 2 і 14 дітей до вищих прошарків тогочасного мадярського суспільства, які могли собі дозволити в одязі підкреслювати не лише утилітарну, а й естетичну складову.

Давидан 1981
Давидан О.И. Ткани Старой Ладоги / О.И. Давидан // АС ГЭ. – Ленинград: Аврора, 1981. – Вып. 22. – С.100-113.

Каминская 1977
Каминская Н.М. История костюма / Н.М. Каминская. – Москва: Легкая индустрия, 1977. – 358 с.

Кукин, Соловьев, Кобляков 1989
Кукин Г.Н. Текстильное материаловедение (волокна и нити) / Кукин Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. – Москва: Легпромбытиздат, 1989. – 349 с.

Маєвська 2007
Маєвська С.В. Дослідження зразків текстилю з поховань давньоугорського часу кургану № 1 на Чирвиному горбі в пониззі Псла / Маєвська С.В. // Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – С. 96-98. – (Старожитності околиць Комсомольська, ч. VI).

Садыкова Ф., Садыкова Д., Кудряшова 1989
Садыкова Ф.Х. Текстильное материаловедение и основы текстильных производств / Садыкова Ф.Х., Садыкова Д.М., Кудряшова Н.И. – Москва: Легбытпромиздат, 1989. – 287 с.

Сидоров 1930
Сидоров А.С. О витье волокнистых веществ / А.С. Сидоров // ИГАИМК. – Ленинград, 1930. – Вып. 5. – Отд. оттиск. – 12 с.

Стамеров 1978
Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2-х ч. / К.К. Стамеров. – Київ: Мистецтво, 1978. – Ч. 1. – 243 с.

Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Маєвська С.В., Шерстюк В.В. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с. – (Старожитності околиць Комсомольська, ч. VI).

Супруненко, Маєвська 2007
Супруненко О.Б. Даньоугорське поховання в кургані в пониззі Псла / Супруненко О.Б., Маєвська С.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32-45.

Супруненко, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О.Б. Звіт про дослідження кургану на Чирвиному горбі поблизу с.Дмитрівка біля м.Комсомольськ Полтавської області у 2007 р. / Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В., Шерстюка В.В. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 475. – 232 арк.

С.В. Маевская

ОСТАТКИ ТЕКСТИЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ДРЕВНЕВЕНГЕРСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ У с. ДМИТРОВКА НА НИЖНЕМ ПСЛЕ

При исследовании кургана на Нижнем Псле, у с. Дмитровка возле г. Комсомольськ Полтавской области, в двух впускных древневенгерских захоронениях обнаружены весьма информативные остатки органики, в основном – текстиля и кожи. Текстильные находки идентифицированы как остатки одежды, исследование которых позволило сделать определенные выводы о характере одежды и некоторых особенностях быта мадьяр времени обретения новой родины. Изучение остатков текстиля, его качество и технологии изготовления позволяют предположить довольно высокий общественный статус родителей захороненных детей.

Ключевые слова: Дмитровка, мадьяры, Нижний Псёл, погребения, текстиль, ткани, шерсть, шелк.

S.V. Mayevska

REMAINS OF TEXTILE ARTICLES IN THE OLD-HUNGARIAN GRAVES NEAR DMITROVKA, KREMENTCHUK DISTRICT, POLTAVA REGION

Exploring a barrow in the Psel Low Flow Area, near village Dmitrovka in the Komsomolsk District in Poltava Region, in two inlet Old-Hungarian graves were found remains of organics, basically of textile and leather. The textile finds were detected as remains of garments. The study of finds give opportunity to make a conclusions about the garments and some peculiarities of the Magyar life of that time. The remains of the textile, its quality and technology after which it is made, make possible an assumption on the high social statues of the parents of the buried children.

Key words: Dmitrovka, Magyars, Low Psel area, burials, textile, fabrics, wool, silk, leather.

Маєвська Світлана Василівна

викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДУ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, дослідник археологічного текстилю

e-mail: ounpolt@list.ru, тел. +38 063 846-17-99

36011, Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

УДК 572+904.59 (477.53):(=511.141)

А.В. Артемьев
(Полтава)

ПАЛЕОПАТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСТАНКОВ ДЕТСКИХ ДРЕВНЕВЕНГЕРСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ ИЗ ДМИТРОВСКОГО МОГИЛЬНИКА В НИЗОВЬЯХ ПСЛА

В публикации приведены результаты палеопатологического анализа антропологических материалов из древневенгерских захоронений кургана у с. Дмитровка Комсомольского городского совета Полтавской обл., исследованного в 2007 г.

Ключевые слова: Дмитровка, древние угры, зубы, камни зубов, патология, Среднее Поднепровье.

Введение. Среди древностей средневекового населения Среднего Поднепровья особой редкостью отличаются погребальные памятники древних угров, антропологические материалы которых практически не сохранились. В последнее время исключением могут быть немногочисленные анатомические препараты, полученные в ходе охранных раскопок кургана у с. Дмитровка в окрестностях г. Комсомольск Полтавской обл. в 2007 г. (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, 110 с.*).

Предоставленные в результате раскопок материалы состоят в основном из одонтологических органов. Костная составляющая часть скелетов незначительна (нескольких фрагментов). Данное обстоятельство вызвано молодостью объектов исследования. Детские антропологические материалы хуже сохраняются в условиях природной среды, чем костные останки взрослого населения. Сохранность остатков костяков классифицируется как очень плохая.

Одонтологические органы также фрагментированы. Эмаль местами отслоилась. Корневая часть и коронки зубов представлены отдельными фрагментами. Такое положение не давало право использовать традиционные методы в изучении костей. Для получения данных об индивидах применялся комплексный подход, с привлечением методик, принятых в антропологии и судебной медицине (*Судебная медицина 1998; Сегеда 2001*). Проведена идентификация материалов на предмет принадлежности одной или нескольким особам. Фиксировались следы патологических изменений и особенности развития скелетов. Снимались показатели фенов одонтологического блока – одонтологические этнические маркеры.

Результаты исследования.

Индивид 1, **погребение 2**. В анализ поступил наиболее хорошо сохранившийся скелет (хотя и сильно фрагментированный). В наличии зубы постоянного и молочного периода.

В данном случае, возрастной интервал хорошо определялся по срокам развития

корней постоянных зубов и резорбции корневой системы зубов временного прикуса. Возраст мог быть установлен с погрешностью в пределах одного года и на момент смерти сопоставлялся с 8-9 годами.

Поребение 2 принадлежало *ребенку* в возрасте 8-9 лет.

Была проведена попытка установить половые признаки по описательным морфологическим маркерам зубов, принадлежащих мужчинам и женщинам. Современными авторами разработаны такие показатели для постоянной дентиции зубов (*Дмитренко, Краюшкин, Сапин 2000*). Однако, полученные данные не совпали с результатами археологических исследований (*Артем'єв, 2007, с. 100-100, 103*). И от попыток использовать фолликулы постоянных зубов и зубов, не достигших положения центральной оклюзии, пришлось отказаться. Данные признаки характеризуют пол только с полным формированием зубов.

Определение роста не проводилось в связи с отсутствием адекватных методов, позволяющих проследить по скелетным останкам размеры тела у детей.

К особенностям развития индивида 1 следует отнести обнаруженные зубные минерализованные отложения, что указывает на какие-то нарушения обменных процессов в организме ребенка.

Индивид 2, **погребение 14**. Представлен поврежденным, с наличием элементов костной коррозии, неполным костяком ребенка. Лучше сохранились зубы.

По степени сформированности зубной системы и по признаку отсутствия сращения эпифизов и диафизов можно считать доказанным факт ухода из жизни индивида 2 в возрасте 11-12 лет.

Погребение 14 принадлежало *ребенку* в возрасте 11-12 лет.

К особенностям развития относятся обнаруженные минерализованные зубные отложения, несмотря на то, что у ребенка, как и в индивида 1, патологических отклонений не выявлено.

При проверке одонтологических расовых маркеров получены данные приблизительного характера. Следует оговориться, что они имеют, в силу малочисленности исследуемой серии, уловное значение, и снимаются у людей, возраст которых далёк от подросткового. Проведение этнических показателей, очевидно, полезно в дальнейшей работе, при условии появления больших антропологических выборок. Однако, такой анализ может быть важен в диагностике родственных связей погребенных.

Полученные данные не исключили принадлежности исследуемой группы к финно-угорскому одонтологическому блоку и, с учетом особенности проводимой проверки, больше свидетельствовали в пользу близкого родства обоих погребённых (*Артем'єв 2007, с. 101*).

Индивид 3, **погребение 15**. На столе исследования оказалось три мелких фрагмента длинных трубчатых детских костей. По структуре внутреннего вещества костной ткани можно утверждать, что ребенок не достиг и первого года жизни.

Погребение 15 принадлежало *ребенку* в возрасте до одного года.

Особенностей развития, видимой патологии не прослежено.

Выводы. Малочисленность и возрастные особенности исследованной группы, серьезная фраментарность полученных материалов не позволяют провести полные заключения по ряду ключевых вопросов, поставленных в работе, и могут использоваться в дальнейшем, с получением более представительных выборок населения рубежа IX–X ст. Однако, некоторые результаты следует подвести.

Возраст, в котором ушли из жизни дети, костные останки которых находились в анализе, указывает, при отсутствии патологических изменений, на неестественную смерть. Тем не менее, имеются свидетельства слабого здоровья – минерализованные зубные камни. Перечисленные факты, скорее всего, могут быть интерпретированы как результат гибели детей после перенесенного длительного заболевания. Кроме того, установлены и признаки близкого родства погребенных индивидов, что усиливает

версию о тяжелом системном заболевании, не исключено, эндокринного характера.

Артем'єв 2007
Артем'єв А.В. Аналіз антропологічних матеріалів, виявлених під час досліджень кургану № 1 на Чирвиному горбі / Артем'єв А.В. // Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: част. VI).

Дмитренко, Краюшкин, Сапин 2000
Дмитренко С.В. Анатомия зубов человека / С.В. Дмитренко, А.И. Краюшкин, М.Р. Сапин. – Москва – Нижний Новгород, 2000. – 193 с.

Сегеда 2001
Сегеда С.П. Антропологія: навч. посібник / С.П. Сегеда. – Київ: Либідь, 2001. – 336 с.

Судебная медицина 1998
Судебная медицина: учебник / Под ред. В.Н. Крюкова. – Москва: Медицина, 1998. – 464 с.

Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О. Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, С.В. Маєвська, В.В. Шерстюк. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с.

А.В. Артем'єв

ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАЛИШКІВ ДИТЯЧИХ ДАВНЬОУГОРСЬКИХ ПОХОВАНЬ З ДМИТРІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА В ПОНИЗЗІ ПСЛА

На основі вивчення одонтологічних маркерів, відхилень від фізіологічної норми розвитку в серії дентальних органів представників давньоугорського населення, яке мешкало на рубежі IX–X ст. у Середньому Подніпров'ї, отримано висновок про причини загибелі похованих осіб в кургані поблизу с. Дмитрівка неподалік м. Комсомольськ Полтавської обл.

Ключові слова: Дмитрівка, давні угри, зуби, зубне каміння, патологія, Середнє Подніпров'я.

A.V. Artemev

THE PALAEOPATHOLOGICAL ANALYSIS OF THE OLD-MAGYAR POPULATION (MOUND 1 ON THE CHIRVNN HILL IN THE LOWER PSEL)

The paper offers results of study of odontological markers: physiological norm deviations of a dental series of Old-Magyar of the ninth and the tenth centuries. The author is to establish the causes of deaths of the buried ones.

Key words: dental stones, Dmitrovka, old Hungarians, pathology, teeth.

Артемьев Андрей Владиславович

Старший научный сотрудник Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, ассистент кафедры детской терапевтической стоматологии с профилактикой стоматологических заболеваний ВГНЗУ «Украинская медицинская стоматологическая академия», антрополог, одонтолог, исследователь заболеваемости древних людей Днепровского лесостепного Левобережья и Юга Украины

veronikaartemeva@ua.ru, тел. +38 05322 2-26-12, м. т. +38 066 898-56-98

УДК 904'15 (477.54):(=511.141+512.19)"08/09"

В.С. Аксенов
(Харьков)

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ВОПРОСУ О МАДЬЯРО-САЛТОВСКИХ КОНТАКТАХ В ВЕРХНЕМ ПОДОНЦОВЬЕ

На примере находок отдельных вещей из катакомбных и грунтовых захоронений салтовской культуры у с. Верхний Салтов показаны контакты мадьяр времен пребывания их в Леведии с алано-болгарами Подонцовья.

Ключевые слова: салтовская культура, мадьяры, алано-болгары, поясная гарнитура, Верхний Салтов.

Памятники, которые связываются с мадьярскими племенами IX в. на территории современной Украины и сопредельных областях Российской Федерации, представлены отдельными небольшими могильниками и единичными комплексами, расположенными к востоку и к западу от основной области распространения лесостепного варианта салтовской археологической культуры (*Иванов 1999, с. 96, рис. 15*). По мнению ряда исследователей, они маркируют собой путь движения мадьярских племен с территории Южного Приуралья в Панонию, который проходил по границе Степи и Лесостепи (*Иванов 1999, с. 97, 99-101*). На территории распространения салтовской культуры (донской, степной и лесостепной варианты) памятники мадьяр не представлены. Таким образом, в цепочке пунктов на пути движения мадьярских племен образуется лакуна, которая вполне объяснима фактором подчинения мадьяр хазарам на протяжении некоторого времени (*Багрянородный Константин 1989, с. 159, 161, 163*). Именно это время, длительность которого исследователи определяют поразному, и было периодом наиболее тесных этнокультурных контактов между представителями мадьярских племен и алано-болгарским населением северо-западной окраины Хазарского каганата. Некоторые исследователи, например, М.В. Горелик, даже склонны считать, что с 30-х по 80-е годы IX века (после гражданской войны в каганате и присоединения к мадьярам потерпевших поражение от центральной власти кабар) огромная территория Хазарской империи к северу от Нижнего Подонья – Поднепровья стала Кабарией-Угрией (*Горелик 2001, с. 180*).

Следы контактов в виде проникновения отдельных элементов материальной культуры мадьяр в культуру салтовского населения Подонцовья нами уже рассматривались (*Аксенов 2001, с. 113-115*). Ко времени проявления таких контактов относится наконечник пояса из катакомбы № 5 Верхне-Салтовского IV могильника (рис. 1: *21*), детали поясной гарнитуры из катакомбы № 56 того же некрополя (рис. 1: *2-4*), серебряные штампованные бляшки из катакомбы № 40 Верхне-Салтовского I (главного) могильника (рис. 1: *17*) (*Аксенов 2001, рис. 1: 2, 5*).

Ряд специфических мотивов в салтовском растительном орнаменте на предметах поясной гарнитуры позволили А.А. Белику выделить их в отдельную стилистическую линию, которая находит прямые аналогии в раннемадьярских памятниках второй половины VIII – первой половины IX вв. с территории Поволжья, Прикамья и Приуралья (*Бєлік 2002, с. 109-114*). Распространение так называемой «мадьярской» орнаментальной линии позволило этому исследователю предположить наличие довольно тесных культурных контактов между мадьярским и салтовским населением, начало которых он относит ко времени не позднее последней четверти (70–80-е годы) VIII века (*Бєлік 2002, с. 113*). Определяя время начала культурных контактов между мадьярами и лесостепным аланоболгарским населением Подонцовья, исследователь основывается на находках арабских серебряных монет чеканки 705-790 гг. в погребениях Больше-Тиганского, Стерлитамакского могильников (район Волго-Камья), Нетайловского могильника (Подонцовье) (*Бєлік 2002, с. 111–112*). Попытка датировки начала салтово-мадьярских контактов по находкам арабских дирхемов, зачастую превращенных в подвески или нашивки, без учета достаточно большого времени их запаздывания, не может не вызывать возражений. Не соглашаясь в этом вопросе с А.А. Беликом, нельзя отрицать сам факт проникновения элементов мадьярской художественной культуры в салтовскую среду. Свидетельством этому являются новые находки элементов поясной гарнитуры, выполненных в так называемой «мадьярской» художественной традиции, в материалах захоронений Верхне-Салтовского археологического комплекса.

Элементы поясной гарнитуры, исполненные с включением орнаментальных мотивов, характерных для раннемадьярских изделий, встречены в основном в захоронениях Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника. При этом в захоронениях могильника, в большинстве случаев, представлены вещи, в которых органично сочетаются салтовские и мадьярские элементы орнамента. Время существования данного участка некрополя у с. Верхний Салтов, с учетом чеканки найденных в захоронениях арабских дирхемов (наиболее молодая монета отчеканена в 806-809 гг. н.э., тогда как подавляющее количество монет появилось в 770–794 гг. н.э.), предварительно определено как первая четверть – третья четверть IX века.

В качестве наиболее часто встречающегося в салтовской поясной гарнитуре элемента «раннемадьярского» орнамента можно назвать трилистник с лепестками каплевидной формы. Именно трилистник (рис. 1: *27, 31, 32*), встречающийся в разных вариантах (одиночный трилистник; серия трилистников, расположенных в виде древа жизни; сложные композиции из трилистников), является наиболее распространенным орнаментальным мотивом в украшениях поясных наборов ранних мадьяр Волго-Камья (*Халикова 1976, с. 170, рис. 4: 6, 11, 12; 5: 3, 4, 7; 11: 6, 7, 12, 13*). Подобные раннемадьярским трилистники с каплевидной формы лепестками представлены на салтовских штампованных серебряных бляшках из катакомбы № 44 (рис. 1: *1*), литых бронзовых бляшках из катакомбы № 70 (рис. 1: *5*), литых бронзовых бляшках сердцевидной формы, бляшках с подвижным кольцом и бляшках-оправах из катакомбы № 71 (рис. 1: *6-8*), на штампованных серебряных бляшках щитовидной формы и бляшках с подвижным кольцом из катакомбы № 76 (рис. 1: *10, 11*), литых бронзовых бляшках и бляшках с кольцом из катакомбы № 92, серебряных штампованных бляшках с псевдокольцом из катакомбы № 99 (погр. № 2) (рис. 1: *14*). На ряде наконечников поясов типичный для салтовских древностей орнамент в виде мирового дерева, образованного цветками лотоса, выполнен из «раннемадьярских» трилистников. Такие поясные наконечники были найдены в катакомбах № 71, 78, 96, 99 (рис. 1: *9, 12, 13, 15*). На литом серебряном наконечнике пояса из катакомбы № 78 трилистники венчают орнамент в виде мирового дерева, образованного бутонами лотоса (рис. 1: *12*).

Интересно, что элементы орнамента, характерные для раннемадьярских изделий, использовались аланами Подонцо-

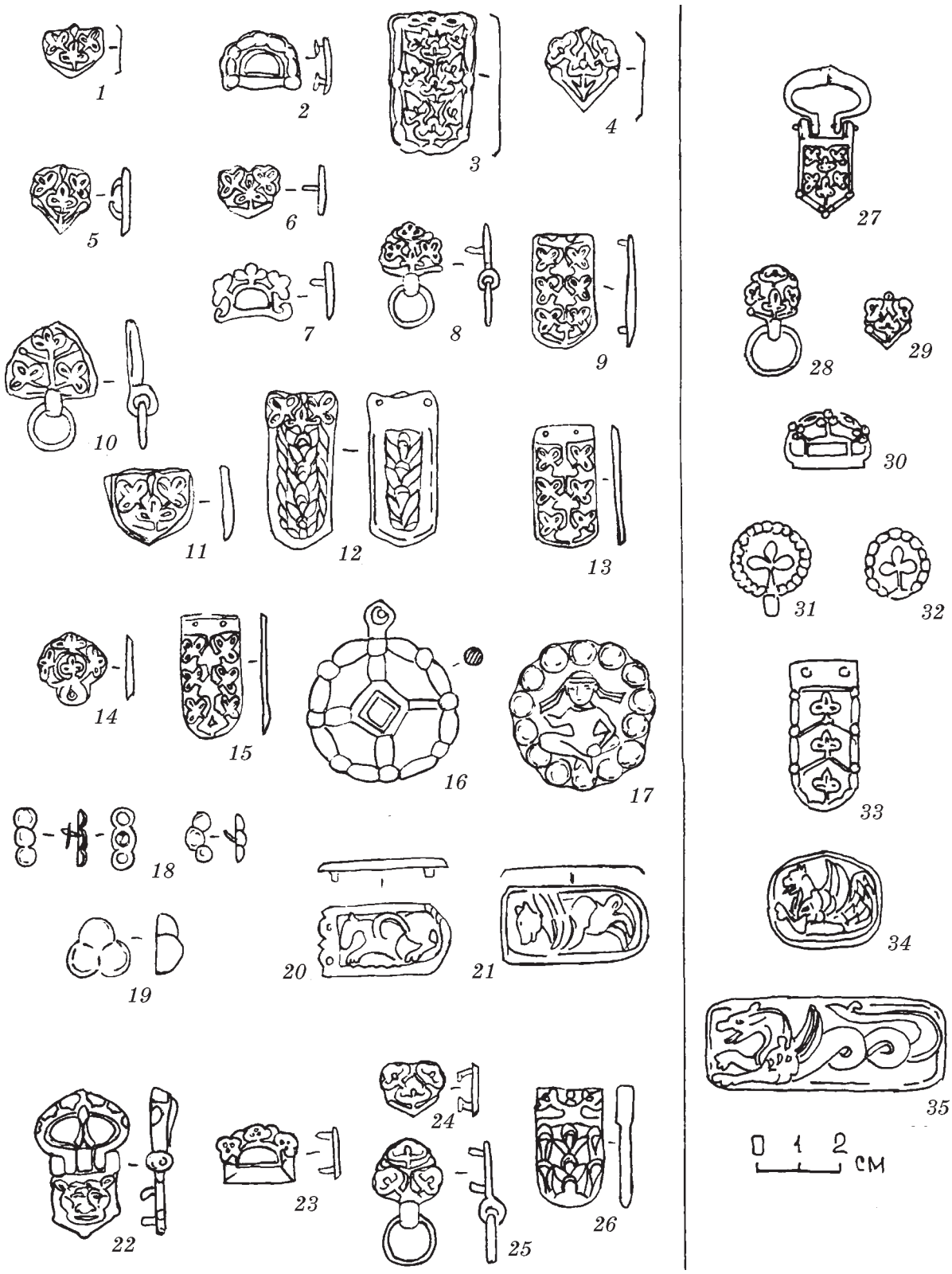

Рис. 1. **Металлические детали поясной гарнитуры и амулет.**
1-21 – из захоронений катакомбного могильника у с. Верхний Салтов; *22-26* – элементы поясной гарнитуры из погребения на селище Нетайловка 2; *27-35* – предметы гарнитуры пояса из захоронений Больше-Тиганского могильника.

1 – катакомба № 44 (ВСМ–IV); *2-4* – катакомба № 56 (ВСМ–IV); *5* – катакомба № 70 (ВСМ–IV); *6-9* – катакомба № 71 (ВСМ–IV); *10, 11, 19* – катакомба № 76 (ВСМ–IV); *12* – катакомба № 78 (ВСМ–IV); *13, 16* – катакомба № 96 (ВСМ–IV); *14-15* – катакомба № 99, погребение № 2 (ВСМ–IV); *17* – катакомба № 40 (ВСМ–I); *18* – катакомба № 37 (ВСМ–IV); *20* – катакомба № 92 (ВСМ–IV); *21* – катакомба № 5 (ВСМ–IV).

вья при изготовлении личных амулетов-оберегов. Так, из катакомбы № 96 происходит типично аланский (*Плетнева 1989, с. 96, рис. 48; Ковалевская 1995, с. 135, рис. 1: 10-13*) солярный «колесовидный» амулет с четырьмя спицами (рис. 1: *16*). Отличительной особенностью данного изделия является исполнение внешнего круга амулета как цепочки из чередующихся между собой круглых и овальных в плане звеньев. Такими же «цепочками» довольно часто украшены раннемадьярские элементы поясных наборов (рис. 1: *27, 33*) (*Халикова 1976, рис. 4: 7-10; 5: 3-7; Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 1-6*).

Наряду с такими синкретичными изделиями в захоронениях могильника встречаются украшения ремней, находящие прямые аналогии в мадьярских древностях Южного Приуралья. Таким украшениями являются небольшие бронзовые литые бляшки в виде цепочки из трех полусфер (катакомба № 37) (рис. 1: *18*) и штампованные накладки в виде трех соединенных между собой полусфер (катакомба № 76) (рис. 1: *19*). Эти предметы находят прямые аналогии в изделиях из захоронений Танкеевского могильника (*Казаков 1992, рис. 60: 114, 115; 61: 9*).

Для украшений мадьярского круга характерны изображения животных (рис. 1: *34, 35*), реже – людей, в развитых образцах, восходящих к восточнотуркестанским образцам и окруженных рамками из чередующихся овальных и круглых звеньев (*Горелик 2001, с. 172; Седов 1987, табл. С III: 9, 12, 13; Приймак, Супруненко 1994, рис. 32: 5; Халикова 1976, рис. 11: 15, 17; 12: 1, 2; The ancient Hungarians 1996, s. 338, 357, 372, 387*). На раннемадьярских деталях поясной гарнитуры представлены крылатые кони и грифоны. В захоронениях Верхне-Салтовского IV могильника имеются единичные изделия с подобными изображениями. К ним относится уже упоминавшийся нами серебряный штампованный наконечник пояса из катакомбы № 5 (рис. 1: *21*) (*Аксенов 2001, с. 113-115*) и бронзовый литой наконечник из катакомбы № 92 (рис. 1: *20*). На обоих наконечниках, хотя они и выполнены в различной технике, представлен один и тот же образ – крылатого грифона. При этом наиболее близким по стилю к раннемадьярским изображениям является грифон на серебряном штампованном наконечнике из катакомбы № 5.

Однако. наибольший интерес, с точки зрения возможного присутствия представителей раннемадьярского населения в районе Верхне-Салтовского городища, представляет разрушенное погребение на салтовском селище Нетайловка 2, доисследованное А.В. Крыгановым и С.В. Коноваловым в мае 2002 г. Селище Нетайловка 2 находится на песчаной дюне, расположенной на левом берегу Печенежского водохранилища (р. Северский Донец), в 200–300 м к северу от окраины с. Металловка, в непосредственной близости от хорошо известного археологам Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры (*Аксёнов, Крыганов 2009, рис. 1*).

Остатки раннесредневекового погребения были обнаружены в северо-западной стенке карьера (*Аксёнов, Крыганов 2009, рис. 2: 1*). Само погребение, верхняя часть костяка до пояса, оказалось частично срезанным ковшом экскаватора при выборке чистого материкового песка.

Сохранившаяся часть могильного пятна была зафиксирована на глубине 0,8 м от уровня современной поверхности почвы. На уровне фиксации яма погребения имела форму вытянутого прямоугольника, с закругленными углами, ориентированного длинной осью по линии восток – запад (рис. 2: *1*). Размеры сохранившейся части могильного пятна – 1,2-1,3 × 0,9 м. Стенки ямы отвесные, дно фиксировалось на глубине 1,25 м от уровня современной поверхности почвы. Заполнение – темно-серая супесь, которая своим более темным цветом лишь немного отличалось от материка. Последним выступал песок светло-желтого цвета. На дне ямы от человеческого скелета сохранились лучевые кости правой руки, фаланги пальцев, крупные фрагменты тазовых костей, а также кости обеих ног. Весь сохранившийся костный материал лежал в могильной яме в анатомическом порядке. По положению скелета было понятно, что умерший – мужчина был уложен в вытянутом положении

на спине, головой на восток (азимут 90°), левая рука, по-видимому, – прямая, правая рука – слегка согнута так, что кисть покоилась на правой безымянной тазовой кости. Ноги погребенного были перекрещены в районе щиколоток, вероятно, связаны. Череп мужчины был поврежден, видимо, в момент разрушения погребения экскаватором. В песчаной осыпи, ниже разрушенного края могильной ямы, обнаружена челюсть мужчины с хорошо сохранившимися зубами.

При погребенном обнаружен следующий инвентарь: в районе пояса были расчищены серебряные бляшки, пряжка и наконечник поясного набора (рис. 1: *1*); возле левой безымянной тазовой кости лежали три железных черешковых ножа, скрепленные коррозией в один пакет (рис. 2: *2*); на уровне коленного сустава левой ноги находился железный черешковый наконечник стрелы (рис. 2: *4*), обращенный острием к западу; справа и слева от костей стоп ног лежало по железному стремени (рис. 2: *5-6*), обращенных петлями к западу; возле подножки правого стремени обнаружено железное сбруйное кольцо и бронзовая пряжка-обойма от ремня путалища (рис. 2: *3, 7*). У костей стоп ног лежал железный наконечник копья (рис. 2: *8*), обращенный острием к западному торцу могильной ямы. В 3-4-х м к западу от погребения, на дне карьера найден железный клинок сабли, вероятно, вывернутый из погребения в процессе добычи песка.

В большинстве своем погребальный инвентарь, обнаруженный в данном захоронении, датируется достаточно широко – второй половиной VIII – IX вв. Это, в первую очередь, предметы вооружения и конского снаряжения, вещи хозяйственно-бытового назначения. Все они представлены типами, характерными для «классических» салтовских древностей (*Плетнева 1989, рис. 34, 38, 45; Аксенов 2005, рис. 2: 11; 3: 19, 25-26; 4: 15, 20; 5: 22; Аксенов, Михеев 2003, рис. 3: 33; 5: 11, 30; 6: 6; 2006, рис. 19: 3; 41: 6; 55: 8; 63: 17; 72: 1; 80: 1; 81: 1; Криганов 1993, с. 56, рис. 1: 2, 6*).

Для более узкой датировки данного погребения большее значение имеют элементы поясной гарнитуры, обнаруженные в захоронении. Из погребения происходит серебряная поясная пряжка, наконечник пояса и 16 серебряных литых бляшек. Бляшки пояса представлены тремя видами. Вид 1 – бляшки сердцевидной формы (5 экз.) (рис. 1: *24*). Поле бляшек украшено орнаментом в виде трех бутонов лотоса, два из которых отходят от межлепесткового пространства центрального бутона. В основании стебля центрального бутона видны расходящиеся в стороны стреловидные листья. Вид 2 – бляшки-«оправы» подпрямоугольной формы, рамчатые (2 экз.) (рис. 1: *23*). Верхний край бляшек оформлен в виде трех бутонов с листьями округлой формы и округлостями на тонких стеблях между ними. Особенно показательным, как нам кажется, является то, каким образом оформлено средоцветие всех трех бутонов на этих бляшках. Оно выполнено в виде строенных маленьких сквозных отверстий. Подобный мотив, но в виде строенных ягод на стебле, характерен для поясных бляшек из венгерских захоронений конца VIII – первой половины IX вв. (рис. 1: *30*) (*Халикова 1986, с. 170, рис. 11: 1-5, 11; Приймак, Супруненко 1994, рис. 32: 1, 4; Седов 1987, табл. С III: 4-5*). Вид 3 – бляшки со щитком полукруглой в плане формы и с подвижным кольцом (9 экз.) (рис. 1: *25*). Поле бляшек украшено орнаментом из трех бутонов лотоса на тонких стеблях, выходящих из одной точки, от которой отходят в стороны еще два стреловидных листа. Между двумя боковыми и центральным бутоном просматриваются две небольшие округлости на тонких стеблях, отходящих от центрального.

Поясной наконечник – серебряный, литой (рис. 1: *26*). В плане он имеет форму вытянутого прямоугольника размером 2,4 × 1,3 см, нижний край которого закруглен. Следы потертости от длительного использования присутствуют и на лицевой, и на оборотной сторонах наконечника. На оборотной стороне они выражены сильнее. Поле наконечника украшено растительным орнаментом. Орнамент в нижней части прорезной и представляет собой мировое дерево, выполненное из цветков лотоса. Рамка, окружающая

центральный орнамент, украшена врезными изображениями цветков лотоса. В верхней части наконечника нанесен гравированный орнамент в виде строенных бутонов лотоса, два из которых на длинных стеблях расходятся из общего центра в противоположные стороны.

Поясная пряжка относится к типу треугольнорамчатых, с небольшим щитком пятиугольной формы (рис. 1: *22*). Пряжка литая, серебряная, шарнирная. Общая длина пряжки – 2,9 см, ширина рамки – 1,8 см. Размеры щитка – 1,7 × 1,2 см. На обороте щитка имеются три шпенька для прикрепления пряжки к мягкой основе поясного ремня. Рамка пряжки украшена орнаментом из бутонов лотоса, обращенных внутрь рамки. По центру щитка расположено объемное изображение человеческой головы (?) в фас. Голова круглых очертаний. Волосы короткие, расчесаны на прямой пробор. Уши, имеющие листовидную форму, расположены по-звериному – на макушке. Брови переданы одним тонким валиком, переходящим в прямой тонкий нос с широко расходящимися крыльями. Глаза крупные, миндалевидной формы. Щеки округлой формы, пухлые. Нижняя часть лица расплылась в широкой улыбке. Губы тонкие, переданы одним прогнутым посредине валиком. Углы щитка пряжки оформлены в виде небольших полукруглых выступов, что визуально напоминает орнамент в виде цепочки из чередующихся между собой звеньев овальной и круглой формы, характерной для поясных наборов венгерского населения Восточной Европы конца I тыс. н. э. (рис. 1: *27, 33*). Именно таким образом орнаментированы детали поясных наборов из комплексов Больше-Тиганского могильника (*Халикова 1976, рис. 4: 7-10; 5: 3-7; 11: 11, 14*), погребения воина из с. Субботицы (*Бокий, Плетнева 1988, рис. 5*), разрушенного венгерского захоронения с территории современной Полтавской области (Твердохлебы) (*Приймак, Супруненко 1994, рис. 32: 5; Супруненко 2007, с. 80, рис. 103*). Такой же ободок из чередующихся между собой звеньев овальной и круглой формы имеют отдельные литые бронзовые бляшки и серебряный штампованный наконечник пояса из катакомбы № 56 Верхне-Салтовского IV могильника (рис. 1: *3*). Еще один штампованный наконечник от пояса с аналогичным бордюром происходит из дореволюционных раскопок катакомбного могильника у с. Верхний Салтов (катакомба № 33) (*Покровский 1905, табл. XXI: 55*).

В целом поясная гарнитура из данного захоронения имеет типичный «салтовский» облик, если не считать отдельные элементы орнамента, больше характерные для мадьярского круга древностей.

Показательно присутствие в данном погребальном комплексе стремян, не характерных для алано-болгарского населения Подонья. Стремена из рассматриваемого захоронения представляют собой плавно согнутую, ромбическую в сечении, арку, которая составляет одно целое с петлей – вытянутой вверх пластиной округлой формы, с прямоугольной прорезью для крепления путалища (рис. 2: *5, 6*). Подножки стремян представляют собой ровные пластины, прогнутые наружу. Именно прогнутость подножки этих стремян выделяет их из общей массы подобных изделий салтовского времени, для которых характерна или прямая, или слегка вогнутая внутрь подножка (*Плетнева 1989, рис. 44*). Стремена с прогнутой подножкой характерны, в основном, для памятников венгерского населения Прикамья (*Халикова 1976, с. 154, рис. 5: 20*), погребений мадьяр на пути их движения с территории Южного Урала в Паннонию (*Бокий, Плетнева 1988, рис. 3: 2, 3; Приходнюк, Чурилова 2001, рис. 5: 6*) и, непосредственно, для памятников северо-западной Венгрии (*Kiss 2000, tab. IX: 2, 20, 86*).

Таким образом, при общем праболгарском характере погребального обряда описанного захоронения (незначительная глубина, восточная ориентация, ноги перекрещены в щиколотках), в нем присутствуют элементы, связанные с материальной культурой мадьярских племен (стремена, орнаментальные мотивы на предметах поясной гарнитуры). Объясняется это тесными контактами алано-болгар северо-западной Хазарии с раннемадьярскими племенами. Время этих контактов определяется по элементам

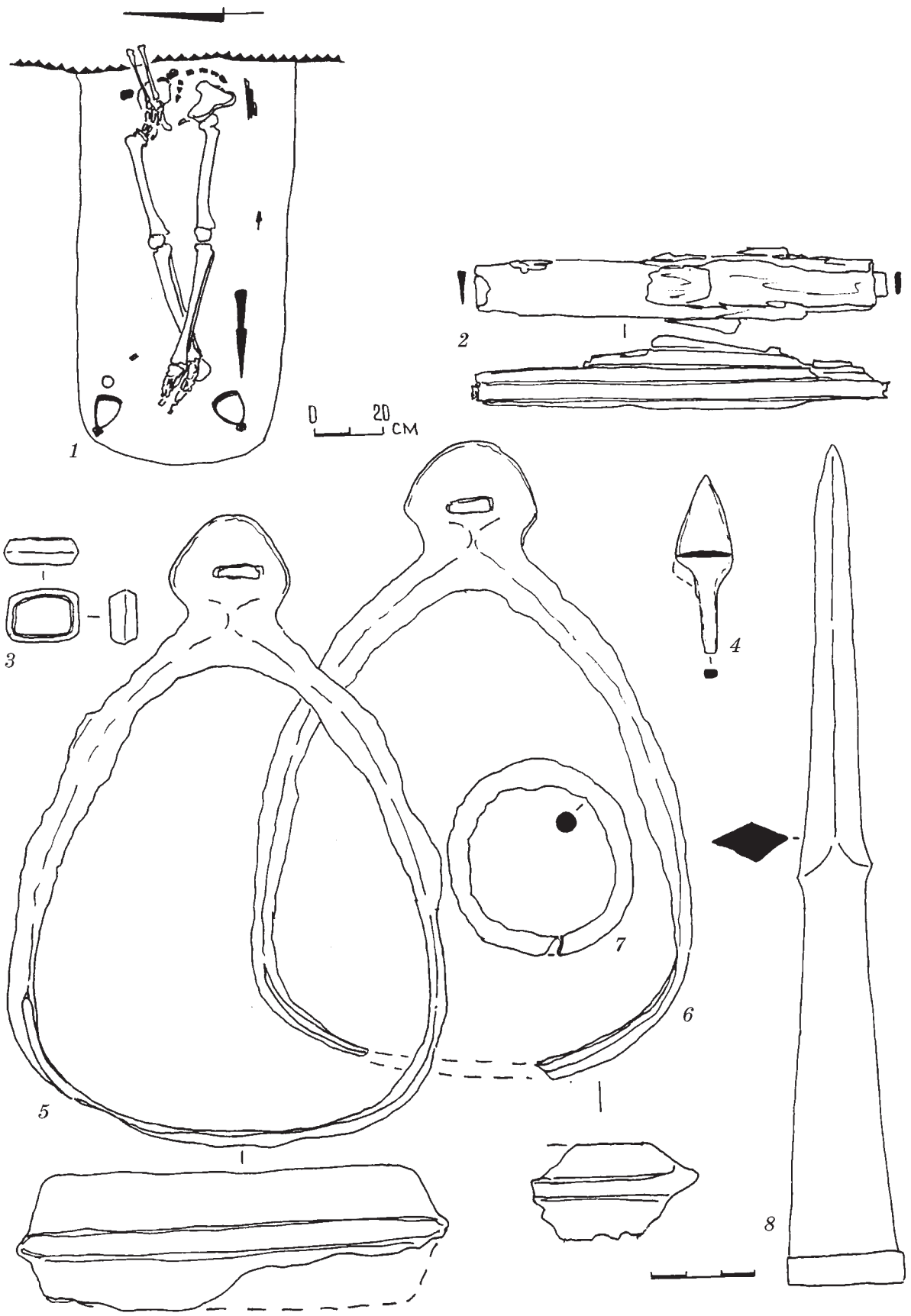

Рис. 2. **Погребение на селище салтовской культуры Нетайловка 2.**
1 – план; *2* – набор ножей; *3* – бронзовая пряжка-обойма; *4* – наконечник стрелы; *5, 6* – стремена; *7* – сбруйное кольцо; *8* – наконечник копья.

поясной гарнитуры. Так, детали пояса, обнаруженные в погребении на селище Нетайловка 2, характерны для поясных наборов III-го (бляшки сердцевидной формы) и IV-го (бляшки с подвесным колечком) хронологических горизонтов салтовской культуры (*Комар 1999, табл. 4*), что позволяет датировать захоронение серединой – второй половиной IX в.

Второй-третьей четвертью IX века датируются и погребальные комплексы Верхне-Салтовского IV могильника, из которых происходят рассмотренные выше детали поясных ремней, содержавшие элементы ранневенгерского орнамента. С этим согласуется и мнение Н.А. Фоняковой, определяющей время появления и освоения салтовскими ремесленниками такого орнаментального элемента как трилистник – серединой IX века (*Фонякова 2010, с. 72*). По наблюдениям исследовательницы, мотивы трилистника на поясах населения лесостепного варианта салтовской культуры «выполнялись почти исключительно в серебре и более тщательно, чем лотос. Они документируют процесс зарождения новой ремесленной художественной школы в недрах отмирающей старой» (*Фонякова 2010, с. 72*). Это перекликается с мнением М.В. Горелика, что в IX–X вв. в западной части Евразийских степей – от Урало-Каспия до Северного Причерноморья, – в поясной гарнитуре господствовали два основных стилистических направления – «салтовское» и «венгерское», которые постоянно взаимодействовали и могли механически смешиваться в одних комплексах, положив тем самым начало формирования интернационального образа мужа-воина (*Горелик 2001, с. 172, 173*).

Рассмотренные салтовские изделия в целом не выходят за рамки периода пребывания мадьяр в Леведии, который определяется 30–90-ми гг. IX в. (*Цукерман 1998, с. 666*). Как известно, во время проживания мадьярских племен в Леведии, они находились в союзнических отношениях с Хазарскими каганатом, вместе участвовали в определенных военно-политических кампаниях (*Багрянородный Константин 1989, с. 159, 161, 163*). Следовательно, время пребывания мадьяр в Леведии и было периодом наиболее интенсивных контактов населения северо-западной части каганата с ними, когда формировался смешанный салтово-венгерский художественный стиль в оформлении поясной гарнитуры. Это, тем более, вероятно, если признать в кабарах письменных источников население бассейна Северского Донца, оставившее после себя кремационные могильники Сухая Гомольша, Новая Покровка, отдельный кремационный комплекс у с. Кочеток, биритуальный некрополь Красная Горка и грунтовой ингумационный Нетайловский могильник (*Комар 1999, с. 168; 2005, с. 213*). С третьей четверти IX века территория от Среднего Подонцовья до Среднего Приднепровья принадлежала союзу восставших против центральной Итильской власти племен (кабар), которые занимали северо-западную часть Хазарии, и мадьярам (*Комар 1999, с. 168*). Союз кабар и мадьяр Леведии, по мнению ряда исследователей, успешно противостоял центральной Хазарской власти и политически, и экономически (*Горелик 2001, с. 179-180*). Последнее может быть косвенно подтверждено материалами уже рассмотренного выше погребения с селища Нетайловка 2. При почти рядовом характере захоронения, поясной набор погребенного человека достаточно показателен. Так, общий вес серебряных деталей от поясного ремня составляет 39,15 г (средний вес одной бляшки сердцевидной формы – 1,37 г; одной бляшки-оправы – 1,3 г; одной бляшки с кольцом – 2,2 г; наконечника – 4,32 г; пряжки – 6,6 г), что, с учетом потери металла при отливке, равняется 14-15 серебряным арабским дирхемам (вес 2,83-2,87 г). Учитывая высокую покупательную способность серебряного дирхема в то время (за один серебряный дирхем в Праге (965 г.) можно было получить 25 кур или 75 дневных рационов пшеницы для одного человека, или 100 дневных рационов ячменя для лошади (*Лебедев 2005, с. 325*), можно предположить, что погребенный на Нетайловском селище мужчина-воин был хорошо обеспеченным в имущественном отношении человеком.

Таким образом, можно утверждать, что при отсутствии пока достоверных материалов, подтверждающих присут-

ствие в районе Верхнего Салтова (политического центра Северо-Западной Хазарии), да и вообще, в Верхнем Подонцовье представителей мадьяр, в материальной культуре алано-болгарского населения зафиксированы отдельные элементы раннемадьярской культуры. Особенно ярко эти элементы представлены в орнаменте металлических деталей салтовских поясов-портупей, являющихся важнейшим аксессуаром евразийского мужчины-воина. Смешанный (салтово-мадьярский) характер орнамента на целом ряде деталей поясной гарнитуры однозначно свидетельствует, что 30–80-х гг. IX в. для населения Северо-Западной Хазарии было временем наиболее тесных контактов с мадьярами.

Аксенов 2001
Аксенов В.С. Контакты венгров с аланами в IX веке – взаимопроникновение культур / В.С Аксенов // Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V «Минаевские чтения» по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа: ТД межрегиональной научной конференции (г. Ставрополь, 12-15 апреля 2001 г.). – Ставрополь, 2001. – С. 113 – 115.

Аксенов 2001
Аксенов В.С. Редкий тип бляшек-амулетов из Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.С. Аксенов // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячеления н. э. (из истории костюма). – Самара, 2001. – Т. 2. – С. 132 – 140.

Аксенов 2005
Аксенов В.С. Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.С. Аксенов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 4: Хазарское время. – Донецк: изд. Дон. НУ, 2005. – С. 245 – 260.

Аксенов, Крыганов 2009
Аксёнов В.С. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтовско-венгерских культурных контактах / В.С. Аксенов, А.В. Крыганов // Дивногорский сборник. – Выпуск 1: Археология. – Воронеж, 2009. – С. 23 – 37.

Аксенов, Михеев 2003
Аксенов В.С. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка / В.С. Аксенов, В.К. Михеев // Vita antigua. – Киев, 2003. – № 5-6. – С. 179 – 191.

Аксенов, Михеев 2006
Аксенов В.С. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. / В.С. Аксенов, В.К. Михеев // Хазарский альманах. – Т. 5. – Киев-Харьков, 2006. – 308 с.

Багрянородный Константин 1989
Багрянородный Константин. Об управлении империей / Багрянородный Константин. – Москва, 1989.

Бєлік 2002
Бєлік О.О. Поясні набори із салтівських пам'яток як індикатор салтово-мадярських контактів / О.О.Бєлік // Археологія. – Київ, 2002. – № 2. – С. 109 – 114.

Бокий, Плетнева 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнёва // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 99 – 115.

Горелик 2001
Горелик М.В. Образ мужа-воина в Кабарии-Угрии-Руси / М.В. Горелик // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). – Самара, 2001. – Т. 1. – С. 169 – 185.

Иванов 1999
Иванов В.А. Древние угро-мадьяры в Восточной Европе / В.А. Иванов. – Уфа, 1999.

Ковалевская 1995
Ковалевская В.Б. Хронология древностей Северокавказских алан / В.Б. Ковалевская // Аланы: история и культура. – Владикавказ, 1995. – С. 123 – 183.

Комар 1999
Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А.В. Комар // Vita antigua. – Киев, 1999. – № 2. – С. 111 – 136.

Комар 1999
Комар О.В. Коментарі до статті: Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области / О.В. Комар // Vita antigua. – Киев, 1999. – № 2. – С. 165 – 169.

Комар 2005
Комар А.В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным / А.В. Комар // Хазары: Евреи и славяне. – Москва-Иерусалим, 2005. – Т. 16. – С. 207 – 218.

Криганов 1993
Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння / А.В. Криганов // Археологія. – Київ, 1993. – № 2. – С. 52 – 62.

Лебедев 2005
Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Лебедев Г.С. – СПб., 2005.

Плетнева 1989
Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. – Москва: Наука, 1989.

Покровский 1905
Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник / А.М. Покровский // Труды XII АС. – Москва: изд. МАО, 1905. – Т. 1. – С. 465–491.

Приймак, Супруненко 1994
Приймак В.В. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района / Приймак В.В., Супруненко А.Б. // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья. – Москва-Полтава, 1994. – С. 81 – 85.

Приходнюк, Чурілова 2001
Приходнюк О.М. Коштовності з с. Корбчине на Дніпропетровщині / О.М. Приходнюк, Л.М. Чурілова // Археологія. – Київ, 2001. – № 1. – С. 96 – 105.

Седов 1987
Седов В.В. Венгры в Восточной Европе / В.В. Седов // Финно-угры балты в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1987. – С. 236 – 239.

Супруненко 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с.

Фонякова 2010
Фонякова Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII – X вв. по материалам художественной металлообработки / Н.А. Фонякова. – Казань, 2010.

Халикова 1976
Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 3. – С. 141 – 156.

Цукерман 1998
Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836 – 889 г. / К. Цукерман // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 663 – 688.

Kiss 2000
Kiss G. Vas megye 10-12 szazadi sir - es Kincsleletei / G. Kiss. – Szombathely, 2000. – 442 s.

The ancient Hungarians 1996
The ancient Hungarians: Exhibition Catalogue. Edited by István Fodor. Hungarian National Museum. March 16 – December 31 1996. – Budapest, 1996.

В.С. Аксьонов

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ПИТАННЯ ПРО МАДЯРО-САЛТІВСЬКІ КОНТАКТИ У ВЕРХНЬОМУ ПОДОНЦОВ'Ї

На території розповсюдження салтівської культури (донський і степовий варіанти) пам'ятки мадяр не відомі. Таким чином, у ланцюгу пунктів на їх шляху з Південного Приуралля до Паноннії виникає лакуна, котра пояснюється фактом підпорядкування мадярських племен хозарам у період з 30-х по 80-ті роки IX століття. Саме цей час був періодом найбільш тісних етнокультурних контактів між представниками мадярських племен і алано-болгарським населенням північно-західної Хозарії. Підтвердженням цьому служать знахідки в катакомбних похованнях другої – третьої чвертей IX ст. Верхньо-Салтівського некрополя предметів поясної гарнітури, в яких присутні орнаментальні мотиви, що є характерними для ранньомадярських виробів: зображення трипелюсткової квітки з пелюстками краплеподібної форми, потроєних ягід на стебельці, бордюр у вигляді ланцюга з круглих та овальних елементів-ланок. Показовим є і частково зруйноване ґрунтове поховання, що було досліджене на селищі Нетайлівка 2. Крім предметів поясної гарнітури, що мали деякі елементи ранньомадярського орнаменту, у похованні були представлені типові для мадяр стремена.

Наведені матеріали свідчать, що за відсутності достеменних джерел, котрі підтверджують присутність в районі Верхнього Салтова (політичного центру північно-західної Хозарії) мадяр, в матеріальній культурі алано-болгарського населення зафіксовані окремі елементи ранньомадярської культури. Особливо чітко ці елементи представлені в орнаменті металевих деталей салтівських поясів-портупей, які були важливим аксесуаром євразійського чоловіка-воїна. Час існування синкретичного (салтово-мадярского) стилю в оформлені поясних наборів населення північно-західної Хозарії припадає на 30-80-ті рр. IX ст.

Ключові слові: салтівська культура, мадяри, алано-болгари, поясна гарнітура, Верхній Салтів.

V.S. Aksyonov

NEW MATERIALS ABOUT PROBLEM OF HUNGARIANS-SALTIV CONTACTS IN THE UPPER PODONTSOVJE

In the area of steppe and forest-steppe variants of the Saltiv culture there are no Hungarians sites. So there is a gap in the chain of points in the path of Hungarians from South Urals to Pannonia. This lacuna can be explained due to the fact of the submission Hungarians to Khazars during 830-890. This time was a period of close ethnic and cultural contacts between representatives of Hungarian tribes and populations of Northwest Khazaria. Items of the waist suite found in the burials of catacomb Verkhniy Saltiv necropolis are the proof of such contacts. Among such items there are ornamental motifs appropriate to early-Hungarians products (images of the trefoil with tear-shaped petals, triple berry on a stem, border of alternating round and oval links).

Unearthed on settlement «Netailivka-2» partially destroyed ground grave is typical in this aspect. Except the elements of the waist suite designed with some features of the early-Hungarians ornaments in this grave were found typical Magyar stirrups. These data indicate that the individual elements of the early-Hungarians culture are registered among the material culture of the Alan-Bulgarian population, though there is no reliable evidence of the presence of Magyar in the Verkhniy Saltiv. Quite distinctively these elements are presented in the ornament of the metal waist suite, known as an essential accessory of Eurasian soldiers. The time of existing of syncretic Saltiv-Madyar style in the decoration of the waist suite of the population Northwest Khazaria falls on the 830th – 880th.

Key words: Saltiv culture, Hungarians, Alan-Bulgarian, waist suite, Verkhniy Saltiv.

Аксенов Виктор Степанович

кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея, специалист по средневековой археологии междуречья Днепра и Дона

e-mail: aksyonovviktor@gmail.com, тел. +38 095 869-31-89

61003, Украина, г. Харьков-3, ул. Университетская, 5, Харьковский исторический музей

УДК 903.25 (477.53):(=511.141+512.19)"08/09"

І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко
(Полтава)

ДАВНЬОУГОРСЬКІ ТА «САЛТОЇДНІ» ЗНАХІДКИ У ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПРИДНІПРОВСЬКОМУ ТЕРАСОВОМУ ЛІСОСТЕПУ ПОЛТАВЩИНИ

Публікація характеризує рештки зруйнованих давньоугорських і так званих «салтоїдних» поховань, виявлених вздовж лівого берега Дніпра в межах південно-західної Полтавщини, датованих IX – рубежем IX–X ст.

Ключові слова: Велика Кохнівка, Волошине, Ворскла, Дмитрівка, кабари, кераміка, курган, мадяри, поховання, прикраси, Нижній Псел, Середнє Подніпров'я, Твердохліби, Шушвалівка.

Після відкриття у Дмитрівському кургані в Нижньому Припсіллі дитячого некрополю давніх угрів рубежу IX–X ст. авторами були проаналізовані знахідки, які датуються останніми століттями I тис. н. е., виявлені в межах історичної Полтавщини. На разі їх кількість є незначною – близько 20 комплексів та окремих предметів. Частина з них, що розташовані здебільшого вздовж лівого берега Дніпра, цілком може бути предметом розгляду в контексті виділення старожитностей мадяр. Деякі вже неодноразово публікувалися, інші ж – виявилися введеними до наукового обігу в якості речових комплексів салтівської чи так званої «салтоїдної» культур (*Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 24-25, 30-31; Калашник 2006; 2007*). Єднає їх спільна особливість: приналежність до решток інвентаря зруйнованих поховань. Враховуючи те, що суто салтівських поховань у цій частині Лівобережного Придніпровського терасового лісостепу невідомо, а навколишня територія в повній мірі не контролювалася Хозарським каганатом, переважна більшість із таких знахідок постала в світлі артефактів, що могли бути залишені групами мадярського населення і супроводжуючих їх союзників – вихідців з Хазарського каганату – кабарів напередодні чи під час переселення до Паннонії.

Подібний підхід має деякі риси суб'єктивності, проте спирається на цілком вмотивовані факти відсутності відомостей про виявлення у мікрорегіоні катакомбних поховань. Шкода тільки, що жодне зі знайдених за випадкових обставин захоронень не досліджувалося археологами. Та все ж, наявні знахідки свідчать про існування певного пласта старожитностей, в ряді рис відмінного від «класичних» салтівських. Забезпечуючи доступність для дослідників відомостей про ці знахідки, у публікації наводиться їх більш-менш детальний огляд, укладений переважно за часом їх виявлення, з деякими відомостями про обставини знахідок, що досі не оприлюднювалися друком.

На південному заході Полтавщини влітку 1982 р. – на острові Турлук у сучасному гирлі Ворскли (**с. Орлик** Орлиць-

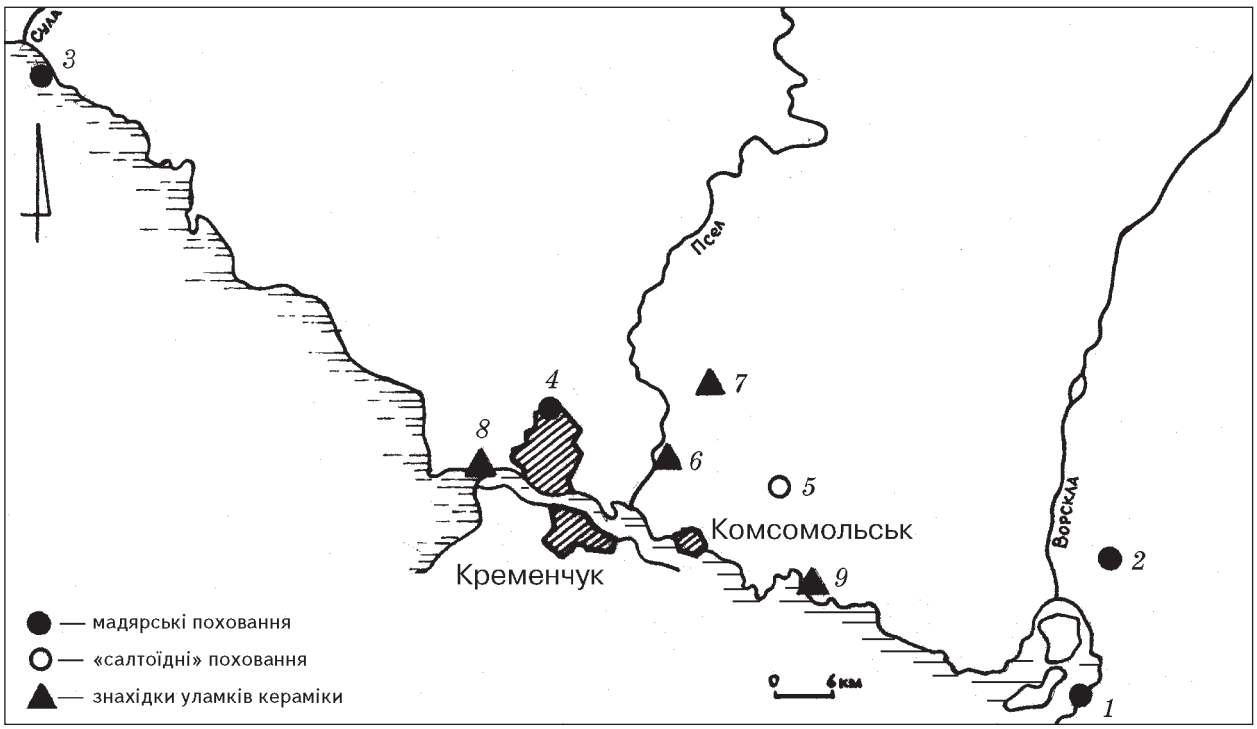

Рис. 1. **Карта-схема** місцезнаходжень поховальних пам'яток та окремих знахідок IX ст. на лівому березі Дніпра в межах Полтавщини.
Мадярські поховання: 1 – Орлик; 2 – Твердохліби; 3 – Шушвалівка; 4 – Велика Кохнівка; *«салтоїдне» поховання*: 5 – Волошине; *знахідки уламків кераміки*: 6 – Дмитрівка; 7 – Остапці; 8 – Кременчук (між с. Недогарками і містом); 9 – Компанійці.

кої сільської ради Кобеляцького району), ближче до вершини насипу великого, навпіл розмитого водосховищем кургану, розташованого на колишньому підвищенні другої тераси лівого берега Дніпра, трапилася знахідка впускного поховання у близькій до широтної орієнтації видовженій підпрямокутної форми ямі. Вона здійснена за випадкових обставин місцевими краєзнавцями (рис. 1: *1*). Посеред ями знаходився скелет дорослої людини, вірогідно, чоловіка, покладеного горілиць головою на захід – північний захід, поряд із черепом якого знаходилося скупчення тонких срібних платівок розміром від 3 × 8 до 4 × 15 см підовальної форми у кількості 5 од. (залишки поховального лицевого покриття – маски), а близько пояса – кілька невеликих, вирізаних з листового срібла (?) бляшок серцеподібної форми та рештки окислених залізних виробів. Знахідки були зруйновані корозією та некваліфікованими спробами відділити їх від ґрунту заповнення, отже, втрачені. В розмиві водосховища під рештками насипу знайдені також кілька уламків срібної фольги та золота прикраса (браслет-?), сліди якої «загубилися» при спробі встановлення особи, що її знайшла. Цей факт став приводом до обстеження решток кургану влітку 1982 р. одним з авторів, разом із Д.Я. Телегіним та О.М. Титовою (*Супруненко, Титова, Телегін 1989, с. 135; Супруненко 1994, с. 70-73; Білоусько, Супруненко 2004, с. 119*). Проте, на час огляду залишки поховання вже були знищені розмивом, а факт знахідки давньоугорського захоронення довелося констатувати за описами очевидців.

Влітку 1985 р. поблизу **с. Твердохліби** Дашківської сільської ради Кобеляцького району, під час меліоративних робіт, випадково виявлене поховання кочівника (*Супруненко 1987, с. 418*). Воно містилося у невеликому розораному кургані, зведеному ямними племенами (*Кулатова, Супруненко 1985, арк. 22-23*). Курган знаходився за 1,5 км на північний схід від села, на розораному підвищенні вододільного плато рр. Ворскли та Орелі (рис. 1: *2*), фактично, у пониззі першої ріки (*Приймак, Супруненко 1994, с. 81*).

Курган мав діаметр 18 × 20 м, висоту – не більше 0,4 м, входив до складу невеликої групи з трьох розораних насипів висотою 0,4-0,6 м, розташованих на пануючому підвищенні, вірогідно, край давнього суходільного шляху вздовж лівого берега Ворскли – від Переволочинської переправи до Середнього і Верхнього Поворскля та відгалужень-доріг вздовж Коломака і Мерли в бік Муравського шляху.

Меліоративними роботами насип було перетнуто вузькою траншеєю для подачі на поля води, під час прокладання якої механізатори зачепили два поховання. Перше з них – мадярське – було розчищене робітниками, друге – ямне – зрите ними ж у пошуках імовірних дорогоцінностей. Певні відомості про комплекси зібрані шляхом опитування механізаторів та отримані в ході огляду місця знахідки (*Кулатова, Супруненко 1985, арк. 22*).

Впускне поховання 1 здійснене в центрі кургану, на глибині близько 1,2 м від рівня розораної поверхні насипу, у підпрямокутній ямі, розміром близько 0,7 × 2,2 м, зорієнтованій у широтному напрямку. Похований, вірогідно, чоловік зрілого віку, з огляду на кілька уламків кісток від зводу масивного черепа, лежав випростано на спині, головою на захід, руки покладені витягнуто вздовж тулуба, кистями з долонями донизу. В ногах знаходився череп і кілька кісток ніг коня. Принаймні, за обстежень знайдені уламки черепа, зуби та фрагменти стегнової кістки тварини. Слідів гробовища і перекриття могили не виявлено.

Похований супроводжувався досить виразним інвентарем, частина якого вціліла (*Толочко, 1999, с. 31-32*). Так, над тазовими кістками виявлені 12 срібних позолочених бляшок поясного набору, наконечник ременю із зооморфним сюжетом. З цих речей до рук археологів потрапили лише 5 предметів.

В ногах виявлені дрібні срібні бляшки із позолотою від ременів взуття (відповідно, 4 та 6), а також наконечник ремінця. З них вціліли чотири бляшки та наконечник. Інші срібні речі були знищені під час опускання в азотну кислоту, з метою перевірки молодими людьми належності металу до золота чи його сплавів. Вірогідно, певну частину прикрас меліоратори не знайшли під час перегляду ґрунту у траншеї та поховальній ямі. Одну з бляшок та уламки штифтів іншої було виявлено під час огляду місця знахідки в розораному шарі.

Крім того, поряд зі скелетом похованого виявлені: справа – кілька залізних наконечників стріл, розташованих вістрями до кісток стоп ніг, а також з протилежного боку, – розвал залізного палаша – прямого однолезового клинка, довжиною 55-65 см. Всі ці речі втрачені. Під час аматорських розкопок, імовірно, знайдені й інші предмети, відомості про які не були повідомлені відкривачами комплексу. За розповідями жителів с. Світлогірське Кобеляцького району, де мешкали механізатори, останні «здали на лом» золоті сережки, залишки якоїсь золотої прикраси, розламали позолочену срібну пряжку, а до місцевої школи принесли уламки залізних деталей вузди, черешки стріл... (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 79-80*).

Під час обстеження місця знахідки та у робітників нами зібрано 10 предметів зі складу інвентаря поховання, на кургані виявлені уламки кісток людини, зуби та фрагменти кісток коня. На той час меліоративні траншеї вже були загорнуті, а на рештках кургану здіймалися посіви. Отже, відкриття поховання у Твердохлібах виявилося типовим випадком аматорського руйнування, характерним для більшості багатих угорських комплексів у Подніпров'ї (*Супруненко, Кулатова, Приймак 1999*).

Знахідки. Предмети поясного набору зі срібла, з позолотою.

1. Неорнаментовані литі *бляшки* серцеподібної форми, з трьома штифтами для закріплення їх на поясі (рис. 2: *2*). Таких бляшок налічувалося 10, збереглося 2, в т. ч. одна розламана навпіл. На їх добре заполірованій поверхні місцями помітні сліди тонкого шару позолоти. Висота – 2,00 см, ширина – 2,45 см (рис. 3: *3*). Висота штифтів – 0,5-0,6 см, діаметр – 0,20-0,25 см (рис. 2: *2*).

2. *Бляшки* серцеподібної підокруглої форми, литі, з трикутною петлею-

прорізом, прикрашені стилізованим рельєфним трилисником із пагоном і трьома зображеннями строєних дрібних ягідок (рис. 2: *4*). 2 од. Відполірована поверхня прикрас зберігає сліди позолоти. Висота – 2,70 см, ширина – 2,65 см (рис. 3: *2*). Висота штифтів – 0,7-1,1 см, діаметр – 0,25-0,27 см (рис. 2: *4*).

3. *Наконечник ременю* з профільним зображенням на лицевому боці фігурок гірського козла і звернутого до нього хижака родини кошачих (барс-?), з піднятою правою лапою (рис. 2: *5*). Композиція оточена рельєфним, ледь хвилястим картушем зовнішнього бортика. Зворотній бік наконечника плаский, із зовнішнім бордюром, неорнаментований (рис. 3: *5*).

Наконечник має два наскрізних просвердлених отвори для закріплення на ремені, діаметром 0,17 см, в яких під час виявлення стирчали розклепані шматочки корозованого срібного дроту. Під фігуркою козла наявний давній наскрізний отвір від удару гострим предметом. Довжина – 3,8 см, ширина – 2,1 см, товщина – 0,2-0,4 см (рис. 2: *5*). На виробі були сліди позолоти (*Комар, 2009, с. 167*).

Прикраси ременів взуття зі срібла, з позолотою.

4. *Бляшки* у вигляді стилізованого геральдичного щита, якому надані скруглені, «сердцеподібні» обриси, литі, з невеликою петелькою-прорізом знизу, прикрашені рельєфним трилисником з широким листям, трьома зображеннями строєних дрібних ямок, центральна група з яких більша за розмірами (рис. 2: *1*). У похованні їх виявлено 10, збереглося – 4 од. Відлиті у двох різних формах. На зовнішній поверхні бляшок, переважно у заглиблених деталях візерунку, збереглися залишки позолоти. Висота – 2,30-2,32 см, ширина – 1,65-1,70 см (рис. 3: *1*). Висота штифтів – 0,4-0,5 см, діаметр – 0,20-0,24 см.

5. *Наконечник ременю* – накладка у вигляді геральдичного щита, прикрашена по зовнішньому контуру рядом маленьких «перлинок»-крапочок та рельєфним тонким бортиком, у центрі – в тонкому картуші, – рослинний орнамент у вигляді стилізованої пальмети, пелюстки якої передані тонкими лініями, з волютоподібними завершеннями (рис. 2: *3*). Вірогідно, мав відповідник серед прикрас ременів протилежної ноги, який втрачений. Центральна заглиблена частина прикраси ременю зберегла шар тонкої позолоти (рис. 3: *4*). Зверху, зі зворотного боку, наконечник має два невисокі штифти для закріплення на ремені, висотою 0,25 см і діаметром 0,20 см. Довжина наконечника – 1,95 см, ширина – 1,20 см (рис. 2: *3*).

Бляшки кріпилися до поясу за допомогою штифтів, що мали у перетині круглу форму. На ременях кріплення прикрас здійснювалося за допомогою невеликих квадратних шайбочок з міді та срібла, розміром 0,3 × 0,4 та 0,4 × 0,4 см, надітих на штифти перед розклепуванням. Останні були надто окисленими і втрачені під час некваліфікованої реставрації.

Всі збережені прикраси литі, з незначною обробкою поверхні виробів та доводкою деталей зображень гострим ювелірним інструментом. Матеріал виготовлення бляшок – срібло 500-700°, накладчастого наконечника ремінця – срібло 875°, наконечника із зооморфним візерунком – фактично, білон, – срібний сплав – 400°.

Неповна збереженість інвентаря поховання і мінімум інформації про умови знахідки зменшують інформативні можливості цього надзвичайно виразного комплексу, предмети якого зберігаються у скарблиці Полтавського краєзнавчого музею. Та все ж характерні деталі поховального обряду і прикраси дозволяють віднести поховання до кола давньоугорських старожитностей епохи напередодні «набуття батьківщини».

Перш за все, це – серцеподібні бляшки з петлею-прорізом та орнаментом у вигляді трилисника, зі строєними ягідками. Аналогічна бляшка походить з поховання 2 першого Хусаїнівського кургану в Башкирії (*Мажитов 1981, с. 41, рис. 20: 3*). Подібні вироби, хоча і з дещо іншим оформленням петель та орнаментацією, відомі за матеріалами Больше-Тіганського могильника в Середньому Поволжі (*Халикова 1976, с. 162, рис. 3: 2, 22*). Серед прикрас з комплексів цієї пам'ятки досить часто трапляються орнаментальні мотиви, подібні до візерунку бляшок з Твердохлібів

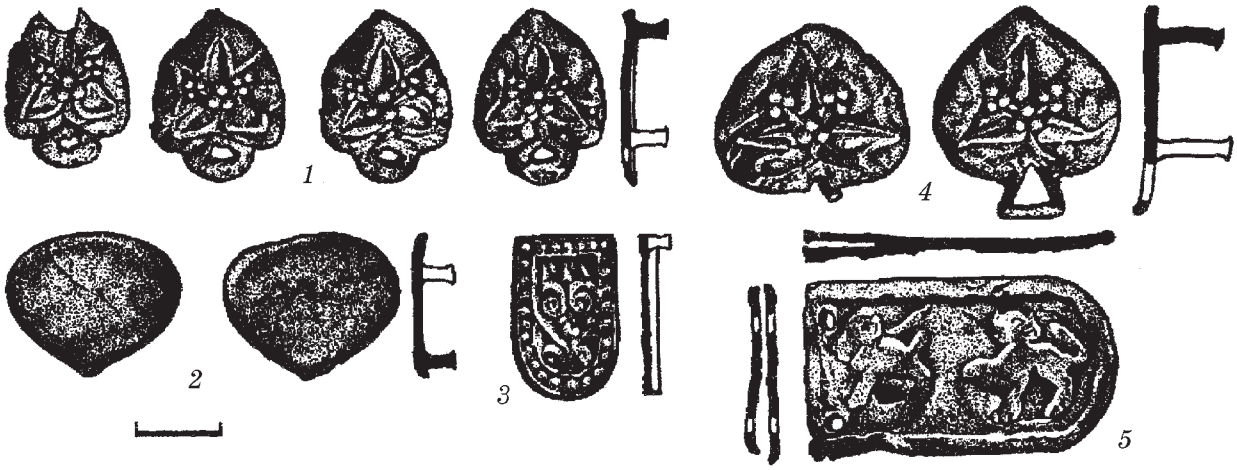

Рис. 2. **Твердохліби**, курган № 1, поховання 1. Деталі поясного набору та прикраси ременів взуття. *Срібло, позолота.*

(*Там же, с. 163, рис. 4: 7, 21; 5: 5*). Серцеподібні бляшки з гладкою поверхнею відомі у дитячому похованні 3 Суботицького могильника в Поінгуллі. Останні, правда, вирізані з тонкого листового срібла (*Бокий, Плетнева 1988, с. 109, рис. 7: 4*), тоді як твердохлібівські – литі. Продовженням розвитку подібної поясної гарнітури, за формою, зокрема, петельчастих серцеподібних бляшок, є литі прикраси поясного набору зі зруйнованого поховання, виявленого на схилі городища Кудеярової гори на Курщині (*Енуков 2005, с. 264, 266, рис. 55: 1-5*), сюжетні паралелі візерунку яких нібито тяжіють до іншої традиції – дружинних некрополів Гньоздова та ін. міських центрів молодої Давньоруської держави (*Алешковский 1960, с. 88-90; Ениосова, Мурашова 1998, рис. 7; Ширинский 1999, рис. 29: I–III*) і характерні для X ст.

Поясні наконечники з поховання у Твердохлібах, за формою, близькі до розповсюджених серед старожитностей степової зони Східної Європи VIII–X ст. (*Комар 1999, с. 116, табл. 1*), проте не мають точних аналогій в орнаментації. Пальметковий візерунок на поясних прикрасах, на думку І.А. Баранова, у процесі стилізації та ускладнення, набув поширення, переважно, у Поволзько-Приуральському регіоні, а етапи проникнення поясного набору з такою орнаментацією хронологічно співпадають з міграцією угорських племен з Південного Приуралля і Середнього Поволжя до Центральної Європи (*Баранов 1990, с. 80*). Інший наконечник із зображенням тварин, – близький за сюжетом аналогічному за призначенням виробу з Железницького (Зарайського) скарбу (*Рыбаков 1948, с. 148, рис. 14*). Сюжетні сцени із зображеннями тварин більш поширенні на мадярських пам'ятках Угорщини, хоча О.А. Халікова відзначає переважання для Больше-Тіганського могильника орнаменту із фантастичними тваринами (*Халикова 1976, с. 171, рис. 12*).

Варто відзначити, що випуклий бордюр по краю наконечника, який здебільшого складався з овальних і круглих ланок, на виробі з Твердохлібів, як і на Железницькому, вже втрачений. Хоча на предметах із комплексів кінця IX – рубежу IX–X ст. його ремінісценції ще простежуються (*Бокий, Плетнева 1988, с. 107, рис. 5: 1-6*).

Наведемо міркування щодо датування поховання з Твердохлібів. Поволзькі і приуральські пам'ятки, з яких походять аналогії предметам з Нижнього Поворскля, відносяться до караякупівської культури VIII–X ст. (*Иванов 1990, с. 114-115*). Железницький скарб датується рубежем IX–X ст. (*Шинаков 1980, с. 116*). Для датування необхідно залучити і комплекси, що містять угорські речі, які походять з території Дніпровського Лівобережжя. Крім Суботицького могильника та Железницького скарбу, можна згадати пред-

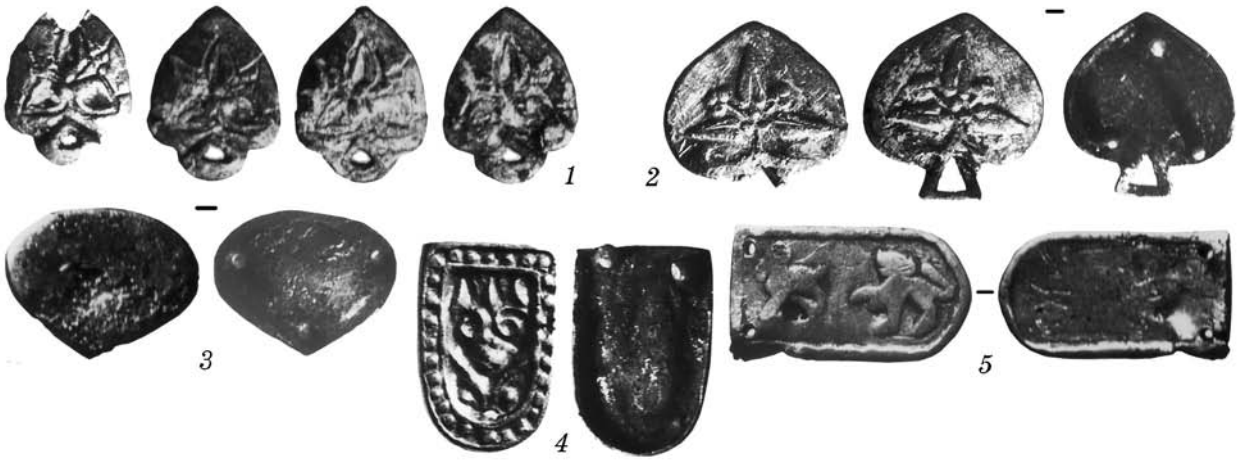

Рис. 3. **Твердохліби**, курган № 1, поховання 1. Деталі поясного набору і прикраси ременів взуття. *Срібло, позолота. Масштаб різний.*

мети зі скарбу на Новотроїцькому городищі (квадрат III_2) (*Ляпушкин 1958, с. 27-29, рис. 15, табл. XCII: 1-14*). Серед арабських монет, салтівських і слов'янських прикрас у складі цього скарбу знаходилася накладка-трійник до вузди, а також дві потрійні бляшки з пустотілих напівсфер. Останні нагадують бляшку з кургану № 1 Ямаші-Тауських курганів (*Мажитов 1981, с. 32, рис. 13: 1*), хоча мають й інші аналогії, в тому числі – з Пересопницького могильника (*Ляпушкин 1958, с. 28-29*), що датується О.П. Моцею X–XII ст. (*Моця 1990, с. 114, табл. 1: 51*).

Накладка-трійник має достатньо аналогій серед давньоугорських старожитностей Приуралля (*Мажитов 1981, рис. 13, 15, 17, 20, 29, 31, 34*), де вважається етноіндикатором матеріальної культури населення Південного Уралу і Приуралля VIII–IX ст. (*Иванов 1990, с. 112*). Усі перераховані комплекси взаємопов'язані між собою: Железницький та Новотроїцький скарби містять у своєму складі аналогічні салтівські сережки з привіскою грушоподібної форми (*Рыбаков 1948, с. 104, рис. 14*); Новотроїцький скарб і поховання 1 Суботицького могильника також мають подібні салтівські сережки (остання більш пізня, в порівнянні з першою) (*Бокий, Плетнева 1988, с. 100, 112, рис. 1: 3*); про схожість Суботицьких і Твердохлібівських бляшок, Железницького і описаного вище наконечників мова йшла вище. Аналізуючи взаємозв'язки речей цих комплексів, беручи до уваги їх датування, комплекс з Твердохлібів можна віднести в цілому до третьої чверті IX ст. (*Супруненко, Кулатова, Приймак 1999*). Вірогідно, він є пам'яткою кінця третьої – початку останньої чверті IX ст., і займає, як на наш погляд, найраніше хронологічне положення серед мадярських старожитностей Полтавщини.

Інша поодинока знахідка трапилася у безпосередній близькості від Дніпра, точніше, Кременчуцького водосховища, на Шушвалівському острові 1992 р. Вона пов'язана з комплексом зруйнованого розмивом берегової лінії поховання у південно-західній частині цього мисоподібного останця другої тераси лівого берега р. Дніпра, який перетворився на острів. Він розташований поблизу **с. Шушвалівки** Глобинського району Полтавської обл., неподалік від колишнього гирла р. Сули (рис. 1: *3*). В прибережній смузі, під високим берегом, можливо, на місці зруйнованого водосховищем кургану, збирачами антикваріату виявлені прикраси кінської вузди та поясного набору золотоординського часу, які на сьогодні зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею (*Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 32, 57, 69*). Ці предмети були придбані музеєм, практично, без відомостей про умови знахідки, зі вказівкою лише на пункт їх знаходження. Частина з цих речей помилково атрибутувалася як давньоугорські і була долучена автора-

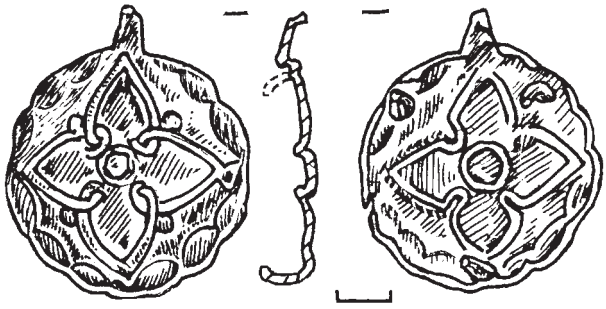

Рис. 4. **Шушвалівка**, ур. Шушвалівський острів. Бляшка. *Бронза.*

Рис. 5. **Шушвалівка**, ур. Шушвалівський острів. Бляшка. *Бронза.*

ми до публікації мадярських знахідок з території Полтавщини (*Пуголовок, 2003; 2006; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007, с. 83-85*).

Проте, одна з прикрас ременю дійсно виявилалася витвором давньоугорського майстра (*Пуголовок 2006, с. 107, рис. 1: 1*). І. Фодор звернув увагу на той факт, що в комплексах поховань Суботицького типу, виділених О.В. Комаром (*Komar 2009, p. 15-16*), та у могильниках Середнього Поволжя такі прикраси ременів ще не трапляються. Це, на його думку, може свідчити про появу бляшок подібного типу вже у X ст. (*Fodor 2009, s. 310; див. статтю О.В. Комара в цьому збірнику*).

Отже, знахідка – *бляшка* круглої форми, з рослинним орнаментом – чотирипелюстковою розеткою, яка симетрично вписана в коло. На кутах, утворених пелюстками, розташовані чотири кружечки-ягідки. Описану композицію оточує бордюрний орнамент, утворений овальними випуклими чарунками. Візерунок нанесений шляхом штампування. Зі зворотного боку зберігся негатив розетчастого штампу, що повторював орнамент (рис. 5). У верхній частині прикраси є обламана петля. На внутрішній поверхні – напаяні три штифти для закріплення бляшки на ремені, розміщені у формі рівнобедреного трикутника, вершиною донизу (рис. 4).

Діаметр виробу становить близько 4,0 см, його товщина – 0,15-0,20 см. Діаметр штифтів – 0,15-0,25 см, висота – 0,3-0,5 см. Прикрасу виготовлено з бронзи, вкрито тонким шаром срібла (рис. 5).

У плані культурно-хронологічної атрибуції оздоби кінської збруї варто зазначити, що цей зразок ремінної гарнітури цілком співставлюваний з рядом вже суто угорських старожитностей, з якими його єднає стилістичне оформлення прикраси, наявність випуклого бордюру, характерного для угорського ювелірного мистецтва, зображення чотирипелюсткової розетки (*Пуголовок 2006, с. 106-107*). Виріб має паралелі серед знахідок, що походять з території Угорщини. Подібні круглі бляшки виявлені в похованнях Подунав'я поблизу Hajdu-Bihar та Heves (*The Ancient Hungarians, 1996, p. 213, 328*).

Щодо датування бляшки, то вона, на наш погляд, може бути віднесена до *рубежу IX–X* або *до початку X ст.*

У 1959 р. поблизу невеликого кургану в околицях колишнього **с. Великої Кохнівки** (сучасний мікрорайон), що на північно-східній околиці м. Кременчука (рис. 1: *4*), під час розширення Велико-Кохнівського кар'єру будівельних матеріалів, були виявлені рештки супутнього інвентарю окремого зруйнованого поховання, передані до Полтавського краєзнавчого музею (*ПКМ, КВ 16587-16589, А 1918-1920*) начальником Полтавського обласного управління промбудматеріалів О.В. Захарченком (*Мельникова 2001, с. 116*). Знахідка трапилася, як повідомляла рукописна записка в одній із посудин з фондів музею, край борту кар'єру на глибині не більше 0,7 м. Вона походила з ями, заповненої чорноземним ґрунтом, навскіс перетнутої вибиранням суглинку. В обваленому у кар'єр заповненні виявлені череп і кістки людини зрілого віку та кілька предметів, які були потрощені екскаватором. Вдалося зберегти лише

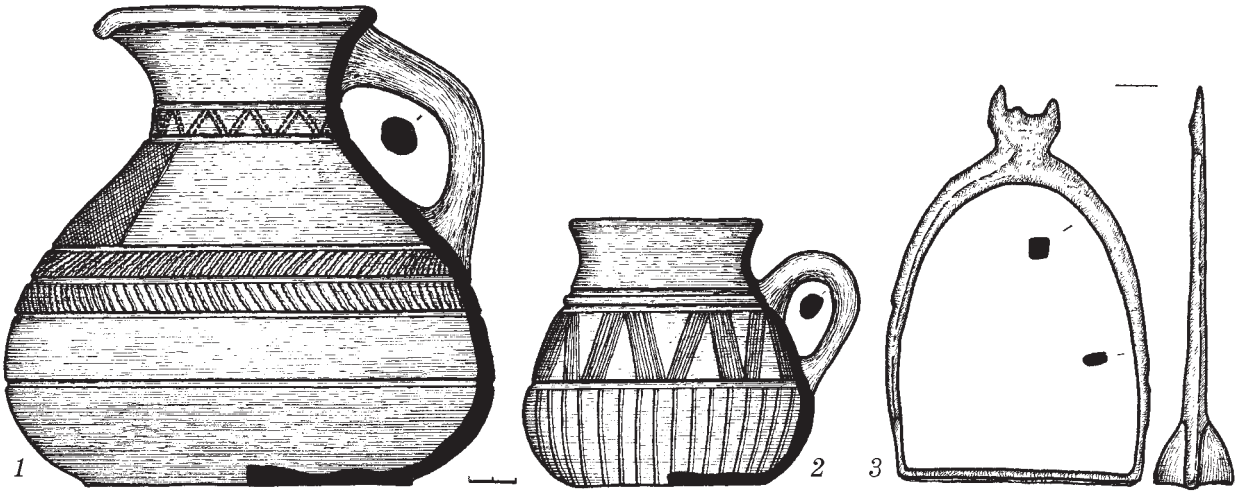

Рис. 6. **Велика Кохнівка**, м. Кременчук. Знахідки з поховання. *1-2 – кераміка, 3 – залізо.*

три знахідки. З-поміж них – дві цілі гончарні посудини та залізне стремено. Інші речі в уламках до музейної колекції так і не потрапили. За повідомленнями колишніх очевидців вже у 1980-ті рр., серед не вцілілих знахідок були уламки ще одного стремена, бронзові і срібні прикраси із позолотою, прийняті спочатку за золоті речі, а, отже, так і не передані керівництву робітниками.

Найвиразніший зі знахідок – гончарний *глек* з невисокою шийкою, зливом та петельчастою ручкою, з корпусом приплюснуто-яйцеподібної форми (рис. 6: *1*). Його висота – 20,0 см; діаметри: вінця – 11,0 см, горла – 8,1 см, тулуба – 20,4 см, денця – 13,5 см. Посудина має лисковану поверхню коричнево-сірого кольору, прикрашена по шийці, плічках та на тулубі рельєфними горизонтальними лініями, між якими вписані зони подвійного зиґзаґу, а на фронтальному боці – пасмо перехрещено-ялинкових прокреслених ліній (*Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 1; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, с. 108, рис. 19*), нанесених зубчастим і прямим штампами.

Більш ошатним є інший зразок гончарної кераміки – *кухоль* (т. зв. «кружка») з петлеподібною ручкою, приземкуватим тулубом, трохи розширеним догори циліндричним горлом (рис. 6: *2*). Вона має подібну до глека орнаментацію, що відрізняється від попередньої посудини домінуванням прокреслено-пролискованих вертикальних ліній (*Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 2; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, с. 108, рис. 19*). На плічках вони утворюють своєрідний «високий» зигзаг з 6-8-ми ліній, в оточенні трьох зверху і двох знизу пролискованих тонких смужок, а в приденній частині – «бахрому» з опущених донизу пролискованих вертикальних ліній. Поверхня кружки за кольором подібна до глека, проте дещо темніша. Висота гончарного виробу – 11,1 см; діаметри: вінця – 8,0 см, горла – 7,1 см, тулуба – 12,2 см, денця – 8,3 см.

На думку О.В. Комара, виходячи з форм та орнаментації, посудини належать до продукції волзько-булгарських центрів (*Комар 2004, с. 88, 91; 2009, с. 169*), а, отже, були доставлені до околиць сучасного Кременчука мадярськими переселенцями.

Збережене залізне *стремено* має видовжену дужку аркової форми зі стрижнями підквадратного перетину, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, верхня частина якої втрачена (рис. 6: *3*), нешироку рівну підніжку, з потовщенням у вигляді ребра. Стремено належить до типу 1, за А.В. Кригановим, – з прямою підніжкою, округлою петлею, одним жмутком в основі підніжки та без отворів на останній (*Крыганов 1989, с. 105*). Висота стремена – 16,3 см, його ширина – 11,1 см, ширина підніжки – 3,4 см (*Мельникова 2001, с. 116, рис. 1: 3*).

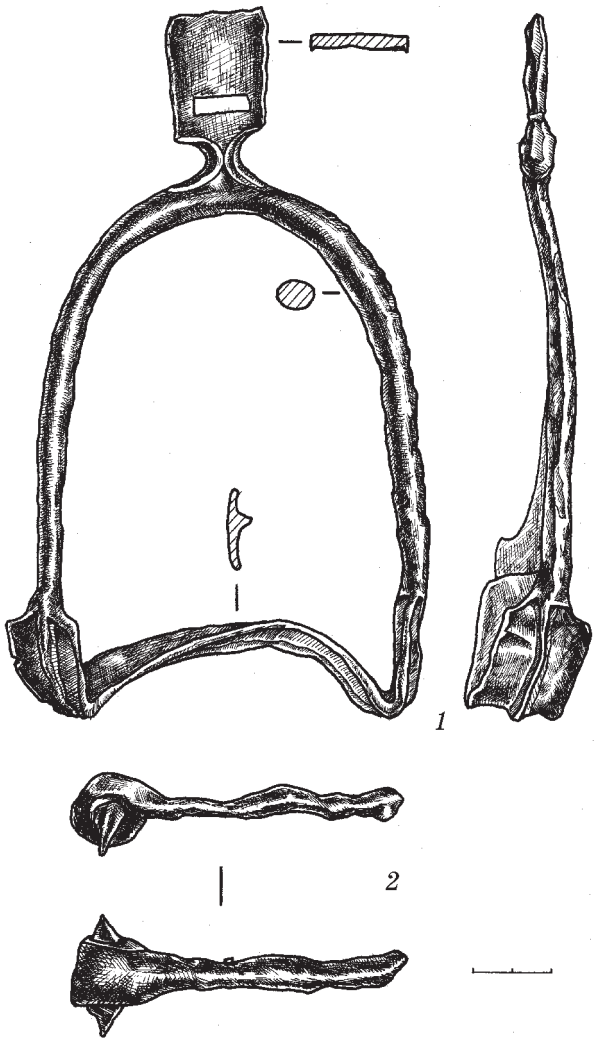

Рис. 7. **Волошине**,
неподалік кургану № 2/2003 р. групи III.
Знахідки зі зруйнованого поховання. *Залізо.*

Аналогії посудинам з поховання лише за формою мають відповідники у Дмитрівському могильнику (*Плетнева 1989, с. 123-128*) і схожі зі зразками кераміки, виявленої серед розрізнених «салтівських» комплексів Степового Подніпров'я (*Швецов 1981, с. 100; Комар 2004, с. 88*). Найбільшу близькість до стремена має виріб з комплексу VI Сухогомольшанського могильника (*Крыганов 1989, с. 106, рис. 4: 4*).

Отже, зруйноване поховання у Великій Кохнівці, за речовим комплексом, знаходиться ближче до групи мадярських поховань, зберігаючи особливості степового «салтоїдного» кочівницького. Може розглядатися як захоронення представника кабарів – супутників і союзників мадярських племен у Середньому Подніпров'ї. Щодо датування комплексу, то його можна віднести до середини – другої половини IX ст. До речі, у комплексі давньоугорського поховання 36 у Слободзеї також наявне типово салтівське стремено (*Щербакова, Тащи, Тельнов 2008*).

Навесні 2003 р., під час розвідок з обстеження території майбутнього Єристівського кар'єру залізистих кварцитів, між сс. **Волошине** Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська та с. Єристівка Пришибської сільської ради Кременчуцького району, на останці третьої тераси лівого берега Псла – вододілі з Сухим Кобелячком (*Супруненко, Кулатова, Маєвська 2004, с. 117; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв 2005, с. 117, № 8*), за 20-30 м на захід від досліджених в цьому ж році курганів №№ 2 і 5/2003 р. групи III (рис. 1: *5*), виявлені рештки зруйнованого у 1960-ті рр. розгортанням бульдозером поховання (*Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, с. 33, 34, рис. 21*). Від нього залишилися кілька предметів зі складу спорядження вершника і коня, переданих до Комсомольського історико-краєзнавчого музею. Це – залізні стремено аркового типу, асиметричної форми, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, із неширокою ввігнутою підніжкою, що має потовщення-жмуток у вигляді ребра (рис. 7: *1*), та профільований язичок масивної залізної підпружної пряжки, з потовщенням посередині (рис. 7: *2*). Аналогічні стремена походять з катакомб 17, 62, 100, 121 Дмитрівського, поховань 175, 252 та комплексів II–VI Сухогомольшанського могильників, пряжка – з поховання біля с. П'ятницьке у басейні Сіверського Дінця (*Михеев 1985, с. 117-121, рис. 8; 9: 21-22; 10: 2-3; 11: 8-9; 12: 10; Плетнёва 1989, с. 88, 90, рис. 44*). Неодноразово опубліковані знахідки (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, с. 32, 108, рис.26; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 33, рис. 21; Супруненко 2008, с. 31, 32*), вірогідно, містилися у зруйнованому похованні в ямі посеред насипу кургану № 2/2003 р. (*Супруненко, Кулатова, Маєвська 2004, с. 61-62; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с. 61, 62*),

що може бути віднесене також до кола кабарських поховальних старожитностей. Знахідки, як і попередні, датуються серединою – другою половиною IX ст. До речі, неподалік виявлений уламок стінки гончарного сіро-коричневоглиняного лискованого глека, прикрашеного тонкими вертикальними пролискованими лініями, цілком подібного до великокохнівського. Він знайдений у поверхневій частині масиву насипу сусіднього кургану № 5/2003 р. тієї ж групи III (*Супруненко, Кулатова, Маєвська 2004, с. 117; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв 2005, с. 117, № 8*).

У контексті наведених відомостей варто також згадати й про інші окремі знахідки предметів матеріальної культури «салтівського» кола на означеній придніпровській території.

З-поміж них виокремимо виразний гончарний видовжено-опуклобокий глек з двома вушками під мотузку на плічках посудини, орнаментований смугами вертикальних чорнолискованих потрійних ліній по сіро-коричневому тлу, що опускаються від шийки до плаского денця. Ця посудина, висотою понад 22 см, виявлена у розмиві берега Дніпра між с. Недогарками і м. Кременчуком (рис. 1: *8*) на початку 1980-х рр. краєзнавцем О.Б. Порубаєм. Вона зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, с. 108, фото на вкл. після с. 144*).

Уламки «салтоїдного» гончарного глека знайдені на поселенні Дмитрівка III в ур. Суки́, що неподалік с. Дмитрівки сучасної Комсомольської міської ради, на лівому березі Псла (рис. 1: *6*). Вони трапилися у зачистці відслонення лівого берега, здійсненій І.І. Ляпушкіним 1947 р., і походять із залишків печі. Це фрагменти «одноручного глека салтівського типу» помаранчево-жовтого кольору зі смугастим вертикальним лискуванням (*Ляпушкин 1961, с. 343*).

Ще один фрагмент вінця невеличкої гончарної посудини на кшталт «кубижки» знайдений поблизу кутка Підтикани неподалік с. Остапці (рис. 1: *7*) Бондарівської сільської ради Кременчуцького району (*Супруненко, Шерстюк 2006, с. 37, рис. 29: 8*).

Насамкінець, варто нагадати і про знахідки уламків кількох «салтівських» сіролискованих глеків та «кружки», виявлених неподалік великого кургану в ур. Компанійці (хутір Компанійці), на захід від с. Григоро-Бригадирівки Кобеляцького району, під час розкопок широко відомого могильника черняхівської культури на початку 1960-х рр., про які одному з авторів розповідали Є.В. Махно та О.В. Бодянський (рис. 1: *9*). На разі доля цих знахідок поки що залишається невідомою.

Таким чином, на сьогодні невелике коло археологічних джерел, огляд яких наведений вище, дозволяє стверджувати наявність у пониззях Ворскли, Псла і Сули на Лівобережжі Дніпра в середині – останній чверті IX, навіть на початку X ст. певних контингентів давньоугорського населення, а також існування окремих пам'яток «салтоїдного» типу, що можуть гіпотетично бути пов'язані з використанням степових масивів в пониззях цих річок вихідцями з салтівського середовища – кочівниками-кабарами.

Алешковский 1960
Алешковский М.Х. Курганы русских дружинников XI–XIII вв. / М.Х. Алешковский // Сов. археология. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – № 1. – С. 70-90.

Баранов 1990
Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья: (Салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 168 с.

Білоусько, Супруненко 2004
Білоусько О.А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V століття): Підручник для 6 кл. загальноосвітньої школи / О.А. Білоусько, О.Б. Супруненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 160, VIII с.

Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004,
Білоусько О.А. Середньовічна історія Полтавщини (V – перша половина XVI ст.): Підручник для 7 кл. загальноосвітносвітньої школи / О.А. Білоусько, О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200, VIII с.

Бокий, Плетнёва 1988
Бокий Н.М. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н.М. Бокий, С.А. Плетнёва // Сов. археология. – Москва: Наука, 1988. – № 2. – С. 99-113.

Ениосова, Мурашова 1998
Ениосова Н.В. Технология производства гнёздовской ременной гарнитуры / Н.В. Ениосова, В.В. Мурашова // Археологический сборник: Труды ГИМ. – Москва: изд. ГИМ, 1998. – Вып.98.

Енуков 2005
Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – Т.III. – 352 с. – (Курский край, сер. в 20-ти т.).

Иванов 1990
Иванов В.А. О характере воздействия ранних волжских болгар с уграми Южного Урала и Приуралья / В.А. Иванов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 109-115.

Калашник 2006
Калашник Є. Старожитності салтівскої культури на Полтавщині / Євген Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: V міжнародна студентська наукова археологічна конференція (14-16 квітня 2006 р., м. Чернігів): ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 66-68.

Калашник 2007
Калашник Є. Середньовічна амфорна тара на місцезнаходженнях Полтавщини / Євген Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VI міжнародної студентської наукової археологічної конференції (13-15 квітня 2007 р., м. Чернігів). – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 83-85.

Комар 2004
Комар А.В. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / Комар А.В. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: М-лы II Судакской международной научной конференции (12-16 сентября 2004 г.). – Киев-Судак: Академпериодика, 2004. – Ч. III–IV. – С. 87-91.

Комар 2009
Комар О.В. Давні мадяри / А.В. Комар // Україна: хронологія розвитку. – Т. 2: Давні слов'яни та Київська Русь. – Київ: КРІОН, 2009. – С. 166-169.

Крыганов 1989
Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры: (По материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – С. 98-114.

Кулатова, Супруненко 1985
Кулатова И.Н. Отчёт о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. (Полтавская область) / Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1985/102. – № 21886. – 44, 18 арк.

Ляпушкин 1958
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 327 с.

Ляпушкин 1961
Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.

Мажитов 1981
Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. / Н.А. Мажитов. – Москва: Наука, 1981. – 164 с.

Мельникова 2001
Мельникова І.С. Салтівське поховання в околицях Кременчука / Мельникова І.С. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 116.

Михеев 1985
Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985. – 148 с.

Моця 1990
Моця А.П. Погребальные памятники Южно-Русских земель IX–XIII вв. / А.П. Моця. – Киев: Наукова думка, 1990. – 156 с.

Плетнёва 1989
Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнёва. – Москва: Наука, 1989. – 286 с.

Приймак, Супруненко 1994
Приймак В.В. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района / В.В. Приймак, А.Б. Супруненко // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворклья. – Москва-Полтава: изд. ЦОИПА, 1994. – Приложение. – С. 81-85, 97-98.

Пуголовок 2003
Пуголовок Ю.О. Деталі поясного набору доби середньовіччя у збірці Кременчуцького краєзнавчого музею / Ю.О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (12). – С. 103-104.

Пуголовок 2006
Пуголовок Ю.О. Угорські прикраси вузди з околиць с. Шушвалівка на Полтавщині / Ю.О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 106-107.

Рыбаков 1948
Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – Москва: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.

Супруненко 1987
Супруненко А.Б. Работы в басейне Ворсклы / А.Б. Супруненко // АО 1985 г. – Москва: Наука, 1987. – С. 418.

Супруненко 1994
Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья / А.Б. Супруненко. – Москва-Полтава: изд. ЦОИПА, 1994. – 104 с.

Супруненко 2008
Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 16-40.

Супруненко, Кулатова, Маєвська 2004
Супруненко О.Б. Кургани позлизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2 (13-14). – С. 47-135.

Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с.

Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004
Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2 (13-14). – С. 5-45.

Супруненко, Кулатова, Мироненко, Маєвська, Артем'єв 2005
Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Маєвська С.В., Артем'єв А.В. – Вид. 2-е, доп. – Київ-Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2005. – 140 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: част. I).

Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004
Супруненко О.Б. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. та ін. – Кременчук-Полтава: Археологія, 2004. – 160, 4 с.

Супруненко, Кулатова, Приймак 1999
Супруненко А. Венгерское погребение с юга Полтавщины / А. Супруненко, И. Кулатова, В. Приймак // Finno-Ugrica. – Казань, 1999. – № 2.

Супруненко, Шерстюк 2006
Супруненко О.Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. – Київ-Полтава: Техсервіс, Археологія, 2006. – 146 с.

Супруненко, Титова, Телегін 1989
Супруненко О.Б. Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі / О.Б. Супруненко, О.М. Титова, Д.Я. Телегін // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1989. – № 2. – С. 131-136.

Халикова 1976
Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья / Е.А. Халикова // Сов. археология. – Москва: Наука, 1976. – № 3. – С. 141-156.

Швецов 1981
Швецов М.П. Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. – Киев: Наукова думка, 1981. – С. 96-101.

Шинаков 1980
Шинаков Е.А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец / Е.А. Шинаков // Сов. археология. – Москва: Наука, 1980. – № 3. – С. 110-127.

Ширинский 1999
Ширинский С.С. Указатель материалов курганов, исследованных В.И. Сизовым у д. Гнёздово в 1881-1901 гг. / С.С. Ширинский // Труды ГИМ: Гнёздовский могильник. Исследования и публикации. – Ч.1: Археологические раскопки 1874-1901 гг. (по матеріалам ГИМ). – Москва: изд. ГИМ, 1999. – Вып.XXXVI. – (Сер. «Пам'ятники культуры»).

Щербакова, Тащи, Тельнов 2008
Щербакова Т.А. Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея) / Щербакова Т.А., Тащи Е.Ф., Тельнов Н.П. – Кишинев: изд. Центра арх. исслед. Ин-та культурного наследия, 2008.

Fodor 2009
Fodor I. Ein Ungarischer Fund aus dem 10. Jahrhundert in Kasan / Fodor I. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. – Budapest, 2009. – Vol. 62 (3). – S. 303-313.

Komar 2009
Komar O. Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence) / Komar O. // Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Miskolc, 2009. – P. 15-16.

The ancient Hungarians 1996
The ancient Hungarians: Exhibition Catalogue. Edited by István Fodor. Hungarian National Museum. March 16 – December 31 1996. – Budapest, 1996.

И.Н. Кулатова, А.Б. Супруненко

ДРЕВНЕВЕНГЕРСКИЕ И «САЛТОИДНЫЕ» НАХОДКИ В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ПРИДНЕПРОВСКОЙ ТЕРРАСОВОЙ ЛЕСОСТЕПИ ПОЛТАВЩИНЫ

В публикации приводится характеристика комплексов разрушенных древнеугорских и некоторых «салтоидных» погребений, обнаруженных по левому берегу Днепра на юго-западе Полтавской области, информация о находках гончарной керамики IX в.

Ключевые слова: Великая Кохновка, Волошино, Ворскла, Дмитровка, кабары, керамика, курган, мадьяри, погребения, Нижний Псёл, Среднее Поднепровье, Твердохлебы, Шушваловка.

I.N. Kulatova, A.B. Suprunenko

OLD-HUNGARIAN AND THE 'SALTOID' FINDS IN THE LEFT BANK DNIEPER FOREST-STEPPE TERRACE IN THE POLTAVA REGION

It is made a survey of complexes of ruined Old-Magyar and Saltoid graves, which were found throughout the left bank area of Dnieper in the South-Western part of the Poltava Region. It is also given the information on finds of ceramics, dated back to the ninth and the turn from the ninth to the tenth centuries.

Key words: Velyka Kokhnovka, Voloshyno, Vorskla, Dmitrovka, Kabars, ceramics, barrow, Magyars, graves, Low Psel, Middle Dnieper area, Tverdokhleby, ornaments, Shushvalovka.

Кулатова Ірина Миколаївна

директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, фахівець в галузі археології раннього залізного віку, пам'яткоохоронець.

e-mail: cpram@ua.fm, тел. +38 05322 2-26-12, м.т. +38 067 572-62-00

36011, Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37

УДК 903'15 (470+477):(=511.141) "1/2"

В.В. Приймак
(Сумы)

РЕМЕННЫЕ РАСПРЕДЕЛИТЕЛИ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Статья посвящена ременным распределителям эпохи средневековья. Появление этих изделий в Северном Причерноморье связывается с венграми. В дальнейшем изучении нуждается происхождение ременных распределителей из древнерусских комплексов X–XI вв.

Ключевые слова: Восточная Европа, Днепровское Левобережье, ременные распределители, средневековье, угры, узда, Южный Урал.

С территории Днепровского лесостепного Левобережья, начиная с древнерусского времени, происходит несколько ременных распределителей (Шестовица, Полтава). Синхронные находки таких изделий известны в Подонье, Поволжье, на Южном Урале.

А.Н. Кирпичников, опиравшийся на данные Г.Ф. Корзухиной, отмечал, что ременные разделители были распространены в небольшом количестве. Их насчитывалось 7, помимо гаевских. Более крупные распределители отнесены им к числу предметов сбруи, а более мелкие изделия – к поясным украшениям. География находок распределителей охватывала Нижнее и Среднее Поднепровье, а также Подонье: Киев и современная Киевская область (один из отмеченных 3-х предметов был опубликован) (*Ханенко 1901, табл. 11: 282*), Нижнее Поднепровье (1 предмет), Слобожанщина (1 предмет), место находки еще двух – осталось не известным. Со времени выхода в свет работы А.Н. Кирпичникова география находок таких изделий значительно расширилась. Сегодня – это степи и лесостепи от Южного Урала до Подунавья.

Интерпретация назначения таких предметов различна. В.Ф. Генинг и А.Х. Халиков, на основании встречаемости вместе с колчанами, рассматривали их как накладки на колчан (*Культура Биляра 1985, с. 212*). Приводятся аргументы в пользу атрибуции указанных предметов как ременных разделителей поясов. Один из ременных разделителей был найден отдельно от поясного набора, к тому же в ранних слоях древнего Новгорода. Имеются доказательства производства этих предметов в одной мастерской (*Седова 1981, с. 146, 150-152*).

В погребениях курганов Южного Урала IX – X вв. встречено едва ли не самое большое количество ременных распределителей из числа известных в степи и лесостепи Восточной Европы. Судя по информации о составе находок, ременной распределитель из кургана № 2 Ямаши – Тау (погребение № 1) был найден вместе с прикрепленными к распределителю фрагментами ремня конской сбруи (седло, узда) и стременем, накладками из се-

ребра и кости, вероятно, от передней луки седла (*Мажитов 1981, с. 34-36, рис. 15: 14*), а также другими предметами и костями лошади. В Шестовицком могильнике (курган № 31) «кольца от сбруи с тремя овальными прорезями» могли принадлежать как сбруе лошади, так и каким-то сумкам или футляру для лука (*Бліфельд 1977, с.127*).

Реконструкция ременного оголовья из Гаевского погребения торка или печенега XI в. (по материалам комплекса, введенного в научный оборот Н.Е. Макаренко), предложенная А.Н. Кирпичниковым, получила широкое распространение (*Макаренко 1906, с. 37-38; Кирпичников 1973, с. 26-28, табл. 8-9*). Позднее были внесены уточнения в карту распространения изделий, близких к Гаевке (*Орлов 1984, с. 24-44; Гаврилина 1993, с. 77-85*).

В последующие 35 лет после выхода в свет работы А.Н. Кирпичникова количество ременных распределителей в Восточной Европе значительно увеличилось, особенно много их найдено в Поволжье и Приуралье. Перечисленные вещи интерпретируются исследователями как ременные распределители оголовья коня или дополнительного крепления седла. О.М. Приходнюк отнес распределитель к числу находок пастырского круга, внес эту деталь в реконструкцию конской узды (*Приходнюк 2005, с. 48, 160, 168, рис. 55: 5; 64: 9*). Таким образом, исходя из хронологии Пастырского городища (середина – последняя четверть VII – середина VIII вв., по О.М. Приходнюку), получалось, что Среднее Поднепровье являлось первичным ареалом производства ременных распределителей. Исследователь считал эту вещь основой, к которой крепились нагрудные ремни. Два из них, ведущие от шеи лошади, присоединялись к седлу с противоположных сторон, а нижний, проходя между передними ногами, крепился к подпруге.

В современном конном спорте для преодолевающих препятствия лошадей используется несколько типов крепления дополнительных ремней, ведущих от шеи лошади к седлу. Один из них, предложенный в реконструкции О.М. Приходнюка по материалам Пастырского городища, когда ремни, идущие от распределителя, ведут прямо к седлу. Во втором варианте ремни охватывают нижнюю часть шеи лошади, а уже от этого ремня 2-3 коротких ремешка ведут к седлу. Возможно, в этом кроется причина находок в некоторых комплексах 2-3 ременных распределителей.

Подобные изделия О.М. Приходнюк отыскал также в Среднем Поднепровье. Однако аналогичные предметы, по мнению Ф.Ш. Хузина, опирающегося на разработки Е.П. Казакова и других исследователей, получили распространение в Восточной Европе позже, – в IX–X вв. Эти изделия распространились с Востока, с территории Средней Азии и Казахстана. Ранние формы ременных распределителей богато орнаментированы и меньшие по размерам, чем распределители из Пастырского городища.

Ременные распределители с территории Волжской Болгарии относятся к четырем типам (по Ф.Ш. Хузину).

Распределители типа 1 (трехлепестковые). К ним относятся изделия из Пастырского, Лутища и Татарстана (последний – хранится в археологическом кабинете Казанского университета). Литой бронзовый ременной распределитель из Лутищ является ближайшей упрощенной аналогией пастырского (*Приходнюк 2005, с. 48, 160, рис. 55: 5; Культура Биляра 1985, с. 200-201, табл. 66: 1*). Лутищенский, пастырский и из собрания Казанского университета разделители (последний, судя по обстоятельствам находки, происходит из билярского селища золотоордынского времени), скорее всего, датируются золотоордынским временем и началом литовского периода. Уже обращалось внимание на то, что из Пастырского городища и окрестностей села происходят вещи разного времени, а поэтому необходимо продолжить их изучение (*Родинкова, Обломский 2008, с. 175, 179*).

Некоторое сходство с этими распределителями имеет фрагмент аналогичного предмета из Михайловки, определенный сначала как «обломок нашивной бляшки» (*Брайчевський 1952, с. 107, 109, табл. 2: 15*). Правда, он, все же, имеет большее сходство с распределителем типа 4, под-

треугольной формы. Большинство изделий типа 1, имеющих диаметр около 3 см, датируются IX–X вв. Это, в основной массе, изделия из Волжской Булгарии (кроме крупного, названого выше).

В кургане № 5/1976 г. Тимеревского могильника тоже обнаружен распределитель этого типа. Помимо монеты 920/921 гг., в этом погребении найдены литые грибовидные пуговицы (*Равдина 1988, с. 16, 116, табл. 9: 12*). Находка в Тимеревском могильнике изделий, распространенных на территории Волжской Булгарии, не является чем-то удивительным, так как этот известный комплекс памятников был значительным пунктом на пути из Балтики в Поволжье. С довольно высокой активностью он функционировал в обоих направлениях.

Еще один такой же предмет выявлен в Херсонесе (*Баранов 1990, с. 24, рис. 7: 11*). Херсонесский распределитель ремней имел округленно-подтреугольную центральную часть, тогда как приуральские и из Волжской Булгарии – круглую, орнаментированную. Херсонесский распределитель украшен только на внешних выступах, да и мотив его орнаментации отличный от упомянутых выше, салтовский. Наиболее близкий к херсонесскому распределителю происходит из балки Майорка в Надпорожье (*Березовец 1963, с. 197, 199, рис. 25: 3*). Основной территорией распространения ременных разделителей типа 1 в IX–X вв. было Поволжье и Приуралье. Подобные изделия, кроме Биляра, встречены на могильниках ранних болгар и угров-мадьяр на территории Волжской Болгарии (*Степи Евразии 1981, с. 166, рис. 52: 16, 124*). Ременные распределители из этого региона орнаментированы. Аналогичные изделия из Южного Приуралья орнаментированы богаче (*Там же, с. 171, рис. 55: 83, 85*). В Крыму поясные распределители могли появиться с мадьярами, обитавшими в Северном Причерноморье. На северных рубежах территории мадьяр в Северном Причерноморье предмет, характерный для караякуповской культуры (трехчастная ременная накладка), обнаружен на городище Новотроицком (*Приймак 1998, с. 93-100; 2008, с. 122-124*). Аналогичный караякуповским ременной распределитель известен и на территории Венгрии (тип 1, орнаментированный). Он, кстати, имеет сходство и с находкой из Херсонеса: у обоих изделий центральная часть округленно – подтреугольная, выступы различаются только стилем. Херсонесский предмет отличается от приуральских и венгерского упрощенностью (*Мажитов 1981, с. 125, рис. 64: 12; Иванов 1990, с. 172, рис. 1: 56*). В Венгрии встречаются также литые металлические пуговицы, наиболее распространенные в древнерусских дружинных курганах (*Erdelyi 1993, p. 135–152*). Ременные распределители из Гаевки также относятся к типу 1, но они более поздние, – XI в.

Ременные распределители 2-го типа круглые, без выступов, более массивные, за счет небольших прорезей, по сравнению с распределителями первого типа. Орнаментированных распределителей этого типа в Волжско-Уральском регионе едва ли не больше всего – 9 экземпляров, тогда как другие типы таких предметов представлены 1-3 ед. Кроме отмеченного региона, ременные распределители второго типа встречаются в степи и лесостепи Восточной Европы (*Степи Евразии 1981, с. 171, рис. 55: 85; Культура Биляра 1985, с. 199-201, табл. 66: 4-5*). Очень оригинальный ременной распределитель этого типа найден в Григорьевке. Он представляет собой круг, разделенный на четыре сектора «спицами», что роднит его с разделителями типа 3 («колесовидными»). Однако, несмотря на указанную черту и большие отверстия, от «колесовидных» данный предмет отличается количеством «спиц» – трех в распределителях третьего типа и четырех – в григорьевском. Диаметр распределителя – 3 см, распределители из Волжской Болгарии были крупнее – 3,5 см. Один из четырех секторов распределителя из Григорьевки был занят розеткой из четырех лепестков и отростком в виде якоря. Распределитель происходит из гончарного горна XI – середины XII вв. (*Петрашенко 2005, с. 98-99, 126-129, рис. 50: 21; 63*). Лучи розетки аналогичны изображениям на литой подвеске из Заречного и костяной пластинке из Саркела – Белой Вежи. На одной из

сторон последней изображен княжеский знак Святослава – двузубец (*Третьяков 1947, с. 131-133, рис. 5; Рыбаков 1982, с. 379*). Вряд ли можно сомневаться, что этот ременной распределитель является продукцией древнерусских мастерских. Находки предметов с изображениями лучей в розетке такого типа единичны. Что касается обстоятельств находки в Григорьевке, то такой небольшой предмет мог попасть из культурного слоя в горн. Скорее всего, названные предметы следует датировать эпохой Святослава и, не исключено, Владимира, т.е. в пределах второй половины X – начала XI вв.

Ременные распределители 3-го типа представляют собой круглые бляхи с большими прорезями, так называемые «колесовидные». Видимо, они развились из ременных распределителей первого типа, не имевших орнамента. От последних «колесовидные» ременные распределители отличались тонкими, по сравнению с изделиями других типов, внешними дугами, а также отсутствием округлой или подтреугольной внутренней части, дающей основания именовать такие изделия бляхами. «Спицы» «колесовидных» ременных накладок по толщине почти такие же, как и «ободы».

В коллекции Биляра такое изделие представлено 1 экземпляром (*Культура Биляра 1985, с. 199-200, табл. 66: 6*). Аналогичные ременные распределители (2 экземпляра) происходят из погребения в кургане № 31 Шестовицкого могильника (*Бліфельд 1977, с. 127, 195, табл. VI: 2-3*). Тем не менее, центральная часть этого изделия имеет несколько иные очертания, придающие отверстиям для ремней округленность. Относительно кургана № 31 Шестовицкого могильника появились некоторые новые, правда, сомнительные, данные. В последней публикации изображены два почти целых «колесовидных» ременных распределителя и обломок такого же изделия. Поскольку эти предметы испытали воздействие огня, все же нельзя исключать, что распределителей ремня было 2, а не 3 (*Черненко 2007, с. 59, 120, рис. 35: 5-7*). Еще более массивную центральную часть, делающую ее подобной ременным накладкам типа 2, имеет изделие из могильника Ирзекапинис в Пруссии (*Финно-угры и балты 1987, с. 421, 449, табл. 80: 21*). Разделители ремней из Шестовиц имели диаметр 3,5 см, аналогичный предмет из Ирзекапиниса – около 3 см, а билярский – 3,6 см. Курган № 31 Шестовицкого могильника датируется в пределах первой половины – середины X в., если опираться на разработку Ф.А. Андрощука (*Андрощук 1995, с. 117, рис. 1*), погребение, совершенное по обряду кремации, с лошадью, можно отнести к числу дружинных. На это указывают находки как поясного набора, литой (с рубчиками) пуговицы, так и снаряжение верхового коня – стремена и удила, пряжка. Из бытового инвентаря привлекают внимание пружинные ножницы, кстати, довольно часто встречаемые в погребениях пруссов.

В свое время В.И. Кулаков, опираясь на материалы обоих памятников, указал на определенные параллели в вещевом комплексе могильников, в первую очередь кургана № 42 Шестовицкого некрополя. Вероятно, теперь к числу таких погребений, имеющих связь с балтийским регионом, можно отнести и курган № 31 Шестовицкого могильника. В.И. Кулаков объяснял появление в Пруссии древнерусских предметов возвращением на родину дружинников, служивших на территории Руси. Поскольку находки таких предметов с территории Руси (по крайней мере, Днепровского лесостепного Левобережья) и Пруссии не являются массовыми, предположение о связи вещей из кургана № 31 Шестовицкого могильника с балтийским регионом должно быть проверено. Следует еще раз проанализировать хронологию кургана № 31, а также, опираясь на детали обряда и состав инвентаря, осуществить этническую атрибуцию погребенного.

На некрополе древнерусской Лтавы И.А. Зарецким обнаружено погребение с бусами и ременным распределителем типа 2 (по Ф.Ш. Хузину) (*Кулатова, Супруненко 1990, с. 44, рис. 2: 1-4*). Полтавский ременной распределитель довольно близок изделиям из Волжской Болгарии, Венгрии, Херсонеса (тип 1). Ближайшей паралеллью является ременной раздели-

тель типа 2 из Южного Урала – погребения 3 насыпи № 2 Мрясимовских курганов, датирующихся X–XI вв. (*Мажитов 1981, с. 140-141, рис. 69: 6*). В полтавском погребении присутствуют золотостеклянные бусы. На основании погребений в Липино, данный комплекс датируется временем между концом X – началом XI и началом XII вв. (*Енуков 2008, с. 43*). Погребение, таким образом, было синхронным жилищным и хозяйственным комплексам Полтавы, исследованным в 1990-2010 гг.

В Новгороде также найден «колесообразный» распределитель ремней. Как и в Ирзекапинисе, он имеет подтреугольную форму, а отверстия для ремней – серповидные. Его диаметр – около 2,5 см. По новгородской хронологии этот распределитель датируется 60-70 годами XII в., он имеет множество аналогий в Балтийском регионе и Новгородской земле (*Седова 1981, с. 146, 150-152, рис. 57: 9*).

Ременные распределители 4-го типа имеют подтреугольную форму. Предмет из Биляра с размерами 2,4 х 2,8 см имел выпуклые стороны, форма прорезей напоминает аналогичные изделия второго типа (*Культура Биляра 1985, с. 199-201, табл. 66: 7*).

Ременной разделитель из Григорьевки имеет четкие треугольные очертания, опуклость сторон едва намечена. Длина сторон – 3,7 см. Прорези небольшие, имеющие немного округленные, подпрямоугольные очертания. В.А. Петрашенко интерпретировала орнамент в центральной, круглой части бляхи разделителя, как стилизованное изображение птицы, а в углах – как геометрический узор (*Петрашенко 2005, с. 98, 99, 261, рис. 50: 20*). Поскольку предмет происходит из района смыва, датировать его сложно. Размеры не выходят за пределы, характерные для изделий древнерусского времени. Что касается орнаментации распределителя ремня из Григорьевки, то она подобна элементам украшений на колтах второго типа, хронология которых устанавливается с середины XII в. (*Макарова 1986, с. 54-63, рис.19, №№ 125-127; 20, №№ 151, 155-156*).

Подобный предмет, размеры которого, к сожалению, не установлены, происходит из Михайловки. Форма изделия подтреугольная, однако дуги сильно выступают наружу, а форма прорези – серповидная, как на распределителях первого типа. Эта деталь роднит распределитель из Михайловки с аналогичными изделиями из Гаевки и Новгорода (с эмалевым красным орнаментом в центральной части). Последний формально относятся к типу 2, однако, в отличие от распределителей этой группы, он менее крупный, и имеет другую форму прорезей. Датируется новгородский распределитель в пределах середины XIII – рубежа XIII–XIV вв. (*Седова 1981, с. 146, 150-152, рис. 57: 7*). Вместе с тем, не исключено развитие идеи такого распределителя от «колесовидных», с массивным центром (тип 3).

Ременные распределители типа 4 продолжали использоваться в Поволжье и Приуралье в XII–XIII вв., они известны в погребениях поздних кочевников Башкирии (*Степи Евразии 1981, с. 241, 267, рис.90: 9*).

Следует констатировать, на основании материалов Новгорода, наличие еще одной (*тип 5*) разновидности ременных распределителей – с тремя или четырьмя прорезями, или, что точнее, с секторами. Они являются, вероятно, развитием «колесовидных» разделителей. Один из них – с выступами на круге, придающими ему сходство с распределителями типа 1, однако в центре вместо массивной бляхи появилась прорезь, имеющая крестообразную форму, с расширяющимися концами. Выступы по углам, напоминающие морды животных, придают неповторимость данному изделию, датируемому последней четвертью XII в. Подобная идея заложена и в трехчастном разделителе с копьевидными выступами, обращенными внутрь прорези. Его дата – рубеж XIV–XV вв. Диаметр обоих «колесовидных» разделителей из Новгорода – около 3,5-4,0 см.

Обломок «колесовидного», вероятно, разделенного на три сектора, ременного разделителя диаметром около 6 см, в центре которого помещена розетка, датируется второй половиной XIII в. Он происходит из Новгорода (*Седова 1981, с. 146-152, рис. 57: 10-11; 59: 18*).

Рис. 1. **Ременные распределители.**
Тип 1: *1* – Южный Урал, *2-4* – Волжская Булгария, *5* – Херсонес, *5-а* – Венгрия, *6* – Тимерево, *7* – Волжская Булгария, *8-9* – Гаевка, *10* – Пастырское, *11* – Лутище, *12* – Биляр; *тип 2*: *13-14* – Биляр, *15* – Григоровка, *17* – Южный Урал; *тип 3*: *16, 18* – Новгород, *19* – Полтава, *20* – Шестовицы, *21* – Карелия, *22* – Вадьягский могильник; *тип 4*: *23* – Башкирия, *24* – Биляр, *25* – Михайловка, *26* – Григоровка; *тип 5*: *27-28* – Новгород.
№ 2-6, 8-14, 19-20, 23-24 – без масштаба.

Таким образом, новгородские ременные распределители относятся к двум типам – «колесовидным» (тип 3 и его развитие) и прорезным (тип 5). Эти предметы связаны своим появлением в основном с балтами и финно-уграми. Вероятно, и шестовицкие ременные распределители, и оригинальное изделие из Григорьевки, следует связывать с северными по происхождению предметами. Скорее всего, такое же происхождение имел и распределитель типа 3 из Волжской Булгарии.

Трехлепестковые (тип 1) и круглые (тип 2) распределители распространены от Южной Сибири, Казахстана и Южного Урала до Северного Причерноморья. Предметы типа 1 датируются в основном X–XI вв., но имели распространение и в золотоордынский период. Распределители ремней типа 2 датируются IX–XII вв., находки более позднего времени пока не обнаружены. Подтреугольные ременные распределители были распространены в X–XII вв., встречались в Поволжье и Поднепровье, при этом различались между собой.

В курганных погребениях Южного Урала IX–X вв. встречено преобладающее, в сравнении с другими регионами Восточной Европы, количество ременных распределителей. Это позволяет считать данный регион исходной точкой распространения округлых ременных распределителей. По-видимому, подтреугольные ременные распределители также были распространены в среде кочевников и древнерусских воинов. В салтовской культуре поясные ременные распределители были иными – в виде стержня с тремя отростками, с расширениями по центру и на концах, в их числе и с отверстиями на расширениях (*Плетнева 1989, с. 108, 111, рис. 56*). Обломок такого распределителя, подобного найденным в катакомбах №№ 33 и 45 Дмитриевского могильника, происходит с городища Новотроицкого (*Ляпушкин 1958, с. 31, рис. 17: 5; Приймак 2007, с. 135-136, рис. 10; 11: 29*). Кстати, в катакомбе № 45 названного могильника обнаружены стремена, подобные древнерусским, что может указывать на их более позднюю дату.

Вероятно, округлые ременные распределители появились в Причерноморье вместе с венграми. Вопросы взаимоотношений северян-роменцев с венграми рассмотрены в работах автора (*Приймак 1997, с. 48-51; 1998, с. 93–100; 2007а, с. 93-97*), а также дополнены в специальной работе А.Б. Супруненко (*Супруненко 2007, с. 60-61, 90*).

Присутствие в комплексах X–XI вв. (Шестовица, Полтава, Тимерево) (*Приймак 2010, с. 77-78, 95, рис. 2: 3*) округлых ременных распределителей позволяет утверждать не о прямых связях древнеугорского и раннего древнерусского ювелирного производства, а о наличии каких-то посредников (среди них вероятными претендентами могут быть мастера Волжской Болгарии и центров, обслуживавших печенегов и торков). Впрочем, этот вопрос будет решаться в будущем, по мере получения новых материалов.

Андрощук 1995
Андрощук Ф.О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника / Ф.О. Андрощук // Археологія. – Київ, 1995. – № 3. – С. 115-122.

Баранов 1990
Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов – Киев: Наукова думка, 1990. – 168 с.

Березовец 1963
Березовец Д.Т. Поселения уличей на Тясмине / Д.Т. Березовец // МИА. – Москва, 1963. – № 108. – С. 145-208.

Бліфельд 1977
Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд – Київ: Наукова думка, 1977. – 235 с.

Брайчевський 1952
Брайчевський М.Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї / М.Ю.Брайчевський // Труди Канівського біогеографічного заповідника. – Київ, 1952. – № 10. – С. 105-111.

Гаврилина 1993
Гаврилина Л. Бляхи-решмы в украшении узды у кочевников Восточной Европы X–XI веков / Л.Гаврилина // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С.77-85.

Енуков 2008
Енуков В.В. Липинские курганы в контексте вопроса о «роменских ингумациях» / В.В. Енуков // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. – Курск: изд. Курск. гос. обл. музея археологии, 2008. – С. 38-69.

Иванов 1990
Иванов В.А. О характере этнокультурного взаимодействия ранних волжских болгар с уграми

Южного Урала и Приуралья / В.А. Иванов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, изд. ИИЯЛИ КНЦ, 1990. – С. 108-117, 142.

Кирпичников 1973
Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Вып. Е 1 – 36. – Ленинград: Наука, 1973. – 140 с.

Кочкуркина 1986
Кочкуркина С.И. Корела и Русь / С.И. Кочкуркина. – Ленинград: Наука, 1986. – 144 с.

Кулаков 1990
Кулаков В.И. Ирзекапинис и Шестовицы / В.И. Кулаков // Проблемы археологии Южной Руси. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 111-116.

Кулатова, Супруненко 1990
Кулатова І.М. Археологічні дослідження І.А. Зарецького в Полтаві / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. науч.-практ. семінар / ТД. – Полтава: вид. ПКМ, 1990. – С. 41-47.

Культура Биляра 1986
Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв. – Москва: Наука, 1986. – 216 с.

Ляпушкин 1958
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И.Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград, 1958. – № 74. – 328 с.

Мажитов 1981
Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. / Н.А. Мажитов. – Москва: Наука, 1981. – 164 с.

Макарова 1986
Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси / Т.И. Макарова. – Москва: Наука, 1986. – 156 с.

Орлов 1984
Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки X–XI ст. / Р.С. Орлов // Археологія. – Київ, 1984. – № 47. – С.24-44.

Петрашенко 2005
Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. – Киев: изд. ИА НАНУ, 2005. – 264 с.

Плетнева 1989
Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. – Москва: Наука, 1989. – 286 с.

Приймак 1997
Приймак В.В. Кремационные погребения городища Новотроицкого / В.В. Приймак // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). – Самара: изд. Самар. ОИКМ, 1997. – С. 48-51.

Приймак 1998
Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького / В.В.Приймак // Археологія. – Київ, 1998. – № 2. – С. 93-100.

Приймак 2007
Приймак В.В. До дискусії щодо ямних поховань за обрядом кремації городища Новотроїцького / В.В.Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2. – С. 93-97.

Приймак 2007а
Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В.В.Приймак. – Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 180 с.

Приймак 2008
Приймак В.В. Проблемы изучения древностей Днепровского Левобережья VIII–XI вв. / В.В.Приймак // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. – Курск: изд. Курск. гос. обл. муз. археологии, 2008. – С. 118-129.

Приймак 2010
Приймак В.В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О.Горюнова) / В.В.Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.). – Котельва – Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 103 с.

Приходнюк 2010
Приходнюк О.М. Пастирське городище / О.М.Приходнюк. – Київ–Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.

Равдина 2010
Равдина Т.В. Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог / Т.В. Равдина. – Москва: Наука, 1988. – 150 с.

Родинкова, Обломский 2008
Родинкова В.Е. Рец.: О.М. Приходнюк. Пастирське городище. Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с., 152 ил. / В.Е.Родинкова, А.М.Обломский // РА. – Москва: Наука, 2008. – № 3. – С. 175-180.

Рыбаков 1982
Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества X–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1982. – 592 с.

Седова 1961
Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – Москва: Наука, 1981. – 196 с.

Степи Евразии 1981
Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981. – 304 с.

Супруненко, Приймак, Мироненко 2004
Супруненко О.Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, К.М. Мироненко. – Київ – Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.

Супруненко 2007
Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О.Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська, ч. VI. – Київ-Полтава: Археологія, 2007. – 110 с.

Третьяков 1947
Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли / П.М. Третьяков // Археологія. – Київ, 1947. – Т. 1. – С. 123-140.

Финно-угры и балты 1987
Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1987. – 512 с.

Ханенко 2001
Ханенко Б.И. Древности Приднепровья / В.И. Ханенко. – Киев, 1901. – Вып. IV. – 64 с.

Черненко 2007
Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896 – 1948 рр.) / О.Є. Черненко. – Чернігів: вид. ЧІМ, 2007. – 135 с.

Erdelyi 1993
Erdelyi I. Honfoglalo magyartemeto leletmentese Budakeszin / I. Erdelyi // Communicationes archaelogical Hungariae. – Budapest, 1993. – № 39. – P. 135-152.

В.В. Приймак

РОЗПОДІЛЬНИКИ РЕМЕНІВ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті узагальнені дані про розподільники ременів періоду раннього і розвинутого середньовіччя. З лісостепом пов'язуються розподільники 1-4-го типів. Новгородські розподільники відрізняються своєрідними рисами.

Вірогідно, ці вироби принесли до Східної Європи угри. Подібні предмети відомі у давньоруських комплексах X–XI ст. Варто продовжити пошуки посередників в середовищі кочівників Північного Причорномор'я і населення Волзької Булгарії, через яких округлі розподільники ременів отримали розповсюдження у Східній Європі, зокрема, на Півдні Русі.

Ключові слова: Східна Європа, Дніпровське Лівобережжя, розподільники ременів, середньовіччя, угри, вузда, Південний Урал.

V.V. Priymak

MEDIEVAL BELT DISTRIBUTORS

This article generalizes information about belt distributors in the Middle Ages. The 1-4 distributor types are related to the forest-steppe zone. Novgorod belt distributors are different, having some peculiarities.

It is possible that the items were brought to Eastern Europe with Hungarians. Similar items are found in the Old-Russ complexes of the tenth and eleventh centuries. But the search for the mediators, among the nomads of the Northern side area of the Black Sea and people of the Volga Bulgaria, through whom the rounded belt distributors got their spread in throughout the Eastern Europe, should be prolonged.

Key words: Eastern Europe, Dnieper Left Bank, belt distributors, Middle Ages, Hungarians, bridle, Southern Ural.

Приймак Віктор Володимирович

заступник директора Історико-культурного заповідника «Більськ», фахівець зі слов'яно-руської та пізньосередньовічної археології Дніпровського лісостепового Лівобережжя

e-mail: priymak.viktor@mail.ru, тел. +38 067 540-32-57, +38 05350 2-22-04

38600 Україна, Полтавська обл., с-ще Котельва, вул. Чапаєва, 21

УДК 904.59 (477.7)"08/09"

М.В. Єльников
(Запоріжжя)

ПОЛІВАРІАНТНІСТЬ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я IX ст. (за матеріалами комплексу з некрополя Мамай-Сурка)

У публікації на прикладі комплексу 1156 могильника Мамай-Сурка поблизу Запоріжжя розглядається вплив аланського, болгарського та угорського этнічних компонентів на особливості формування поховального обряду населення Нижнього Подніпров'я у IX ст.

Ключові слова: алани, болгари, кераміка, мадяри, Мамай-Сурка, поховання, салтівська культура.

Історико-культурний розвиток Нижнього Подніпров'я другої чверті VIII – середини X ст. традиційно залишається «білою плямою», попри відкриття в регіоні цілого ряду пам'яток зазначеного періоду. Включення С.О. Плетньовою цієї території до складу II-го степового Донського варіанту салтово-маяцької культури (*Плетнёва 2000, с. 12-13, рис. 1*) викликало критику з боку ряду дослідників. Зокрема, В.О. Комар, розглянувши нижньодніпровські салтівські поховальні комплекси (Вільноандріївка, Софієвка, Михайлівка, Узвіз, Самарівка, Коломийці, Попова-Балівка), дійшов висновку про їх етнічну неоднорідність і відірваність від «основного салтівського ареалу». Виступаючи проти ідеї постійного проживання салтівців у Подніпров'ї, автор пов'язує їх з різними групами протоболгар та алан, датуючи ці пам'ятки IX ст. – періодом перебування у Північному Причорномор'ї угорського населення (*Комар 2004, с. 88-91*).

Поряд з вирішенням завдань щодо включення салтово-маяцьких пам'яток Нижнього Подніпров'я до «салтівського ареалу», важливим є питання про поліваріантність поховального обряду VIII – середини X ст. в цьому регіоні і ступінь впливу на нього окремих груп населення іранського, тюркського і фіно-угорського походження. Складність виділення ознак обрядовості зумовлена тим, що більшість поховальних комплексів пониззя Дніпра знайдені випадково, відсутні дані про форму і конструкцію могильної ями, положення й орієнтацію небіжчиків тощо. Аналіз керамічного матеріалу IX–X ст. з пам'яток Степового Подніпров'я засвідчив, що вони увібрали в себе як «салтоїдні» ознаки, так і слов'янські елементи. Це відображає, на думку А.Т. Сміленко й А.О. Козловського, неоднорідний склад населення на цих територіях і вказує на те, що частина алано-болгарського населення взяла участь у формуванні давньоруської культури регіону (*Сміленко 1975, с. 169-175; Козловський 1992, с. 153-156*).

Серед нижньодніпровських салтівських поховальних комплексів значний інтерес становить ґрунтове поховання № 1156 з некрополя Мамай-Сурка золото-

ординського періоду. Воно знаходилось у південно-східній частині могильника, на його периферії (значна частина пам'ятки зруйнована Каховським водосховищем). У чорноземному шарі, на глибині 0,45–0,60 м від сучасної поверхні, був виявлений розвал жолобчатої круглодонної амфори (рис. 1: *1*). Збережена її висота – 29,6 см, діаметр в першій третині тулуба – 21,0 см; поверхня крупнорифлена, зі слідами білого ангобу; в тісті незначні домішки товченої мушлі і вапняку.

Контури могильної ями прямокутно-овальної в плані форми було зафіксовано на глибині 0,95 м, на переході чорнозему в суглинок. Яма розмірами 1,93 × 0,74 м, витягнута по осі захід – схід, східний край звужений, (рис. 1: *2*). Стінки за довгою віссю могили на глибині 0,4-0,5 м мали незначні приступки, що плавно звужувалися до дна. У торцевих стінках містилися ніші-підбої – 0,72 м на сході і 0,05 м (у первісному вигляді – близько 0,6 м) – до заходу. Заповнення складалося з чорнозему (рихлого в нижній частині), знайдені 4 фрагменти стінок від рифленої амфори (рис. 1: *3*).

Скелет чоловіка лежав витягнуто на спині, головою на захід. Руки випростані вздовж тулуба, ноги зведені в ступнях. На дні могили, біля західної стінки, вище черепа і праворуч від нього, знаходились використаний фрагмент ручки амфори (рис. 1: *4*), два уламки стінок від амфори (рис. 1: *5*) і один – від ліпної (рис. 1: *6*) посудини. Ліворуч, дещо вище черепа, стояв одноручний глечик, вінце якого (зі зливом-?) було втрачене у давнину (рис. 1: *7*). Вище голови, біля західної стінки знаходився повний скелет черепахи, два скелети черепах – справа і зліва від черепа (на «плечах» небіжчика), ще два – за ступнями. Всі п'ять черепах зорієнтовані мордами в західному напрямку, як і кістяк чоловіка, немов би супроводжуючи його в потойбічний світ.

У поховальному обряді та інвентарі поховання № 1156 відзначаються аланські, протоболгарські й угорські компоненти. До поминальної тризни належить амфора кримського (візантійського-?) виробництва, за відсутністю вінця і ручок датується у широкому хронологічному діапазоні VIII–X ст. Залишки ритуальних трапез є характерною ознакою пам'яток аланського населення Лісостепу, зокрема, Дмитрівського могильника на Сіверському Дінці (*Плетнёва 2000, с. 40; 2003, с. 57-58*).

Лискований сіро-коричневого кольору глечик, приземкуватої округло-конусоподібної форми, висотою 17,4 см, з діаметрами в центральній, широкій частині – 16,3 см, дна – 11,5 см; з петельчастою ручкою, орнаментований під вінцем і на тулубі горизонтальними прямими та хвилястими лініями. Поверхня мастка, з внутрішнього боку горловини є вертикальні розчоси. На зовнішньому боці ручки нанесені 9 горизонтальних заглиблених ліній-розчосів. За орнаментацією і формою, глечик близький як до аланського, так і до протоболгарського столового посуду (*Мельникова 2001, с. 116, рис. 1:1; Баранов 1990, с. 100-101, рис. 35: 2*). В той же час, комбінація ліпного і гончарного посуду характерна для районів із переважанням аланського населення на Сіверському Донці (*Флёров 2000, с. 118*).

Особливе місце посідають залишки п'яти дорослих болотяних черепах. Черепаха відноситься до індо-арійських жертовних тварин, як хтонічне божество вона символізує воду, жіноче начало, безсмертя. Залишки цих тварин зустрічаються у скіфських, сарматських, черняхівських і пеньківських старожитностях. Звертає увагу однакова кількість черепах з поховання № 1156 мамай-суркінського некрополя і поховання № 80 черняхівського могильника поблизу радгоспу «Придніпровський» Херсонської обл. Панцири черепах виявлені і на територіально близьких пам'ятках – у скіфських похованнях могильника Мамай-Гора та у господарських ямах черняхівського поселення Портмашеве (*Ерохина 2007, с. 169-174*). На салтівських пам'ятках черепахи виявлені у Дмітрієвському і Красногірському могильниках. М.В. Любичевим зроблений доволі важливий висновок щодо зв'язку звичаю поховання черепах «з присутністю іранців», а також наявністю поблизу таких пам'яток річки (*Любичев 2001, с. 7*).

До протоболгарських елементів поховального обряду відноситься конструк-

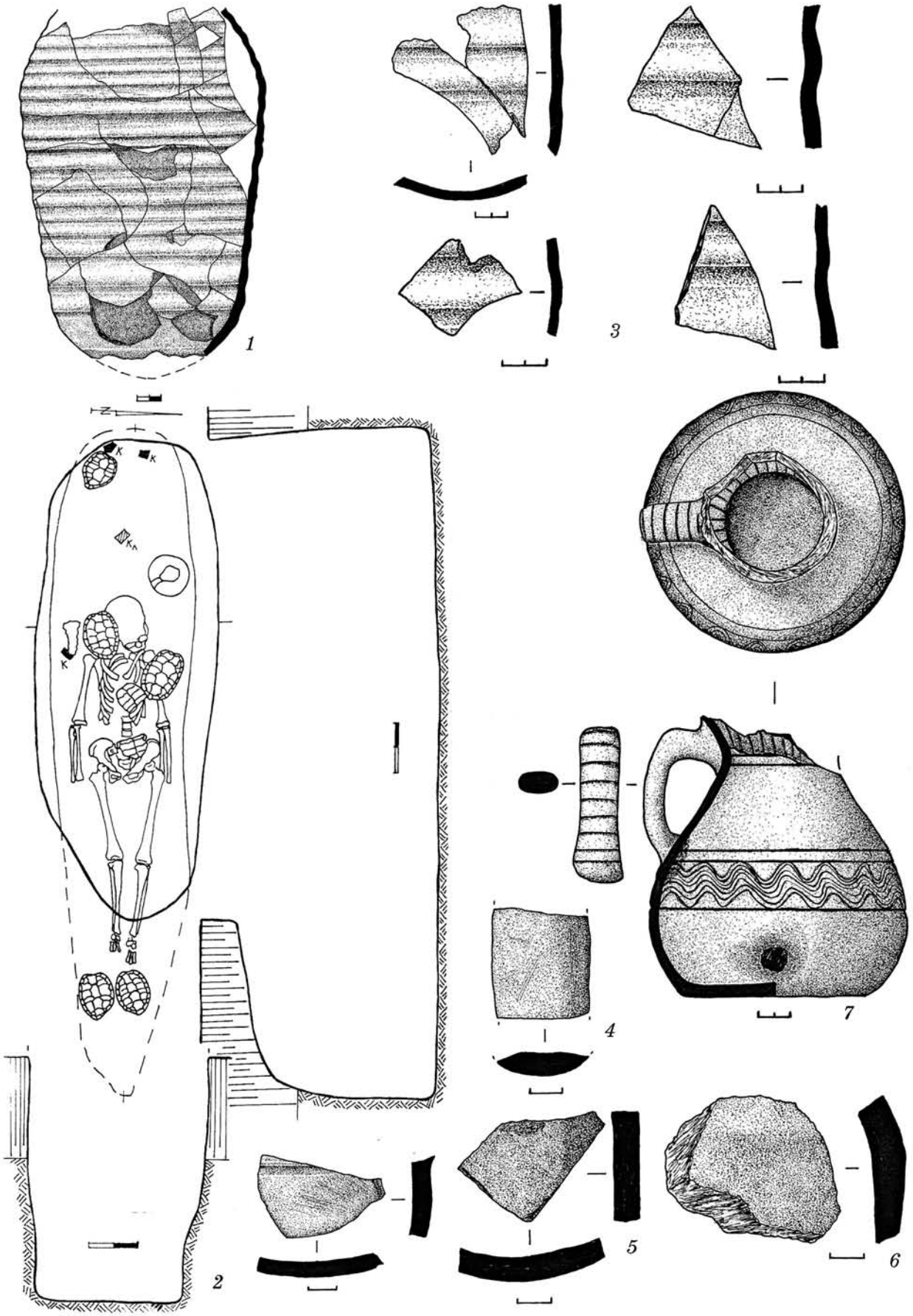

Рис. 1. **Мамай-Сурка,** поховання 1156. План (*2*) та знахідки (*1, 3-7* – кераміка).

ція ґрунтової прямокутної (прямокутно-овальної) могильної ями і «приступки» з довгих її боків. На такі «приступки» укладали дерев'яне перекриття, проте слідів дерева в похованні 1156 з Мамай-Сурки не зафіксовано. Крім того, більшість поховань протоболгар неглибокі, до одного метра (*Плетнева 2000, с. 28*). У розглянутому комплексі дно могили знаходилось на глибині 1,94 м.

С.О. Плетньова відзначала, що в ґрунтових ямах протоболгар в області Середнього Дінця наявні незначні підбої в головній частині могили (*Плетнёва 2003, с. 66*). За підрахунками дослідників, ніші-підбої в головах і ногах у протоболгарських похованнях вказаного регіону складають 8,3% (*Красильников 1990, с. 31*). В.С. Аксенов і О.О. Тортіка відзначають, що поява ніш-підбоїв в торцевих стінках могильних ям, укладання в них або в ноги небіжчика шкури коня на пам'ятках протоболгарського населення Подоння слід пов'язувати зі впливом угорського етнічного компоненту (*Аксенов, Тортика 2001, с. 203*).

Отже, в комплексі 1156 могильника Мамай-Сурка простежуються риси аланського, протоболгарського й угорського поховальних обрядів. Лишається невизначеним, чи відбулося взаємопроникнення цих ознак під час перебування угрів у Дніпро-Донському межиріччі у 837–889 рр., або вони з'явились раніше, ще в період другої міграційної «хвилі» салтівців. Вірогідно, ці міграції були досить потужними. Частина цього строкатого населення взяла участь у формуванні місцевої давньоруської культури, окремі риси попереднього поховального обряду простежуються до кінця XIV ст. Так, у похованнях золотоординського періоду на некрополі Мамай-Сурка в конструкції могил відзначені уступи-заплічки і незначні підбої біля голови та в ногах небіжчиків. Останні спостереження потребують додаткових досліджень.

Аксенов, Тортика 2001
Аксенов В.С. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации / В.С. Аксенов, А.А. Тортика // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 2: Хазарское время. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2001. – С. 191-218.

Баранов 1990
Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 168 с.

Ерохина 2007
Ерохина Л.А. Останки болотной черепахи в археологических комплексах на территории Запорожской области / Л.А. Ерохина // Музейний вісник. – Запоріжжя: вид. ЗОКМ, 2007. – Вип. 7. – С. 169-174.

Козловський 1992
Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А.О. Козловський // Київ: Наукова думка, 1992. – 184 с.

Комар 2004
Комар А.В. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / А.В. Комар // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судакской междунар. научн. конф. – Киев-Судак: Академпериодика, 2004. – Часть III–IV. – С. 87-91.

Красильников 1990
Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Средонечья / К.И. Красильников // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 28-44.

Мельникова 2001
Мельникова І.С. Салтівське поховання в околицях Кременчука / Мельникова І.С. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2. – С. 116.

Любичев 2001
Любичев М.В. Об одной группе сакральных памятников поселений верхнего течения Северского Донца раннего средневековья / М.В. Любичев // Вісник Харківського національного університету. – № 526: Історія. – Вип. 33. – Харків: НМЦ «СД», 2001. – С. 4-14.

Плетнева 2000
Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / С.А. Плетнева. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. – 366 с.

Плетнева 2003
Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учебн. Пособие / С.А. Плетнева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 248 с.

Флёров 2000
Флёров В.С. О технологии изготовления салтово-маяцкой лощеной керамики / В.С. Флёров // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 111-119.

Ельников М.В.

ПОЛИВАРИАНТНОСТЬ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ IX в. (по материалам комплекса из некрополя Мамай-Сурка)

В публикации на примере комплекса 1156 могильника Мамай-Сурка у Запорожья рассматривается влияние аланского, болгарского и угорского этнических компонентов на особенности формирования погребального обряда населения Нижнего Поднепровья в IX в.

Ключевые слова: аланы, болгары, керамика, мадьяры, Мамай-Сурка, погребение, салтовская культура.

M.V. Elnikov

VARIETY OF THE BURIAL RITE OF THE INHABITANTS OF THE LOW DNIEPER AREA IN THE ELEVENTH CENTURY (After the Data of the Mamay-Surka Necropolis)

The paper deals with the components of the Alan, Bulgar and Hungarian origin, which influenced the forming of burial rite of the inhabitants of the low Dnieper area in the eleventh century.

Key words: Alans, Bulgars, ceramics, Magyars, Mamay-Surka, necropolis, Saltov culture.

Єльников Михайло Васильович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, фахівець в галузі золотоординської археології Півдня України

e-mail: elnikov@meta.ua, тел.: +38 096 234-63-04

69067 Україна, м.Запоріжжя-67, вул. Сеченова, 41, кв. 22

УДК 904.531 (477.54):(=512.19)"08/09"

В.В. Скирда
(Харків)

РЕЧІ ФІНО-УГОРСЬКОГО ТИПУ КРАСНОГІРСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У публікації розглядаються окремі предмети фіно-угорського кола з комплексу 189 Красногірського могильника у верхній течії Сіверського Донця, з розкопок В.К. Міхєєва.

Ключові слова: етнос, Красногірський могильник, підвіска, поховання, салтівська культура, фіно-угри.

Етнічний склад носіїв салтівської культури завжди викликав зацікавленість у дослідників. Це безпосередньо стосується і пам'яток цієї археологічної культури, розташованих у верхній течії Сіверського Дінця.

Вже після відкриття на початку XX ст. Верхньосалтівського катакомбного та ґрунтового могильників поблизу хутора Зливки, на XII Археологічному з'їзді у Харкові (1902 р.) було поставлене питання про етнічну належність населення, що залишило ці пам'ятки. Учасники з'їзду висували версії щодо їх хозарської, половецької, печенізької або торської приналежності, вбачали тотожність матеріалів з поховань Верхньосалтівського і Зливкінського могильників з могильниками Північного Кавказу (*Известия 1902, с. 125-128, 191; Скирда 2000, с. 115, 117, 119, 121 та ін.*). Такі припущення не були випадковими, адже на сьогодні у жодного вченого, що займається вивченням пам'яток салтівської культури, не виникає сумнівів поліетнічний склад її носіїв (*Плетнева 1999, с. 206-221*). Яскравим прикладом поліетнічності населення салтівської культури можуть бути пам'ятки, розташовані в басейні верхньої течії Сіверського Дінця, представлені різними обрядами поховання, зокрема, катакомбний Верхньосалтівський могильник, ґрунтові за обрядом інгумації – Нетайлівський та Червоногусарівський, за обрядом кремації – Сухогомольшанський і біритуальний Красногірський могильники.

Вперше питання про наявність фіно-угорських матеріалів на пам'ятках салтівської культури верхньої течії Сіверського Дінця постало у 1935 році. А. Захаров та В. Арендт висловили припущення, що шаблі, знайдені в катакомбах Верхньосалтівського могильника, належали уграм, однак М.І. Артамонов заперечив це припущення (*Артамонов 1935, с. 243-246*). Цікаво відзначити, що після цього питання щодо фіно-угорських рис в салтівських пам'ятках зазначеного регіону довгий час не піднімалося. І тільки у 1982 р. з'явилися нові дані щодо речей фіно-угорського типу на пам'ятках салтівської культури верхів'їв Сіверського Дінця.

В.К. Міхеєвим опубліковано статтю про конькові підвіски з Сухогомоль-

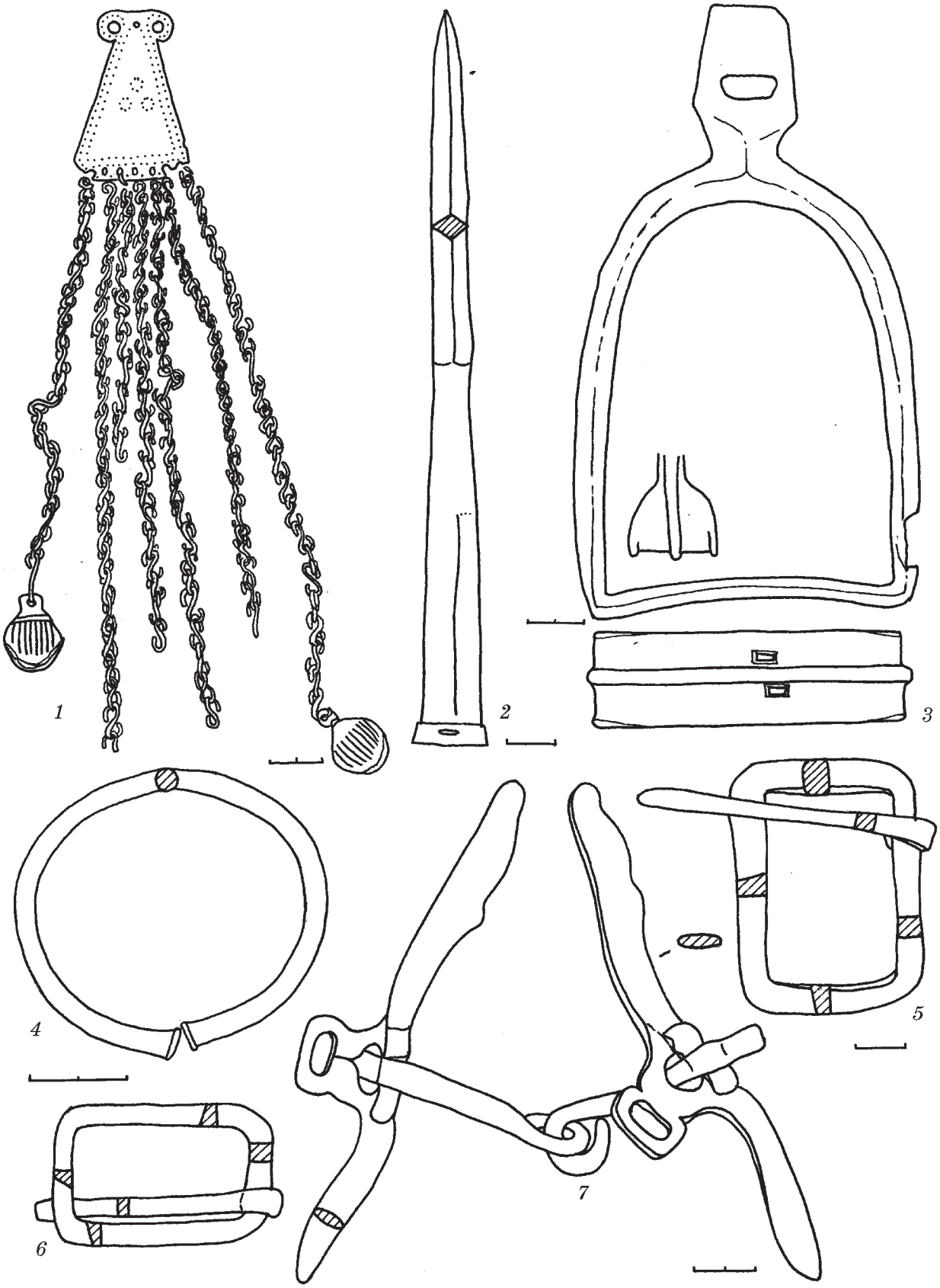

Рис. 1. **Красногірський могильник.** Поховання № 189. Знахідки.
1, 4 – бронза, 2-3, 5-7 – залізо.

шанського могильника, які мали прямі аналогії з фіно-угорськими матеріалами Верхнього Прикам'я (*Михеев 1982, с. 156-157*). Згодом подібні підвіски були виявлені на Верхньосалтівському катакомбному та Красногірському біритуальному могильниках (*Аксенов 1998, с. 6, рис. 1: 28; 2: 2*).

В межах нашого дослідження особливу увагу слід приділити похованню № 189 Красногірського могильника, розкопаному у 1990 р. Це поховання було трупоспаленням в ямі, що мала овальну форму, розміри – 0,53 × 0,20 м, була зорієнтована довгою віссю з півночі на південь.

У похованні виявлені дуже перепалені людські кістки (їх шар складав 20 см), не очищені від залишків поховального вогнища (*Михеев 1991, л. 13*). Серед поховального інвентаря знайдена бронзова шумляча підвіска (рис. 1: *1*), сердолікові намистини, бронзові сережка і браслет (рис. 1: *4*). За 25 см на схід від поховання № 189, у схованці виявлений комплекс залізний речей, пов'язаних з цією кремацією. Вони знаходилися на глибині 0,75 м: вудила зі стилізованими під коня псаліями (рис. 1: *7*), дві залізні прямокутні пряжки (рис. 1: *5*), дві петлі з кільцем від сідла для кріплення вантажу, пара стремен (рис. 1: *3*) та бронебійний наконечник на спис ромбічного перетину (рис. 1: *2*).

З-поміж речей, що належали до комплексу цього поховання, варто відзначити бронзову шумлячу підвіску, що мала трапецієподібну основу, до якої кріпилися сім ланцюжків з бубонцями на кінцях (рис. 1: *1*). Шумлячі підвіски різного типу є однією з важливих етнічних ознак фіно-угрів середньовічного періоду (*Голубева 1962, с. 58, рис. 4: 1, 4; 1976, с. 70-71, рис. 2; 1979, с. 31, рис. 13*). Трапеції у вигляді основи для шумлячих підвісок також досить часто зустрічаються у поховальних комплексах середньовічних фіно-угрів (*Голубева 1976, с. 74, рис. 4: 1; 1979, с. 51, рис. 108: 2, 11*). У науковій літературі, пов'язаній з фіно-угорською проблематикою, можна знайти й аналогії залізній пряжці Красногірського комплексу (*Голубева 1973, с. 125, рис. 18*). Таким чином, можна констатувати факт присутності помітних фіно-угорських рис в матеріалах Красногірського могильника.

Наведені матеріали дають можливість стверджувати, що фіно-угри та мадяри зокрема мали певний вплив на носів салтівської культури верхів'їв Сіверського Дінця, а, можливо, й входили до складу контингентів цього населення Хозарського каганату.

Аксенов 1998
Аксенов В.С. Новые находки конькових подвесок в салтовских захороненнях на Харьковщине / В.С. Аксенов // Finno-Ugrica. – Казань, 1998. – № 1 (2).

Артамонов 1935
Артамонов М.И. [Рецензия] / М.И. Артамонов // Проблемы истории докапиталистических обществ. – Ленинград, 1935. – № 9-10.

Голубева 1962
Голубева Л.А. Археологические памятники веси на Белом озере / Л.А.Голубева // Сов. археология. – Москва, 1962. – № 3.

Голубева 1976
Голубева Л.А. Коньки-подвески междуречья Волги и Оки / Л.А. Голубева // Сов. археология. – Москва, 1976. – № 2.

Голубева 1979
Голубева Л.А. Зооморфные украшения финно-угров / Л.А. Голубева // САИ. – Москва: Наука, 1979.

Голубева 1973
Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере. X – XIII вв. / Л.А. Голубева. – Москва: Наука, 1973.

Известия 1902
Известия XII Археологического съезда в Харькове, 15-27 августа 1902 г. – Харьков, 1902.

Михеев 1982
Михеев В.К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша / В.К. Михеев // Сов. археология. – Москва, 1982. – № 2.

Михеев 1991
Михеев В.К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 г. / В.К. Михеев. – Харьков, 1991 // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Д. 35а.

Плетнева 1999
Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / С.А. Плетнева. – Москва, 1999.

Скирда 2000
Скирда В.В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. / В.В. Скирда. – Харків, 2000.

В.В. Скирда

ВЕЩИ ФИННО-УГОРСКОГО ТИПА КРАСНОГОРСКОГО МОГИЛЬНИКА

В публикации рассматриваются финно-угорские элементы, выделяемые исследователями на салтовских памятниках в верхнем течении Северского Донца. Особое внимание уделяется трупосожжению № 189 Красногорского биритуального могильника, где обнаружена бронзовая шумящая подвеска с трапециевидной основой, имеющая аналогии среди финно-угорских древностей.

Ключевые слова: Красногорский могильник, подвеска, погребение, салтовска культура, финно-угры, этнос.

V.V. Skirda

ARTEFACTS OF FINNO-UGRIC TYPE FROM THE KRASNOGORSKY NECROPOLIS

The paper deals with the Finno-Ugric elements of the Saltov sites in the upper Severski Donets area. An especial attention is given to the cremation 189 of the Krasnogorsky biritual necropolis, where the bronze rustling pendant with trapezoid basis was found, finding analogies among the Finno-Ugric antiquities.

Key words: Finno-Ugric peoples, Saltov culture, burial, burial ground, ethnicity, suspension.

Скирда Валерій Володимирович

кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при ХНУ, фахівець в галузі історії та історіографії археології, середньовічної і слов'яно-руської археології Слобідської України

e-mail: skirda37@mail.ru

61077, Україна, м. Харків-77, пл. Свободи, 4

УДК 904'15 (477.53)"06/07"

І.В. Головко
(Пирятин)

АВАРСЬКИЙ НАКОНЕЧНИК РЕМЕНЯ З с. ВЕЛИКОЇ КРУЧІ НА р. УДАЇ

У повідомленні наводяться обставини знахідки аварського наконечника ременя, виявленого біля с. Велика Круча Пирятинського району Полтавської області та його опис.

Ключові слова: авари, Велика Круча, наконечник ременя, «пізньоаварський» період, Удай.

У вересні 2009 р., за ініціативою ВАТ «Велика Круча», Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України проведені наглядові дослідження за роботами з очищення ділянки площею 30 × 100 м русла р. Удай (басейн р. Сули) поблизу с. Великої Кручі Пирятинського району Полтавської обл. (рис. 1: *I*), поряд із сільським пляжем та існуючим кемпінгом (*Головко 2009, арк. 3-72*). Зібрана тут колекція різночасових знахідок (від епохи неоліту до часу пізнього українського середньовіччя) ще раз довела слушність висновків, зроблених в 2008 р., за результатами розвідувальних робіт на території Великокручанської сільської ради (*Супруненко, Головко 2008, арк. 32-34*) щодо наявності на правому березі річки в районі села ряду різночасових археологічних пам'яток (*Головко 2008, с. 94-108*).

Несподіванкою стало виявлення під час гідротехнічних робіт виробів палеолітичного часу: трьох нуклеусів і скобеля, виготовлених з напівпрозорого кременю чорного кольору (*Головко 2009, арк. 16*).

Особливе місце в колекції речей з русла Удаю поблизу Великої Кручі, котра передана на зберігання до Полтавського краєзнавчого музею, займає бронзовий наконечник до аварського поясу (*Там само, арк. 15*). Він досить добре зберігся. Має патину зеленого та подекуди фіолетового кольорів, що може свідчити про його первісне покриття сріблом.

Наконечник має бантоподібну форму з розширенням (в 1,3 см) у верхній та нижній частинах; нижній край із заокругленим виступом. Зразок поясної гарнітури виконаний у техніці лиття у двоскладовій ливарній матриці.

Композиційно сторони наконечника ременя розбиті на дві частини кожна, у співвідношенні 1 (верх) : 2 (низ). Нижні частини з обох боків прикрашені рослинним дзеркальним декором у вигляді напівпальмети з трьома завитками. Верхні – відокремлені від нижніх перемичкою і різняться: на одній – це розташована перпендикулярно нижній S-подібна напівпальмета з двома завитками; на другій – рослинний орнамент, стилізований під тризуб (рис. 1: *II: 1*).

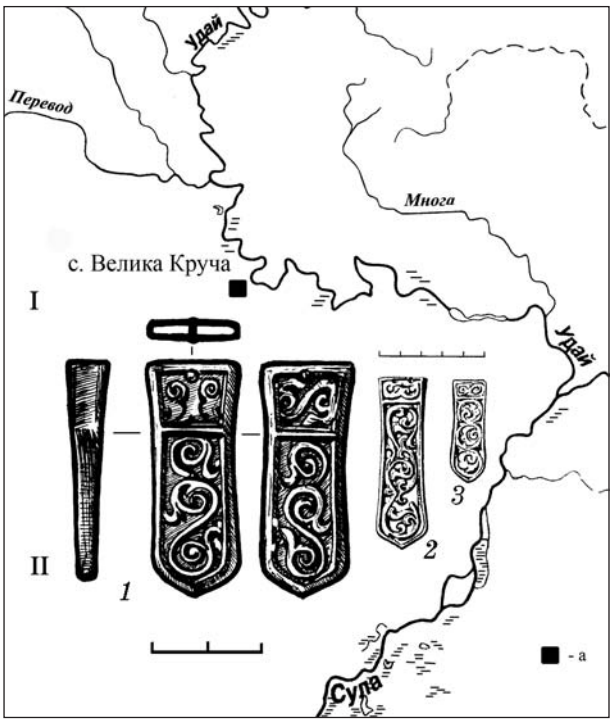

Рис. 1: I. **Карта розташування району обстежень поблизу с. Великої Кручі:** *а* – місце виявлення наконечника до ременя. II. **Бронзові «пізньоаварські» ремінні наконечники:** *1* – с. Велика Круча; *2-3* – могильник Тисафюред: *2 – поховання 363 групи 15; 3 – поховання 1197 групи 14* (за І.О. Гавритухіним).

Довжина виробу – 3,6 см.

Верхня його частина (0,3 см) значно ширша за пласку нижню та має кишеню для кріплення ременя за допомогою бронзової заклепки, що також збереглася (рис. 1: *II: 1*).

Близькі за формою, розмірами та орнаментацією наконечники доволі часто зустрічаються серед поясних наборів з чоловічих військових поховань аварських могильників в Угорщині: Алаттьян (*Böhme 1965, s. 1-65; Kovrig 1963, s. 110; Martin 1990, s. 65-90*), Озора-Тотіпуста, Дюнапентеле, Іванча і ін. (*Гавритухин 2001, с. 46*).

Майже повну аналогію великокручанському наконечнику військового ременя дають знахідки з поховань: 363 групи 15 (*Гавритухин 2001, с. 59*) та 1197 групи 14 (*Там же, с. 65*) могильника Тисафюред-Майорош (*Garam 1995, s. 5-136*), розташованого в північно-східному комітаті Сольнок (середня течія р. Тиси). Згаданий могильник займає виняткове місце серед аварських старожитностей, і не лише тому, що він є одним із повністю розкопаних пам'яток (1300 поховань) цього кола (*Гавритухин 2001, с. 63*). Виявлені на ньому «пізньоаварські», а також більш ранні, знахідки репрезентовані серіями споріднених речей, що створює додаткові можливості як для вивчення планіграфії кладовища в цілому, так і для уточнення хронології окремих комплексів.

Проаналізувавши всі наявні матеріали, автор розкопок могильника – Е. Гарм віднесла всі поховання груп 14 та 15 до так званої фази d: «II середньоаварський – I пізньоаварський» періоди (*Гавритухин, Обломский 1996, с. 58-140*), що відповідає 4 – 6 часовим відрізкам існування заснованого бл. 650 р. могильника Тисафюред. Датує вона цю фазу останньою четвертю VII – початком VIII ст. (*Garam 1995, s. 126*).

Варто зазначити, що на сьогодні основною ознакою «пізньоаварських» поясних гарнітур, котра відрізняє їх від наборів попереднього періоду, є ливарна техніка виготовлення (*Гавритухин 2001, с. 82*). Проте, не викликає сумнівів те, що ці «класичні» литі зразки прикрас поясу, безсумнівно, стилістично пов'язані з їх «середньоаварськими» прототипами (*Гавритухин 1990, с. 121-138*).

Досліджуючи пізньоаварські поховання в могильнику Тисафюред, Е. Гарм зафіксувала в них також окремі речі, основна територія розповсюдження яких знаходилася в Подніпров'ї (*Гавритухин, Обломский 1996, с. 86-89*). Серед них – фрагмент антропозооморфної фібули так званого пастирського типу (*Амброз 1993, с. 179-184*). Дві подібні фібули були виявлені в 2008 р. й у Великій Кручі жителем села Д. Пасічним. На жаль, рідкісні артефакти і нині знаходяться у приватній збірці.

Не раз зазначалося, що для східноєвропейських знахідок аварського кола (а саме такою є наконечник поясу з Пирятинщини) слід використовувати більш раннє датування, виходячи з нижньої хронологічної межі, що, вочевидь, і варто врахувати (*Комар 1999, с. 111-136*). Тим більше, що і незначні відмінності в будові наконечників з Великої Кручі та Тисафюреда також свідчать про це. Наконечники з Угорщини кріпилися до ременю за допомогою двох заклепок (рис. 1: *II: 2, 3*), на більш архаїчному

– великокручанському – була передбачена наявність лише однієї (рис. 1: *II: 1*).

До того ж, для виявленої в руслі Удаю знахідки можна не застосовувати часову кореляцію, відштовхуючись від гіпотези про те, що пояс, отриманий воїном в юності, на момент його смерті вже не відповідав існуючій моді, і як такий, знайдений в похованні, не може слугувати для визначення часу його виготовлення.

Амброз 1993
Амброз А.К. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул / А.К. Амброз // РА. – Москва, 1993. – № 2. – С. 179-184.

Гавритухин 1990
Гавритухин И.О. К изучению изменений в материальной культуре севера Карпатской котловины в конце VI – начале VIII вв. н. э. / И.О. Гавритухин // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – Москва, 1990. – С. 121-138.

Гавритухин 2001
Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода / И.О. Гавритухин // Степи Европы в эпоху средневековья: Хазарское время / Гл. ред. Евглевский А.В. – Донецк: Изд-во Дон.НУ, 2001. – Т. 2. – С. 45-162.

Гавритухин, Обломский 1996
Гавритухин И.О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / Гавритухин И.О., Обломский А.М. // РСМ. – Москва: изд. ИА РАН, 1996. – Вып. 3. – 303 с.

Головко 2008
Головко І.В. Старожитності Свіччиного краю (матеріали розвідок 2008 р. біля с. Велика Круча на Пирятинщині) / Головко І.М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2 (23-24). – С. 94-108.

Головко 2009
Головко І.В. Звіт про археологічні розвідки та нагляд на території Пирятинського району Полтавської області в 2009 році (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області) / Головко І.В. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 480в. – 72 арк.

Комар 1999
Комар А.В. Предсалтовский и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А.В. Комар // Vita antiqua. – Киев, 1999. – № 2. – С. 111-136.

Супруненко, Головко 2008
Супруненко О.Б. Звіт про про археологічні розвідки 2008 року на території Великокручанської сільської ради Пирятинського району Полтавської області (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області) / Супруненко О.Б., Головко І.В. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 480 б. – 101 арк.

Bőhme 1965
Bőhme H.W. Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom Szolnok / Bőhme H.W. // Südostforschungen. – 1965. – Bd. XXIV. – S. 1-65.

Garam 1995
Garam Ė. Das avarenzeitliche Gräberefeld von Tiszafüred / Garam Ė. – Budapest, 1995. – Vol. 3. – S. 5-136.

Kovrig 1963
Kovrig I. Das avarenzeitliche Gräberefeld von Alattyán / Kovrig I. – Budapest, 1963. – 264 s.

Martin 1990
Martin M. Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe: Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit / Martin M. // A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. – Szekszárd, 1990. – XV. – S. 65-90.

И.В. Головко

АВАРСКИЙ НАКОНЕЧНИК РЕМНЯ ИЗ с. ВЕЛИКАЯ КРУЧА НА р. УДАЙ

Сообщение о находке аварского наконечника VII в. в среднем течении р. Удай (бассейн реки Сула).

Ключевые слова: авары, Великая Круча, наконечник ремня, Удай.

I.V. Golovko

THE BELT POINT OF THE LATE AVAR PERIOD FROM VELIKAYA KRUCHA

The publication deals with Avar belt point, dated back to the seventh century, which was found in the middle flow of Uday (Sula's basin).

Key words: Avars, belt point, Sula, Uday.

Головко Ігор Васильович

науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, викладач Пирятинського ліцею, археолог, дослідник середньовічних старожитностей басейну Удаю

paulo.g@rambler.ru, тел.: +38 05358 2-18-26

37000 Полтавська область, м. Пирятин, вул. Визволення 50, кв.3

УДК 902/904.725.826 (477):(=16)"07/10"

Ю.О. Пуголовок
(Полтава)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРТИФІКАЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО СІВЕРЯН

«У них есть обычай строить крепость. Несколько человек объединяются, чтобы строить укрепления, так как венгры на них постоянно совершают нападения и грабят их».
***Гардизи** (2009, с. 58)*

У статті здійснений аналіз фортифікаційного будівництва літописних сіверян часу перебування у Середньому Подніпров'ї мадяр та на рубежі I–II тис. н.е.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, фортифікаційне будівництво.

Формування території племінного союзу літописних сіверян відбувалося в умовах численних контактів із кочовими етносами Східної Європи кінця I тис. н.е. Одним із таких народів були мадяри, які з'явилися на східних околицях східнослов'янського світу в IX ст. (*Толочко 1999, с. 25*). Питання стосунків мадяр та слов'ян на схід від Дніпра досліджено, на наш погляд, ще недостатньо (*Эрдели 1984, с. 22; Седов 1987, с. 236, 237*). Відповідно до письмових джерел, такі контакти мали переважно військовий характер (*ПВЛ, 1950, с. 21, Заходер 1967, с. 55-56, 121-124*). Однією із відповідей слов'ян на наявність військової загрози було спорудження укріплень, що засвідчено Гардізі (*Гардизи 2009, с. 58*). Вірогідно, цим пояснюється збільшення кількості городищ у IX ст. на Лівобережжі, на відміну від попереднього часу (волинцевська культура). Свого часу Г.М. Москаленко висунула припущення про появу укріплень у донських слов'ян в зв'язку із мадярською небезпекою. Зокрема, появу перших укріплень на вже існуючому поселенні Титчиха дослідниця пов'язувала із нападами мадяр (*Москаленко 1972, с. 195-196*). На роменських поселеннях (напр.: Опішня, Новотроїцьке, Горналь, Хотомизьк) відзначені сліди пожеж, що датуються в межах IX ст. і можуть бути пов'язаними із мадярською військовою активністю, а не з печенізькою, як вважалося раніше (*Ляпушкин 1958, с. 188-192; Москаленко 1972, с. 196; Приймак 2008, с. 122*). З нападом мадяр пов'язують припинення існування Новотроїцького городища (*Приймак 1998, с. 93-100*), хоча це питання ще залишається дискусійним (*Комар, Сухобоков 2004, с. 168-169*).

Проблема виникнення городищ на території розселення лівобережних слов'ян є далекою від свого вирішення. На сьогодні дослідниками слов'янських старожитностей Лівобережжя сформовано два погляди на цю проблему. На думку О.В. Сухобокова, виникнення городищ є поступовим процесом, що відбувався під впливом політичних та соціальних змін у сіверянському суспільстві, а також в зв'язку з експансією Хозарського каганату (*Сухобоков 1975, с. 142*). Під іншим кутом зору появу городищ розглядає О.В. Григор'єв. На його думку, традиції

спорудження укріплень були привнесеними на ці території. В якості аргументів він наводить те, що в середовищі археологічних культур, які передували роменській, не спостерігається примітивніших форм укріплень, котрі можна було б вишикувати в єдиний еволюційний ланцюг. У зв'язку з цим дослідник припускає, що сіверянська фортифікаційна традиція склалася під впливом салтівської. Аргументом на користь цього виступають схожі топографічні умови розміщення городищ та принципи спорудження оборонних стін. В якості додаткового аргументу розглядається наявність на Битицькому городищі матеріалів, що мають чіткі аналогії в салтівській культурі (*Григорьев 2000, с. 74-75*). Цілком можливо, що до зазначених вище факторів появи городищ варто додати і військову активність мадяр, як одну із причин появи на Лівобережжі укріплених поселень роменської культури.

Розглядаючи фортифікаційне будівництво носіїв роменської культури, спробуємо підійти до характеристики цього процесу у відповідності до будівельних технологій та традицій, якими керувалися літописні сіверяни. Звісно, зі всією повнотою ми не можемо детально відтворити всю сукупність операцій, що застосовували давні «градодєльци», проте, спираючись на наявні археологічні матеріали та застосовуючи метод аналогій, можна відтворити, принаймні, основні етапи цього процесу.

Як на сьогодні, так і в давнину будівельниками застосовуються послідовні дії (технологія) для створення того чи іншого об'єкту, в першу чергу направлені на використання мінімуму ресурсів для отримання максимального результату. Виходячи з цього, можна твердити про певну логіку будівництва, адже укріплення будувалися в чітко визначених місцях і підпорядковувалися певним цілям. Отже, процес зведення укріплення можна розподілити на три етапи: умовно проектно-вишукувальні, земляні і теслярські роботи.

Своєрідні проектно-вишукувальні (пошукові) роботи того часу були підпорядковані виявленню найбільш прийнятного місця для розташування майбутнього укріплення. Про те, що такі роботи передували не тільки зведенню укріплень, свідчить і сам характер розташування поселень. Як вже неодноразово зазначали дослідники роменської культури, сіверяни намагалися максимально використати форми рельєфу для зведення своїх укріплень, зменшуючи таким чином обсяг будівельних робіт та витрати матеріалів.

Провідне місце серед городищ роменської культури займають мисові. Дійсно, такі укріплення забезпечували достатню обороноздатність при мінімальних затратах праці. Також сіверяни використовували природні останці високих корінних берегів, а також підвищення, розташовані в заплавах (*Ляпушкин 1961, с. 218; Сухобоков 1975, с. 57-59; 1992, с. 38; Этнокультурная карта..., 1985, с. 126; Григорьев 2000, с. 53-57; Енуков 2005, с. 68*). Нерідко топографічні умови розташування роменських укріплень збігаються з місцезнаходженням поселень доби раннього залізного віку. В той же час, не слід перебільшувати роль укріплень попередніх епох в фортифікаційному будівництві «роменців». Довгий час вважалося, що населення роменської культури використовувало невеликі городища скіфського часу, які за місцем розташування та характером укріплень були схожими на роменські (*Сухобоков 1975, с. 59*). Проте, наявність в культурних відкладеннях городищ матеріалів раннього залізного віку не завжди свідчить, що ці укріплення були зведені в той час. Наприклад, на городищі поблизу с. Водяне сіверяни, не дивлячись на існування укріплення скіфської епохи, звели внутрішній вал I, на місці давнього селища, відрізавши таким чином стрілку мису, чим забезпечили місце для свого городища (*Шрамко 1951, арк. 27; 1952, арк. 9*). До того ж, як слушно зауважив О.В. Григор'єв, вали городищ скіфської епохи в кінці I тис. н.е. мало чим відрізнялися за зовнішнім виглядом від тих, якими бачимо їх ми. Захисні функції таких укріплень були низькими. Ці вали сприймалися сіверянами за частину рельєфу, придатну для зведення нових укріплень (*Григорьев 2000, с. 64*). В цьому контексті варто звернути увагу

на те, що в деяких випадках стіни на сіверянських городищах зводили на спеціальних підсипках. Цілком можливо, що вали попередніх епох виконували роль саме такої підсипки-основи. Альтернативним поясненням може бути і прийом, що знаходить аналогії у давньоруському фортечному будівництві. Мова йде про модель відновлення укріплення (другий будівельний період), запропоновану Ю.Ю. Моргуновим, коли влаштування нової стіни відбувалося поверх ущільненої маси попередньої (*Моргунов 2009, с. 107, рис. 49-50*). До речі, подібний прийом відновлення укріплень зафіксований О.Г. Дяченком на фінальному етапі існування роменського городища Хотомизьк (*Дяченко 2008, с. 82-83*).

Для «проектування» городища мисового типу фортифікатору необхідно було вирішити кілька завдань. Першочерговим з них було прокладання найбільш оптимальної траси проходження валу і рову: за умови мисового характеру поселення – поперек мису. Іншою умовою було розміщення в межах укріплення житлових і господарських об'єктів, для захисту яких і здійснювалося будівництво фортифікаційних споруд. Проте, виконання цієї умови не завжди збігається в часі. Справа в тому, що не скрізь будівництво укріплень було першочерговим по відношенню до появи житлово-господарської забудови. Наприклад, на городищі Монастирище дослідникам вдалося встановити, що до насипання валу на майданчику городища вже існувало роменське поселення (*Сухобоков, Комар, Бєлінська 2000, арк. 7*). Вірогідно, що й Опішнянське городище спочатку не мало укріплень. На користь цього припущення свідчить той факт, що в заповненні валу зустрічалися знахідки кераміки, котра потрапила з культурного шару майданчика (*Сухобоков 1992, с. 137*). Схожа ситуація спостерігається і в Хитцях, що дозволяє припускати відсутність укріплень на початку існування цього поселення (*Григорьев 1989, с. 70*).

Також, на етапі вишукувальних робіт необхідно було визначити місце розміщенні в'їздного вузла. На жаль, цей важливий конструктивний компонент роменських городищ досліджений значно менше, на відміну від подібних споруд давньоруського часу (напр.: *Топальський 2004, с. 279-281; Ситий 2008, с. 114-121*). В преважній більшості випадків дослідники відзначають наявність в'їздів за розвідкових обстежень, вбачаючи в них розриви в лінії валів. Відповідно до наявних матеріалів, Ю.Ю. Моргуновим було виказане припущення, що для мисових городищ найбільш оптимальним було влаштування в'їзду по центру, перпендикулярно до фронтальної вісі валу і рову (*Моргунов 2009, с. 123*). Дійсно, існування такої схеми можна припускати для городищ Монастирище (*Макаренко 1907, с. 55, рис. 26*), Ніцаха (*Сухобоков 1992, с. 158*), Червоний Ранок (*Покас 2003, с. 81, рис. 2*), Гочеве I (Крутий курган) (*Кашкин 1998, рис. 58*) та ін, де на планах зафіксовані розриви валів (рис. 1: *1-3*). Але стверджувати про існування лише фронтальної схеми необхідно з певними застереженнями. До того ж, співставлення розриву у валах зі в'їздом, що його фіксують дослідники, без розкопок виглядає безпідставним, оскільки його поява могла відбутися і в пізніший час. Наприклад, на городищі Монастирище, в ході розкопок встановлено, що розрив насипу валу, який сприймався за в'їзд, з'явився у XVII–XVIII ст., до того ж і влаштований він на найвищій позначці городища (*Комар, Сухобоков 2004, с. 161, 163*). Не зовсім зрозумілим є і час створення в'їзду на городищі поблизу с. Ніцахи (*Сухобоков 1992, с. 154-158*).

Таким чином, стверджувати про переважання фронтальних в'їздів для городищ роменської культури поки що зарано, так як в ареалі розселення літописних сіверян відомі й інші схеми влаштування в'їздних конструкцій. Наприклад, на території Посейм'я, для роменських городищ характерним є розташування в'їзду з правого напільного боку. Він визначається за розривами валів, які на 2-3 м не доходять до краю майданчика. В деяких випадках простежені рештки в'їздних доріг. Зокрема, на Ратському городищі така дорога у вигляді пандуса шириною близько 2,5 м частково пролягала по дну рову (*Енуков 2005, с.58*) (рис. 1: *4*). На вже згаданому городищі Монастирище, за відсутності фронтального в'їзду,

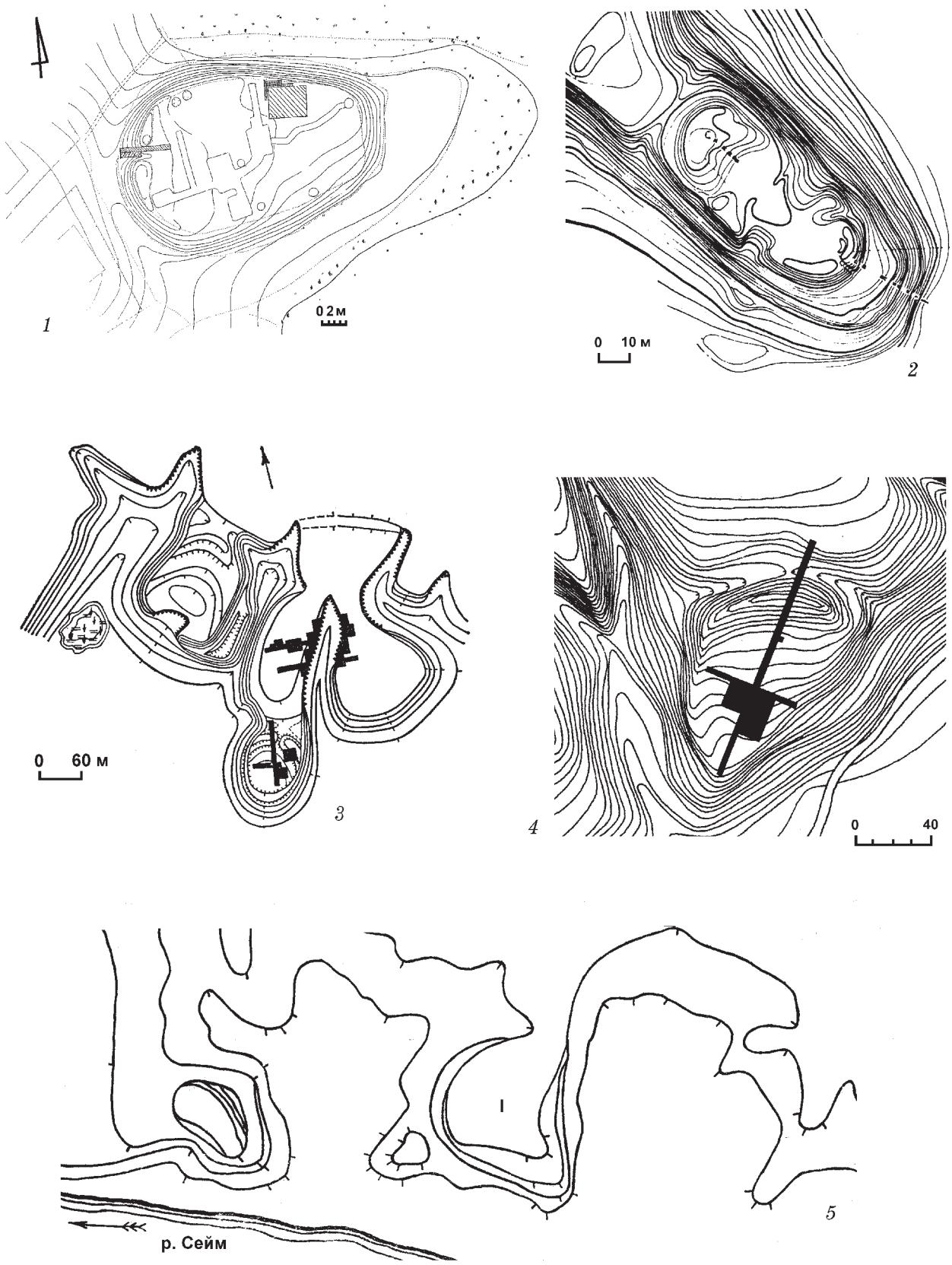

Рис. 1. **Деякі городища роменської культури із залишками в'їздних конструкцій.**
1 – Монастирище (*Сухобоков, Комар, Бєлінська 1999*); 2 – Гочеве (Крутий курган) (*Кашкин 1998*);
3 – Ніцаха (*Сухобоков 1975*) 4 – Ратське (Бесєдинське) (*Кашкин 1998*);
5 – Путивль, ур. Городок (I) (*Сухобоков 1991*).

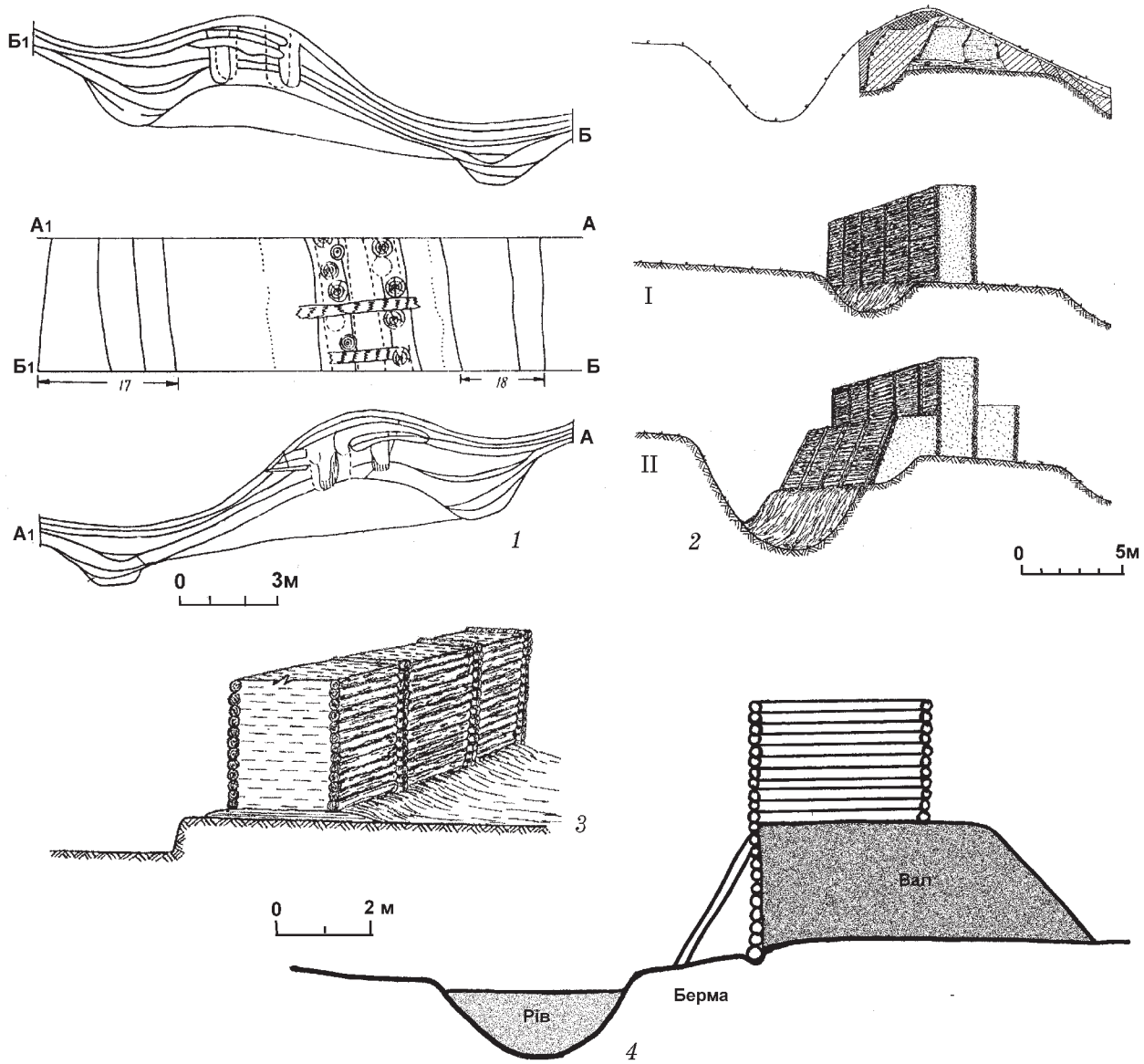

Рис. 2. **Варіанти влаштування стін на городищах роменської культури.**
1 – Опішня (*Сухобоков 1976*); 2 – Горобове (розріз та укріплення першого (I) і другого етапів (II) (*Григорьев 2000*); 3 – Хитці (реконструкція укріплень) (*Григорьев, 2000*); 4 – Монастирище (варіант реконструкції укріплень) (*Комар, Сухобоков 2004*).

на думку дослідників, в'їзд розміщувався в південно-західній частині, де через наповнений водою рів був перекинутий місток, який дозволяв плавно заїхати на невисоку і похилу з півдня частину городища. Це пояснювалося тим, що вал був основною захисною домінантою, послаблювати яку воротами було не вигідно, в той час як місток, у разі небезпеки, можна було підрубати (*Сухобоков, Комар, Бєлінська, 2000, арк. 11*). Про влаштування в'їзду з містком у слов'ян повідомляв Ал-Бакрі: «И отмеряется тогда дверь с какой стороны им угодно, а к ней приходят по деревянному мосту» (*Кунник, Розен 1878, с. 48*). В'їзд, що був зміщений від фронтальної вісі укріплень, простежується і на двох городищах поблизу с. Глинське на Ворсклі. До можливих прикладів розміщення фронтального в'їзду можна віднести городище в ур. Городок поблизу Путивля, на якому в'їзд на майданчик прокладений по вузькому перешийку, де був влаштований рів, але час його спорудження не визначений (*Сухобоков 1991, с. 68, рис. 1, 2*) (рис. 1: *5*).

Отже, питання розміщення та вигляду в'їздних вузлів на роменських укріплен-

нях є далеким від свого остаточного вирішення. На разі можна стверджувати, що переважання фронтальних в'їздів не є підтвердженим. В той же час сіверяни широко використовували бокові в'їзди, які надавали перевагу під час захисних дій.

Не дивлячись на певну простоту в організації укріплень мисового городища, вона все ж є вдаваною. На етапі проектно-вишукувальних робіт фортифікаторам необхідно було враховувати значну кількість факторів, особливо природно-кліматичних і геологічних. Звісно, що існування подібних знань у будівельників рядових городищ довести майже неможливо, та зробити припущення про це видається слушним. Наприклад, під час будівництва рову необхідно знати, чи не знизять снігові замети його обороноздатність. Також, необхідною умовою існування поселення був доступ до питної води. Зазвичай поселення намагалися влаштувати поблизу місця впадіння в річку одного або кількох струмків. Вірогідно, на існування певних правил стосовно вибору місця майбутнього поселення, вказують поширені серед слов'янських народів легенди і повір'я, в яких фігурують злі сили, що заважають роботі будівельників (*Зеленин, 2004 с.151-152*).

Таким чином, проектно-вишукувальні роботи визначали наступні етапи зведення укріплень, а також слугували засобом зменшення ризику руйнації конструкцій, зведення яких передбачалось в подальшому.

Етап, пов'язаний із земляними роботами, і, в першу чергу, це стосується ескарпування схилів, на думку О.В. Григор'єва, був початковим у зведенні укріплень (*Григорьев 2000, с. 62*). Сліди ескарпування схилів відомі на багатьох городищах роменської культури, але спеціальних досліджень з вивчення цього елементу фортифікації не проводилося (*Там же, с. 61; Моргунов, 2009, с. 25*). Дослідники датували такі укріплення VIII–X ст., що в кінці X ст. – на початку XI ст. вже вийшли із вжитку (*Раппопорт 1955, с. 21; Куза 1985, с. 168; Кучера 1999, с. 57*).

Найбільш ранні рештки ескарпів зафіксовані в процесі вивчення оборонних споруд Опішнянського городища, де на південно-східному, найбільш пологому схилі простежені рештки невеликого ескарпу, висотою від 1,2 до 1,5 м, що оплив (*Сухобоков 1976б, кресл. 5; Григорьев 2000, с. 62*) (рис. 2: *1*). Ескарпування пологих схилів відоме також і на пізніших пам'ятках. Не дивлячись на те, що ескарп використовувався в поєднанні з іншими фортифікаційними спорудами, все ж відомі випадки, коли він був самостійним елементом укріплення. Мова йде про Горбівське городище, на якому О.В. Григор'євим простежена підрізка схилу на висоту 2 м, і утворена внаслідок цього «стіна» додатково укріплена горизонтально розташованими дубовими колодами (*Григорьев 1992, с. 40-44*).

У цілому підрізка схилів для посилення обороноздатності є відомою і для більш давніх часів. Наприклад, на більшості роменських городищ, що мають сліди ескарпування схилів, виявлені матеріали раннього залізного віку та пізнішого давньоруського часу, котрі дещо ускладнюють визначення часу зведення ескарпів. Наявність таких культурно-хронологічних горизонтів простежено на городищах, розташованих в середній течії Десни (*Кашкин 1993*), на території Середнього та Верхнього Посейм'я (*Кашкин 1998, 2000; Енуков 2005, с. 68*), на пам'ятках Посулля (*Моргунов 1996*), а також тих, що розташовані в басейні Псла, Ворскли і Сіверського Дінця (*Кучера 1999, с. 56-61*). Хоча відомі випадки, коли на городищах наявні винятково матеріали роменської культури та XII–XIII ст. Це, зокрема, стосується пам'яток поблизу сс. Шпилівки (*Кучера, Сухобоков 1971, арк. 22*), Журавного (пункт Журавне-2 або Велике Журавненське городище) (*Моця 1998, с. 183*), Приліпки (ур. Шар-Гора) (*Шерстюк 2008, арк. 26*), Михайлівки (*Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999, с. 41-42*).

Так чи інакше, ескарпи є досить характерними для городищ роменської культури, де вони були неодмінною складовою укріплень, з чим погоджується переважна більшість дослідників (*Сухобоков 1975, с. 59; Григорьев 2000, с. 62; Енуков 2005, с. 68; Моргунов 2009, с. 26*).

Для опису етапу земляних робіт, необхідно визначитися з тим, який елемент (вал чи рів) був первинним відносно іншого. В науковій літературі висловлювалась думка, що головним оборонним вузлом був рів, в той час як валу відводилася другорядна роль (*Ляпушкин 1952, с. 12-13; 1961, с. 218; Раппопорт 1956, с. 66-67*). Але на сьогодні цю гіпотезу не можна сприймати беззастережно. Наприклад, рови початкового етапу існування Великого Горнальського городища та городища поблизу с. Горбове мали незначну глибину (до 1,5 м) (*Куза 1981, с. 37, рис. 20; Григорьев 1992, с. 41*), а на значному городищі в Хитцях – рів взагалі відсутній (*Григорьев 1989, с. 69-72*) (рис. 2: *3*). Отже, зведення конструкції стін, все ж, є першочерговим кроком по відношенні до влаштування рову.

Стосовно того, якими були ці стіни, необхідно зупинитися окремо, оскільки думки науковців стосовно їх характеру різняться. В першу чергу, це стосується власне насипу валу: це руїни стін чи земляний насип, на якому влаштовувалися оборонні конструкції? Для давньоруського часу зазначене питання спеціально розглядалася в монографічному дослідженні Ю.Ю. Моргунова (*Моргунов 2009, с. 72-111*). Стовно ж пам'яток роменської культури, то дослідники не є одностайними в своїх думках (*Сухобоков 1975, с. 64; Григорьев 2000, с. 65*). Все ж, наведені Ю.Ю. Моргуновим багаті фактичні матеріали дозволяють погодитися з концептуальними висновками дослідника, що вали виступають руїнами фортечних стін, а не просто земляними насипами. Використання насипу валу не створювало умов необхідної обороноздатності для довготривалого поселення. Поверхня валу повинна була протистояти деструктивним чинникам (ерозії, діям супротивника тощо) і не давати помітних усадок. Вал, насипаний з того чи іншого ґрунту без додаткового укріплення, не піддається ущільненню і поступово розповзається. Припускалося, що дерев'яні конструкції використовувалися для надання земляному насипу більшої міцності, внаслідок влаштування зовнішньої підсипки дерев'яної стіни (*Москаленко 1981, с. 71-75*). Але такий прийом призводив до зменшення обороноздатності укріплення і збільшення трудоємності.

Отже, для підвищення обороноздатності конструкції логічним є влаштування стін, внутрішній простір між якими забутовувався ґрунтом. Стіна в даному випадку має і максимальну крутизну поверхні, необхідну для досягнення більшого захисного ефекту. Зведена стіна засипалася материковим ґрунтом, внаслідок чого з напільного боку укріплення утворювався рів. Інколи в заповнення стін потрапляв культурний шар. Спостереження за характером заповнення стіни є важливими для визначення хронологічних маркерів освоєння території поселення. Цікавий випадок відстежений на Опішнянському городищі, де відкриті два рови – зовнішній та внутрішній, з яких брався ґрунт для засипки стіни (*Сухобоков 1976, арк. 25-26; 1976а, рис. 28; 1976б, кресл. 5*) (рис. 2: *1*). Подібні прийоми відомі також і в давньоруський час, коли вибирання ґрунту відбувалося з прилеглої до валу частини майданчика, що дозволяло уникнути перебудов поселення і зберегти існуючу забудову (*Моргунов 2009, с. 109, рис. 52*). Наявність стін різної конфігурації відзначена на переважній більшості городищ роменської культури. Винятком, хіба що, є Новотроїцьке городище, розміщене на останці (*Ляпушкин 1958*). Припущення про існування на ньому укріплень (*Борисевич, Узянов 1987, с. 57-58*) виявилося недостатньо аргументованим (*Персов 1991, с. 80-81*). Отже, використання стін для посилення захисних функцій городищ, разом з ескарпами, було характерним для роменської культури незалежно від часу існування поселень.

Наступною складовою формування укріплень на етапі земляних робіт було влаштування рову. Будівництво рову – доволі складний процес, оскільки передбачає вирішення ряду інженерних завдань. Помилки, допущені на цьому етапі, могли призвести до збільшення витрат, або ж до неможливості використання завершеної споруди.

Відповідно до фортифікаційних вимог, відкоси рову і валу повинні були утворювати вертикальну поверхню мак-

симальної висоти, призначену для перешкоджання просуванню нападника. Це досягалося розташуванням оборонної стіни у безпосередній близькості від рову. Але в результаті такого розміщення оборонних споруд виникала небезпека обвалу конструкції рову. Це відбувалося тому, що укіс рову вже тримав масу ґрунту, а внаслідок додаткового тиску ззовні він тяжів до обвалу. Обвал був можливий незалежно від конструкцій оборонної стіни: чи це ряд клітей, чи розташована на насипу стіна. В будь-якому випадку з'являвся додатковий тиск на ґрунт під конструкцією. На не порушеній горизонтальній поверхні цей тиск (внутрішній тиск) під стіною розподілявся в горизонтальному та вертикальному напрямах, ущільнюючи ґрунт під собою. Але, коли цей тиск досягав відкосу рову, внутрішній горизонтальний тиск не зрівноважувався зовнішнім, внаслідок виїмки ґрунту, що, в свою чергу, призводило до обвалів. Виникала так звана призма найбільшого тиску (або призма обвалу), яка до цього утримувалася силами тертя, прикладеними до площини зрушення. Тому будівельники (як сучасні, так і стародавні) намагалися розміщувати важкі об'єкти поза зоною призми найбільшого тиску, тобто, з фіксованим відступом від бровки, яка у фортифікації називається бермою (рис. 2: *2, 4*).

Про те, що сіверянські «градодєльци» володіли необхідними знаннями стосовно властивостей ґрунтів та певними – з геометрії, свідчать матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень саме укріплень. Існування проміжку-берми між ровом і валом зафіксоване на сіверянських городищах протягом всього часу існування культури. На одній з ранніх роменських пам'яток – Опішнянському городищі, на польових креслениках розрізу оборонних споруд відзначений проміжок між підсипкою, де розміщувалася стіна та рів. Ширина цієї ділянки складала лише близько 1,0 м, та й сама стіна розміщена на достатній відстані (*Сухобоков 1976б, рис. 5*). Врахування призми найбільшого тиску будівельниками спостерігалося й у влаштуванні рову (рис. 2: *1*). Глибина рову становила 2,1 м, а ширина – 5,5 м. У перетині рів мав форму трапеції, основа якої була вирівняним майданчиком, шириною 1,1 м. Відкоси рову підрізалися і мали різний кут нахилу – 28° та 18°, тобто, зовнішній стрімкіший за внутрішній (*Там же, арк. 26*). Така підрізка була цілком обґрунтованою для надання відкосам рову більшої міцності. До речі, на цю обставину звертав увагу і О.В. Сухобоков (*1992, с. 135*). Різний нахил був зумовлений і тим, що схили рову повинні були бути водночас і максимально крутими для перешкоджання просуванню супротивника, а також максимально похилими для попередження їх обвалу. Тобто будівельники враховували те, що кут закладання відкосу повинен бути наближеним до кута природного відкосу ґрунту, в якому влаштований рів (зазвичай, це – глина). До речі, трапецієподібну форму перетину рову, з горизонтальним майданчиком на дні, простежено на городищі поблизу с. Водяне (*Сухобоков 1992, с. 137-138*). Подібні будівельні прийоми спостерігаємо ще на кількох пам'ятках. Так, на Донецькому городищі, де схема укріплень схожа з Опішнянською, стіна розташована на певній відстані від схилу (*Шрамко 1957, табл. XXX, XXXI*).

Існування берми зафіксовано і на городищах, де укріплення мали більш складну конструкцію, утворену з клітей, заповнених землею. Цей прийом відомий для укріплень І-го етапу на городищі поблизу с. Горбове, де ширина берми складала 0,8 м (*Григорьев 2000, рис. 24*) (рис. 2: *2*). Простір, що відділяв стіну від рову, виявлений під час досліджень укріплень городища Монастирище (Ромни), де він складав близько 2,0 м (*Комар, Сухобоков 2004, с. 162, рис. 2*) (рис. 2: *4*). Можливість існування берми шириною близько 1,0 м на городищі Капистичі в Посейм'ї припускає Ю.Ю. Моргунов (*Моргунов 2009, с. 274, рис. 120*). Таким чином, при спорудженні укріплень за схемою «вал + рів» сіверяни намагалися розмістити стіни перед ровом за призмою максимального тиску для запобігання руйнуванню зведених конструкцій, але не створюючи перед стіною достатнього простору для нападників. Подібні конструктивні прийоми спостерігаються на городищах усього ареалу поширення роменської культури.

Також в роменському фортифікаційному будівництві широко використовувалися псевдоескарпи, додатково підсилені з напільного боку дерев'яними конструкціями. Такий фортифікаційний прийом зафіксований на Великому Горнальському городищі (*Куза 1981, с. 31, 37*). Початкові укріплення ставили на культурному шарі скіфського часу, що мали вигляд зрубних городней, закиданих землею, а схил підрізали та влаштовували неглибокий рів (*Моргунов 2009, с. 267*). Надалі, з руйнуванням першопочаткових укріплень, відбулися зміни у розміщенні інших вузлів фортифікації. Конструкція стіни була розширена з напільного боку. Таким чином, утворилася нова берма, що утримувала конструкцію стіни, основа якої закріплялася вертикальними колодами, розміщеними під кутом. Влаштування таких псевдоескарпів, посилених вертикальними колодами, на Великому Горнальському городищі позначалося деструкцією попередніх укріплень. Це досить чітко відбилося у профілі перетину валу. О.В. Григор'єв вважав такі конструкції одночасними (*Григорьев 2000, с. 71*), однак їх інтерпретація була піддана критиці з боку В.В. Єнукова (*Енуков 2005, с. 78-79*) і Ю.Ю. Моргунова (*Моргунов 2009, с. 268-269*). Подібна ситуація зі влаштуванням псеводоескарпів простежена на поселенні поблизу с. Горбове. Спочатку основу укріплень складали городні, забутовані материковим суглинком, крейдяним щебенем та перевідкладеним культурним шаром (*Григорьев 2000, с. 67, рис. 24: I*). Пізніше до вже існуючої стіни з внутрішнього боку додали ще один ряд клітей. Старий рів засипали і дещо нижче вирили новий, більш потужний. Засипання старого рову, аби перешкодити його сповзанню до нового, підсилили горизонтально покладеними колодами, укріпленими через певні проміжки вертикальними стовпами (*Григорьев 2000, с. 69, рис. 24: II*). В результаті утворився псевдоескарп. Оборонні споруди, підсилені псевдоескарпами, відомі і на городищах Посейм'я – Капистичі, Курськ і Рать. Хоча ці конструкції інтерпретовані авторами розкопок як косий острог, все ж Ю.Ю. Моргуновим наведена ґрунтовна аргументація неможливості існування косих острогів у роменський час (*Моргунов 2009, с. 266-277*). Дерев'яні конструкції, що використовувалися на цих городищах, виконували таке ж функціональне навантаження, як і на попередніх пам'ятках. Розколоті колоди підкріплювали зовнішні схили валів, утворюючи таким чином псевдоескарпи. Отже, використання псевдоескарпів спостерігається в межах всього ареалу роменської культури, і не є локальною особливістю. Виникнення таких укріплень відбувалося за різних обставин. У деяких випадках це було наслідком реконструкції зруйнованих укріплень, в інших – вони проектувалися відразу. Функціональне призначення цих конструкцій стосувалося посилення обороноздатності укріплень або ж призначалося для вирішення інженерних завдань з реконструкції фортифікаційних споруд.

Таким чином, об'єм земляних робіт, що виконувався сіверянами при спорудженні своїх укріплень, був багатоактним технологічний процесом. Відповідно до археологічних матеріалів, можна стверджувати про доволі високий рівень інженерних навичок сіверянських майстрів.

Наступним видом робіт були теслярські, пов'язані зі влаштуванням дерев'яних конструкцій для посилення обороноздатності та надання завершеного вигляду системі укріплень. Як вже зазначалося, провідна роль відводилася дерев'яній стіні. При дослідження укріплень роменських городищ зафіксовані рештки дерев'яних конструкцій у середині валів. На сьогодні, відповідно до способів зведення цих конструкцій, стіни роменських городищ розподіляються на два типи – стовпові і зрубні (*Григорьев 2000, с. 65*).

До стовпових належать частокіл і каркасно-стовпові конструкції. На думку О.В. Григор'єва, сіверяни могли використовувати частоколи, хоча їх роль в укріпленнях була незначною (*Григорьев 2000, с. 71*). Ймовірно, рештки подібної конструкції виявлені О.В. Сухобоковим на городищі поблизу с. Кам'яне, де характер розташування стовпових ямок дозволив досліднику вбачати у ньому рештки

дворядного частоколу (*Сухобоков 1992, с. 166*). З технічного боку такі укріплення не були складними, оскільки для їх зведення необхідно було встановити вкопані вертикально стовпи, влаштувавши таким чином суцільну стіну. Проте, в цьому випадку кількість витраченого матеріалу та рівень обороноздатності не відповідали задіяним ресурсам.

Більш складними конструкціями були каркасно-стовпові стіни з внутрішньою засипкою. Основою такої стіни виступав ряд горизонтально укладених колод, закріплених через певну відстань вертикальними стовпами. Така конструкція відома в Опішні (рис. 2: *1*). На думку О.В. Сухобокова, стіна там складалася з рядів горизонтально розташованих колод, що кріпилися подвійними стояками (*Сухобоков 1992, с. 135*). Схожа конструкція відома на Донецькому городищі, де вона мала вигляд дерев'яної огорожі, яку підтримували вертикальні стовпи, що підпирали горизонтально розташовані колоди (*Шрамко 1957, арк. 15, табл. XXXI*) (рис. 3: *2*). Існування каркасно-стовпової конструкції відзначено і на городищі Малий Балкан (с. Ніцаха), де простежено два паралельні ряди ямок від вертикальних стовпів і рештки горизонтальних колод. Ці укріплення належать до раннього етапу існування городища (*Сухобоков 1992, с. 155*). Вірогідно, що опис саме такої конструкції наведений у Ал-Бакрі: «И выкапывают вокруг него ров и выкопанную землю сваливают в вал, укрепивши ее досками и сваями наподобие битой земли, покуда стена не дойдет до желанной высоты» (*Кунник, Розен 1878, с. 48*).

Якщо описані вище конструкції мали схожу будову як внутрішньої, так і зовнішньої стін, то під час археологічних досліджень в околицях м. Путивля О.В. Сухобоковим виявлені рештки стіни, в конструкції якої поєднувалися стовпова та каркасно-стовпова техніки. В ур. Городок у Путивлі виявлена конструкція стіни, схожої на описані вище, але її зовнішній бік був дворядним частоколом (*Сухобоков 1990, с. 109-110; 1991, с. 70, рис. 3*) (рис. 3: *1*). Подібну будову мали і укріплення городища в ур. Курган поблизу с. Волинцеве, де зовнішня стіна мала вигляд частоколу, в той час як внутрішня складалася з горизонтальних колод, затиснутих між вертикальними стояками (*Сухобоков 1990, с. 69*). Існування таких стовпових конструкцій дослідники вважали характерною рисою ранньосіверянських пам'яток (*Сухобоков 1980, с. 160; Григорьев 2000, с. 64; Моргунов 2009, с. 44*).

Іншим конструктивним типом укріплень, відомим на пам'ятках роменської культури, є зрубні конструкції. Вони створювали суцільні лінії каркасів, внутрішній простір між якими або забутовувався ґрунтом, або ж залишався порожнім. Це, в свою чергу, зумовлювало і термінологічне визначення: зруби, заповненні землю, називалися «городнями», в той час як пустотілі мали назву «клітей». Серед матеріалів роменської культури подібні конструкції відомі в незначній кількості, у порівнянні з об'єктами давньоруського часу. Проте, існуюча джерельна база дозволяє зробити певні узагальнення стосовно технічного аспекту зведення зрубних стін сіверянами. Рештки зрубів виявлені за досліджень укріплень на городищах поблизу сс. Горналь (Велике Горнальське городище) (*Куза 1981, с. 168*), Горбове (*Григорьев 1992, с. 40-44*), Хитці (*Григорьев 2000, с. 65-66, рис. 22*) (рис. 2: *2, 3*). Існування такого ж типу стін припускається для городища Монастирище (*Комар, Сухобоков 2004, с. 161-164; Моргунов 2009, с. 99-100*).

Зазвичай такі конструкції мали квадратну чи прямокутну форму, колоди закріплювалися переважно «в обло». Прикладом може бути фортечна стіна городища поблизу с. Горбове. На першому етапі стіна була влаштована на певному «фундаменті», ширина городней складала 1,70-1,80 м. Простір між дерев'яними конструкціями забутовувався материковим суглинком, крейдяним щебенем і культурним шаром. Висота виявлених решток стін досягала 2,0 м (рис. 2: *2*: I). Пізніше стіна була додатково підсилена з внутрішнього боку ще одним рядом городней таких же розмірів (рис. 2: *2*: II). На жаль, інформативність цих решток є дещо обмеженою внаслідок незначної

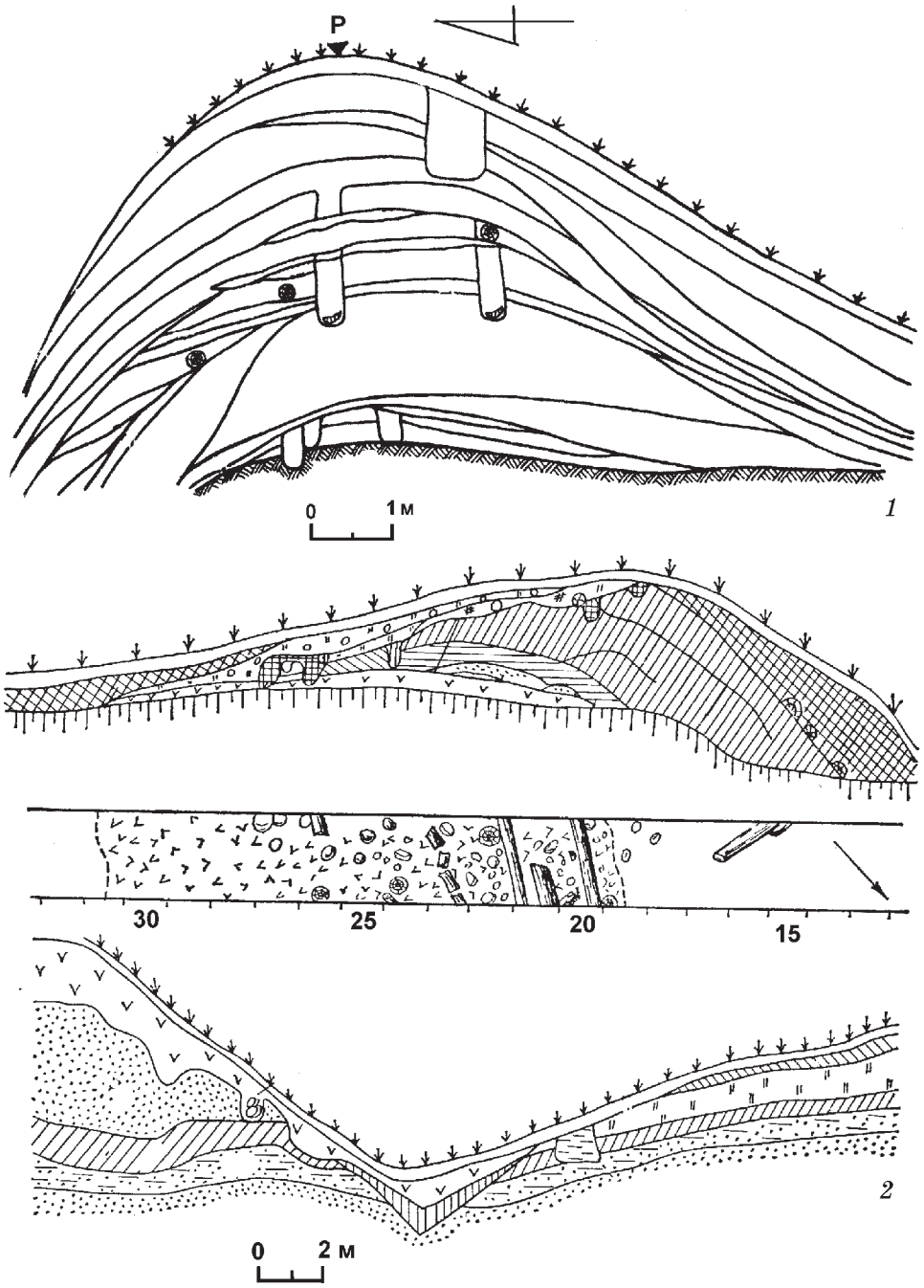

Рис.3. **Розрізи дерево-земляних стін зі стовповою конструкцією.**
1 – Путивль, ур. Городок (*Сухобоков 1991*); 2 – Донецьке городище (*Шрамко, 1957*).

дослідженої площі. Справа в тому, що не можна визначити, яким чином елементи стіни були скріплені між собою. Для X–XI ст. є кілька варіантів конструктивного взаємозв'язку частин стіни: зруби ставилися з певним проміжком або без нього, надалі, з XI ст., на думку Ю.Ю. Моргунова, вони з'єднувалися (*Моргунов 2009, с. 48*). Іншим варіантом влаштування зрубних стін було поєднання городней з клітями. До таких випадків слід віднести укріплення на городищі Монастирище (*Комар, Сухобоков 2004, с. 161-164, рис. 2, 5; Моргунов 2009, с. 99-100, рис. 43*), Ратському і городищі Капистичі (*Моргунов 2009, с. 270-275, рис. 118, 120*).

Із загалу роменських укріплень дещо виокремлюється група городищ, в яких для спорудження фортечної стіни використовувалося каміння. Вперше питання використання каменю у сіверянській

фортифікації підняв О.В. Сухобоков, аналізуючи матеріали Коробівського, Мохначанського та Ніцахського городищ (*Сухобоков 1975, с. 64*). Однак подібні приклади викликали заперечення з боку О.В. Григор'єва, який наголошував на тому, що Коробівське і Мохначанське городища належать до кола салтово-маяцьких пам'яток, для яких саме й є характерним спорудження кам'яних стін (з пісковика та з використанням забутовки) по периметру майданчика. В той же час, знахідки каміння у валах таких городищ як Курган, Ніцаха, Кам'яне не дозволяють, на думку О.В. Григор'єва, вбачати в них конструкції, що мали фортифікаційне призначення (*Григорьев 2000, с. 71-73*). На городищі поблизу с. Ніцахи (ур. Малий Баклан) кам'яні конструкції були виявлені з внутрішнього боку валу (*Сухобоков 1992, с. 155-156*). Більш чіткі відомості про використання каміння знаходимо на прикладі городища поблизу с. Кам'яне, де вони закріплювали насип валу і запобігали його сповзанню (вимостка) (*Сухобоков 1992, с. 165-166, рис. 31*). Подібна конструкція зафіксована також і на городищі Хотомизьк (*Дьяченко 1990, с. 29*). На городищі Шуклинка зовнішня частина валу, від основи до вершини складалася з великих (до 0,5-0,6 м) брил вапняка (*Кашкин 1998, с. 123*). Рештки подібних кам'яних конструкцій дослідники схильні інтерпретувати як залишки кам'яних обкладок валів (*Григорьев 2000, с. 73; Моргунов 2009, с. 91-92*). Однак, для досліджуваної території все ж таки відомий випадок спорудження кам'яної стіни. Така ділянка була виявлена Ю.Ю. Моргуновим на городищі Гаївщина Лохвицького району Полтавської обл. Стіна була складена з базальтово-карбонатних брил на глиняному розчині. Її висота становила 1,2 м (*Моргунов 1996, с. 69, рис. 68*). Створення цієї конструкції відбувалося за технологією, характерною для греко-болгарської фортифікації, коли у масиві більш ранніх укріплень влаштовувалася виямка з метою розміщення дерев'яного фундаменту, а цокольна частина стіни була східчастою. Подібна конструкція є винятком для території розселення сіверян, аналогії таким стінам відомі на територіях Візантії і Болгарського царства у Подунав'ї (*Моргунов 2009, с. 77*).

Розглядаючи фортифікаційне будівництво сіверян, доцільно буде звернути увагу на існування водозабірних споруд, що забезпечували тактичний аспект водозабезпечення фортеці на випадок облоги (*Кучера 2000, с. 94-100; Моргунов 2009, с. 151*). Рештки колодязів у вигляді заглибин діаметром від 7 до 25 м та глибиною від 2 м і більше відкриті на таких роменських городищах: Ніцаха (ур. Малий Баклан), Зарічне, Глинське I і II, Кам'яне, Зелений Гай, Хотомизьк (*Кучера, Сухобоков 1971, арк. 9-25; Сухобоков 1992, с. 146*), Ліпіне (*Кашкин 2000, с. 66*). Однак зв'язок цих конструкцій з роменською культурою не доведений, спеціальні дослідження цих споруд не проводилися. Цікаво також, що зазначені пам'ятки продовжували функціонувати і за давньоруського часу. Винятком є споруда на Липинському городищі, однак початок її функціонування припадає ще на ранній залізний вік (*Кашкин 2000, с. 66*). До речі, на таких досить повно досліджених городищах, як Опішня, Новотроїцьке та Велике Горнальське, де відсутні шари давньоруського часу, колодязні споруди не зафіксовані. Хіба що, на Новотроїцькому городищі І.І. Ляпушкін вважав за водозбірну яму № 80 (*Ляпушкин 1958, с. 192, табл. LXXV*). Певно, що на сьогодні для доведення існування спеціальних водозабірних споруд на городищах роменської культури ще немає достатніх підстав. Можливо, що водозабезпечення сіверянських городищ відбувалося з джерел, адже характерною особливістю розташування останніх є близькість до водних ресурсів (*Григорьев 2000, с. 56-57*).

Отже, на нашу думку, населення роменської культури мало досить розвинуті навички фортифікаційного будівництва. Для зведення своїх укріплень сіверяни намагалися максимально використати природні умови з метою посилення обороноздатності. Процес створення укріплень розподіляється, принаймні, на три етапи – пошукові (проектно-вишукувальні), земляні та теслярські роботи.

Фортифікаційні елементи, що археологічно зафіксовані для роменських

укріплень, є наступними: ескарпи, псевдоескарпи, дерево-земляні стіни, рови, берми, в'їздні конструкції. Провідним будівельним матеріалом для їх спорудження було дерево. Дерево-земляні стіни сіверян мали стовпові та зрубні конструкції. До стовпових належать частокіл і каркасно-стовпові конструкції із внутрішньою засипкою. Зрубні представлені стінами, городнями або ж городнями та клітями. Використання каміння в роменській фортифікації є питанням дискусійним. Єдиний приклад такого укріплення знаходить відповідники у влаштуванні фортець у Подунав'ї. Таким чином, на час перебування мадяр в Подніпров'ї відбувається активізація фортифікаційного будівництва носіїв роменської культури. В зв'язку з цим повідомлення письмових джерел підкріплюються археологічними матеріалами, які в свою чергу ширше розкривають сутність поставленого питання.

Борисевич, Узянов 1987
Борисевич Г.В. Микрорельеф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища / Г.В. Борисевич, А.А. Узянов // Методы естественных наук в археологии – Москва: Наука, 1987. – С. 56-61.

Гардизи 2009
Гардизи. Краса повествований / Гардизи // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова. – Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науки, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – 264 с.

Григорьев 1989
Григорьев А.В. Городище у с. Хитцы / А.В. Григорьев // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины : второй обл. науч.-практ. семинар, 18-19 мая 1989 г. : ТДС. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 69-72.

Григорьев 1992
Григорьев А.В. Укрепления городища у с. Горбово / Григорьев А.В. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини : ТД. – Чернігів, 1992. – С. 40-44.

Григорьев 2000
Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с. – (Труды Тульской археологической экспидиции: Вып. 2).

Дяченко 1990
Дяченко А.Г. Хотомыжское городище / А.Г. Дяченко // Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке : ТДС II межвуз. науч. конф., Белгород, февр. 1990 г.; Отв. ред. А.Г. Дяченко. – Белгород: изд. Белг. ГПИ, 1990. – С. 28-30.

Дяченко 2008
Дяченко А.Г. Культурная динамика и хронология роменского поселения на Хотомыжском городище / А.Г. Дяченко // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южнорусских степей в эпоху раннего средневековья : мат-лы научной конференции. – Воронеж: Истоки, 2008. – С. 80-85.

Заходер 1967
Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б.Н. Заходер. – Москва: Наука, 1967. – Т. 2. – 212 с.

Зеленин 2004
Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д.К. Зеленин // Избранные труды: Статьи по духовной культуре. 1934-1954. – Москва: Индрик, 2004. – С. 145-175.

Енуков 2005
Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с. – (Курский край: научно-популярная серия в 20 т., т. III).

Кашкин 1993
Кашкин А.В. Брянская область: Археологическая карта России / Кашкин А.В. – Москва: изд. ИА РАН, 1993. – 303 с.

Кашкин 1998
Кашкин А.В. Курская область. Часть 1: Археологическая карта России / Кашкин А. В. – Москва: изд. ИА РАН, 1998. – 304 с.

Кашкин 2000
Кашкин А.В. Курская область. Часть 2: Археологическая карта России / Кашкин А. В. – Москва: изд. ИА РАН, 2000. – 240 с.

Комар, Сухобоков 2004
Комар А.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности / Комар А.В., Сухобоков О.В. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ, 2004. – С. 159-173

Куза 1981
Куза А.В. Большое городище у с. Горналь / А.В. Куза // Древнерусские города [отв. ред. В. В. Седов]. – Москва : Наука, 1981. – С. 6-39.

Куза 1985
Куза А.В. Фортификация / А.В. Куза // Древняя Русь: Город. Замок. Село [под. ред. акад. Б.А. Рыбакова]. – Москва: Наука, 1985 – С. 167-170. – (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Кунник, Розен 1878
Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Кунник, В. Розен. – Санкт-Петербург, 1878. – Ч. 1. – 192 с.

Кучера 1999
Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–X ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. – Київ: вид. ІА НАНУ, 1999. – 252 с.

Кучера 2000
Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X–XIII ст. / М.П. Кучера // Археологія. – Київ: Наукова думка, 2000. – № 2. – С. 94-100.

Кучера, Сухобоков 1971
Кучера М.П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. / Кучера М.П., Сухобоков О.В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/17а. – 74 арк. + 29 табл.

Ляпушкин 1952
Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья / Ляпушкин И.И. // Сов. археология. – Москва, 1952. – № XVI. – С. 7-41.

Ляпушкин 1958
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 76. – 328 с.

Ляпушкин 1961
Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104 – 382 с.

Макаренко 1907
Макаренко Н. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. / Н. Макаренко // ИАК. – Санкт-Петербург, 1907. – Вып. 22. – С. 38-90.

Моргунов 1996
Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск: изд. ИА РАН, 1996. – 159 с. – (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья: Вып. 2).

Моргунов 2009
Моргунов Ю.Ю. Древо-землянные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – Москва: Наука, 2009. – 303 с.

Москаленко 1965
Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону / А.Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. – 310 с.

Москаленко 1972
Москаленко А.Н. Славяно-венгерские отношения в IX ст. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона / Москаленко А.Н. // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972. – С. 191-196.

Москаленко 1981
Москаленко А.Н. Славяне на Дону (Боршевская культура) / Москаленко А.Н. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1981. – 161 с.

Моця 1998
Моця О.П. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста / О.П. Моця // Історія Русі – України (історико-археологічний збірник). – Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. – С. 182-188.

Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999
Нове городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі / Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2. – С. 41-43.

ПВЛ 1950
Повесть временных лет. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. I.

Персов 1991
Персов Н.Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого / Н.Е. Персов // Вестник Московского университета. – Москва, 1991. – № 4.– С. 77-86. – (Серия 8: История).

Покас 2003
Покас П.М. Городища та селища роменсько-давньоруської доби Середнього Посейм'я / Покас П.М. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя : зб. наук. праць. – Суми: вид. Сум. ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2003. – С. 79-82.

Приймак 1998
Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького / Приймак В.В. // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2. – С. 93-100.

Приймак 2008
Приймак В.В. Проблемы изучения древностей Днепровского левобережья VIII–XI вв. / Приймак В.В. // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья [под ред. В. В. Енукова]: мат-лы конф., посвященной 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола – Курск: изд. Курск. гос. ун-та, 2008. – С. 118-129.

Раппопорт 1955
Раппопорт П.А. Конструкции древнерусских оборонительных сооружений X–XIII вв. / Раппопорт П.А. // КСИА АН УССР. – Киев, 1955. – Вып. 4. – С. 21-23.

Раппопорт 1956
Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества / П.А. Раппопорт // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. – № 52. – 184 с.

Седов 1987
Седов В.В. Венгры в Восточной Европе / Седов В.В. // Финно-угры и балты в эпоху раннего

средневековья [под. ред. акад. Б.А. Рыбакова]. – Москва: Наука, 1987. – С. 236-239. – (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Ситий 2008
Ситий Ю.М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень / Ситий Ю.М. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. праць. – Коростень: вид. ІА НАНУ, 2008. – Том ІІ. – С. 114 – 121.

Сухобоков 1975
Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О.В. Сухобоков. – Киев: Наукова думка, 1975. – 168 с.

Сухобоков 1976
Сухобоков О.В. Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 году. – К., 1976 / Сухобоков О.В. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26а.

Сухобоков 1976а
Сухобоков О.В. Альбом иллюстраций – ІІ (чертежи) к отчету за 1975 г. – К., 1976а // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26.

Сухобоков 1976б
Сухобоков О.В. Альбом иллюстраций – І (фотографии) к отчету за 1975 г. – К., 1976б. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26.

Сухобоков 1980
Сухобоков О.В. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений роменско-древнерусских городищ Днепровского Левобережья / Сухобоков О.В. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. : ТД XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 160.

Сухобоков 1990
Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам архелогических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – 152 с.

Сухобоков 1991
Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле / О.В. Сухобоков // Археология славянского Юго-Востока : матлы к межвузовской научной конф. [отв. ред. А.Г. Дьяченко]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1991, – С. 66-80.

Сухобоков 1982
Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) / О.В. Сухобоков. – Київ: Наукова думка, 1992. – 216 с.

Сухобоков, Комар, Бєлінська 1999
Сухобоков О.В. Звіт про роботи Лівобережної слов'яно-руської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни) / Сухобоков О.В., Комар О.В., Бєлінська Л.І. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1999/6.

Толочко 1999
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – Киев: Абрис, 1999. – 200 с.

Топальський 2004
Топальський В.Л. В'їзди та ворота на давньоруських дерев'яно-земляних городищах / Топальський В.Л. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. –Київ, 2004. – С. 279-281.

Эрдели 1984
Эрдели И. Венгры на Дону / И. Эрдели // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. – Москва: Наука, 1984. – С. 20-25.

Этнокультурная карта 1985
Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / [В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – Киев: Наук. думка, 1985. – 184 с.

Шерстюк 2008
Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження кургану в ур. Шар-Гора поблизу с. Приліпка Козельщинського району Полтавської області навесні 2007 р. – Полтава, 2008 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 522.

Шрамко 1951
Шрамко Б.А. Отчет о работе Северо-Донецкой скифской экспедиции Харьковского Госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1951/20.

Шрамко 1952
Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского Госуниверситета // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1952/24.

Шрамко 1957
Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1957/16.

Пуголовок Ю.А.

К ВОПРОСУ О ФОРТИФИКАЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ СЕВЕРЯН

Для сооружения укреплений носители роменской культуры максимально использовали природные условия с целью усиления обороноспособности городищ. В процессе строительства укреплений выделяются три этапа работ – поисковые (проектно-изыскательские), земляные и плотнические.

Среди фортификационных элементов, археологически зафиксированных для роменских укреплений, следует выделить эскарпы, псевдоэскарпы, дерево-земляные стены, рвы, бермы, въездные конструкции. Основным строительным материалом для их сооружения было дерево. Дерево-земляные стены северян имели столбовые и срубные конструкции. К столбовым относятся частоколы и каркасно-столбовые конструкции с внутренней засыпкой. Срубные конструкции представлены стенами из городней или же из городней и клетей. Использование камня в роменской фортификации остаётся дискуссионным, как и существование на северянских поселениях специальных водосборных сооружений.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, роменская культура, северяне, фортификационное строительство.

Y.O. Pugolovok

TO THE STUDY OF THE SIVERIANS FORTIFICATION

Constructing their fortifications, the people of the Romenska culture tried to use in full the natural means and conditions in order to protect their settlements. The construction of fortifications was performed in three stages: 1) prospecting (design and survey works), 2) muck-shifting, 3) carpenter's work.

Among the archaeologically fixed fortification elements, peculiar to the Romenska fortifications, should be singled out such elements as escarps, pseudo-escarps, wood-ground walls, moats, berms, etc. Mostly the fortifications were constructed of wood. Wood-ground walls of Severians had pole and framework constructions. To the pole constructions belong paling and the carcass-pole constructions with inside filling. The framework constructions are represented with walls of palisade or the paling-cage. The use of stones in the Romenska fortifications is still point of discussion, as well as existence special water headers in the Severians' settlements.

Key words: Dnieper Left Bank area, Siverians, Romenska culture, fortification.

Пуголовок Юрій Олександрович

старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, дослідник слов'яно-руських старожитностей Дніпровського Лівобережжя

raudbard@ukr.net, тел.: +38 050 988-62-25

36011 Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37

УДК 903/904 (=511.1):[061.3/902]

В.В. Скирда, І.М. Скирда
(Харків)

ФІНО-УГОРСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання фіно-угорської проблематики, що стали приводом до обговорення на археологічних з'їздах в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Археологічний з'їзд, старожитності, фібула, фіно-угри.

На археологічних з'їздах, які почали проводитися в Російській імперії з 1869 р., значна увага приділялася етнічній атрибуції різноманітних археологічних пам'яток та етнографічним дослідженням народів, що мешкали на території колишньої Російської держави. З п'ятнадцяти з'їздів шість відбулося в Україні: два з них – в Києві, і по одному в Одесі, Харкові, Катеринославі та Чернігові. Перший із них відбувся у 1874 р. в Києві (III Археологічний з'їзд). На цьому з'їзді спеціальної уваги фіно-угорській проблематиці дослідники, які брали участь в його роботі, не приділяли (*Труды, 1878, т. 1; 1878, т. 2*). Хоча М.П. Дашкевич у доповіді, присвяченій значенню Болохівській землі в російській історії, згадував про те, що у 1233 р. князь Данило Галицький, разом із Володимиром Рюриковичем, виступили в похід проти угрів, які відступали від Перемишля до Галича (*Дашкевич 1878, с. 77*). Однак, на нашу думку, такі згадки важко вважати спеціальними дослідженнями з фіно-угорської проблематики.

Наступний археологічний з'їзд на території України відбувся у 1886 р. в Одесі (VI Археологічний з'їзд). На цьому з'їзді А.Ф. Ліхачов виступив із доповіддю про наявність скіфських елементів у чудських старожитностях (*Лихачев 1886, с. 135-188*). Вважаючи чудь східнофінським населенням і спираючись на дані археологічних розкопок у межах Казанської губернії (в першу чергу Ананьївського могильника та пам'яток поблизу Білярська), дослідник доводив, що фіно-угорське населення Волго-Камського регіону, починаючи з кіммерійських часів, підтримувало зв'язки із населенням Північного Причорномор'я. А.Ф. Ліхачов підкреслював, що вироби мистецтва чуді мали витоки в Азії. Вчений також відзначав, що значна кількість дослідників відносила до фінського етносу відомих за писемними джерелами аорсів та сіраків (*Лихачев 1886, с. 185, 188*). Розглядаючи населення, що залишило по собі Ананьївський могильник, дослідник особливу увагу звернув на свідоцтва професора Е.І. Ейхвальда, який вважав, що цю пам'ятку залишило населення, споріднене з гунами, котре «...под именем угорской или югорской чуди занимало

долины северного Урала, оттуда пошли на юг и под именем угров поселились на Дунае» (*Лихачев 1886, с. 167*).

На цьому ж з'їзді М.Ю. Бранденбург, спираючись у першу чергу на матеріали, здобуті ним під час розкопок середньовічних курганів в південному Приладожжі, зробив спробу визначити етнічну належність фібул, що були знайдені під час археологічних розкопок у похованнях на території Європейської Росії (*Бранденбург 1886, с. 208-215*). Головну увагу дослідником було приділено шкаралуподібним, щитоподібним та брошкоподібним фібулам. Вчений відзначав, що всі види цих фібул, хоча й мали аналогії серед норманських матеріалів, були виготовлені місцевим фінським населенням й особливо часто зустрічалися в курганних похованнях мерян – фіно-угорського населення. На думку М.Ю. Бранденбурга, меряни могли бути русами, про яких згадував Ібн-Фадлан, вказуючи на наявність в них шкарлуподібних фібул. Існування подібних прикрас було засвідчено й етнографічними даними у мордви (*Там само, с. 212-213*). До того ж, дослідник виділив особливий тип фібул, який зустрічався лише у похованнях мерян. Ці фібули мали форму рівностороннього трикутника із закругленими кутами і ввігнутими сторонами. Їх лицьова поверхня була вкрита орнаментом і позолотою. До винятково мерянських матеріалів М.Ю. Бранденбург відніс знайдені ним кільцеподібні та підковоподібні пряжки. Подібні до них пряжки продовжували використовувати фінські народи Півночі Росії для застібування вороту сорочки й у XIX ст. (*Бранденбург 1886, с. 214-215*).

Д.М. Анучін виступив на VI Археологічному з'їзді з доповіддю про деякі форми стародавніх руських мечів (*Анучин 1886, с. 235-252*), в якій також приділялася увага фіно-угорській тематиці. По-перше, дослідник відзначав, що скіфські мечі мали схожість з бронзовими та мідними чудськими кинджалами (*Там само, с. 241*). Стосовно середньовічної епохи, Д.М. Анучін відзначав, що більшість мечів, які були знайдені на території Європейської Росії, за своєю типологією, були фактично тотожними скандинавським. Але він не виключав можливості наявності у слов'янського і фіно-угорського населення регіону мечів власної форми. До числа таких місцевих виробів вчений відніс фрагменти клинків, знайдених у Муромі та кілька уламків мечів з Ярославських та Володимирських курганів. Особливу увагу Д.М. Анучін приділив мечу, знайденому в курганному похованні у Рибинському повіті Ярославської губернії (*Анучин 1886, с. 250, табл. 1, рис. 2*).

Фіно-угорська проблематика на з'їзді в Одесі розглядалася й в етнографічних працях. Зокрема, П.І. Вісковатов навів дані про незначну кількість естів – фінського населення, яке в XIX ст. мешкало на території Псковської губернії, описуючи їх обряди та звичаї (*Вистоватов 1889, с. 83-86*). Дослідником було зазначено, що в цього населення він зустрічав прикраси у вигляді фібул і пряжок, аналогічні мирянським, про які вказував у своїй доповіді М.Ю. Бранденбург (*Там само, с. 85*).

З доповідей, що були проголошені на XI Археологічному з'їзді, який проходив у Києві в 1899 р., до фіно-угорської проблематики слід віднести виступ О.Л. Погодіна про співвідношення індоєвропейських племен до фінів. Дослідник, спираючись на дані археологічних розкопок, відзначав, що давній народ, який мешкав на території Південної Росії та Угорщини, за своїми антропологічними ознаками, відносився до доліхоцефального чистого типу, який змінювався у залежності від того, як він віддалявся від Карпат на південь, схід або захід. Це дало підставу О.Л. Погодіну стверджувати етнічну та антропологічну близькість індогерманських та фіно-угорських народів (*Протоколы, 1889, с. 102*).

На цьому археологічному з'їзді дослідники ще кілька разів поверталися до фіно-угорської проблематики в процесі обговорення доповідей. Зокрема, К.М. Мельник, беручи участь у обговоренні виступу О.І. Черепніна, ставила питання про належність семилопатевих сережок, знайдених під час розкопок Рязанських курганів, фіно-угорському населенню. Однак, О.І. Черепнін та В.І. Сізов висловились за те, що такий тип сережок був беззаперечно слов'янським

(*Протоколы 1889, с. 127*). Обговорюючи доповідь О.П. Покровського про черепи кочівників, угорський дослідник Белла Пошта висловив припущення, що один із них міг бути угорським. Однак більшість дослідників виступили за сумнівність такого припущення, через наявність у черепа монголоїдних рис (*Там само, с. 151-152*). До фіно-угорської проблематики на XI Археологічному з'їзді зверталися не лише археологи. Д.І. Багалій зробив короткий огляд доповіді М.Є. Сєверного, в якій стверджувалося, що більшість географічних назв на території Тульської і Калузької губерній мали не слов'янське, а фінське походження (*Там само, с. 146*).

XII Археологічний з'їзд, який 1902 р. проходив у місті Харкові, також не відрізнявся широким спектром питань, пов'язаних із фіно-угорською проблематикою. Тим не менше, досить широкого резонансу отримала доповідь В.О. Городцова, присвячена розгляду матеріалів, пов'язаних із похованнями, супровідними залишками скелетів коней. Згадки про цю доповідь з'явилися не лише у фахових виданнях, а й у засобах масової інформації (*XII АС 1902; ОПИ ГИМ, л. 212, 253*). На думку вченого, обряд поховання з конем на територію Європейської частини Росії був привнесений з Азії представниками урало-алтайської мовної гілки і, в першу чергу, сприйнятий фіномовним населенням (*Известия XII АС, 1902, с. 30; Протоколы 1902, с. 286*). Однак, більша частина учасників з'їзду не підтримала гіпотезу дослідника (*Известия 1902, с. 30-32*).

На XIII Археологічному з'їзді, який проходив у 1905 р. в Катеринославі, фіно-угорська проблематика також спеціально не підіймалася, але, з приводу доповіді В.З. Завітневича, присвяченої класифікації курганів за типами, деякі дослідники висловися за певні риси курганних поховань, що були характерні для фінського населення (*Протоколы 1907, с. 151-153*).

На останньому всеросійському археологічному з'їзді, який проходив в Україні у 1908 р. в Чернігові, фіно-угорська проблематика також не розглядалася (*Труды 1910-1911*).

Таким чином, розглянуті нами матеріали дають змогу дійти наступного висновку: не зважаючи на те, що фіно-угорська проблематика не була провідною на археологічних з'їздах, що відбувалися в Україні, дослідники неодноразово зверталися до неї у зв'язку з її важливістю. Цей факт слід пояснити тим, що коло питань археологічних з'їздів, у першу чергу, було пов'язане з вивченням старожитностей місцевостей, де проходили ці наукові форуми, а в Україні пам'ятки, пов'язані з фіно-угорським населенням, на той час були майже невідомі.

Труды 1878
Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев: изд. МАО, 1878. – Т. 1.

Труды 1878
Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 2.

Шашкевич 1878
Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н.П. Дашкевич // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 2.

Лихачев 1886
Лихачев А.Ф. Скифские элементы в чудских древностях Казанской губернии / А.Ф. Лихачев // Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1.

Бранденбург 1886
Бранденбург Н.Е. К вопросу о типах фибул, встречаемых в древних могилах Европейской России / Н.Е. Бранденбург // Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1.

Анучин 1886
Анучин Д.Н. О некоторых формах древнейших русских мечей / Д.Н. Анучин // Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1.

Висковатов 1902
Висковатов П.И. Некоторые сведения об эстах, живущих в пределах Псковской губернии / П.И. Висковатов // Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1889. – Т. 4.

Протоколы 1902
Протоколы заседаний XI Археологического съезда // Труды XI АС в Киеве 1899. – Москва., 1902. – Т. 2.

XII АС 1902
XII Археологический съезд // Южный край. – г. Днепропетровск. – 1902. – 17 августа.

ОПИ ГИМ
ОПИ ГИМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 632.

Известия XII АС 1902
Известия XII Археологического съезда в Харькове, 15-27 августа 1902 г. – Харьков, 1902.

Протоколы 1905
Протоколы заседаний XII съезда // Труды XII АС в Харькове. 1902. – Харьков, 1905. – Т. 3.

Протоколы 1907
Протоколы заседаний XIII съезда // Труды XIII АС в Катеринославе. – Москва, 1907. – Т. 2

Труды XIV АС 1910-1911
Труды XIV АС в Чернигове 1908 г. – Москва, 1910-1911. – Т. 1-3.

Скирда В.В., Скирда И.Н.

ФИННО-УГОРСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СЪЕЗДАХ В УКРАИНЕ

Из пятнадцати Археологических съездов, которые были проведены в Российской империи, шесть принимали города Украины: два из них были проведены в Киеве и по одному: в Одессе, Харькове, Екатеринославе и Чернигове. В результате исследования материалов съездов было установлено, что финно-угорская проблематика поднималась не на всех украинских съездах, так как это соответствовало реальной ситуации знаний того времени о финно-уграх на территории Украины.

Ключевые слова: Археологический съезд, древности, фибула, финно-угры.

V.V. Skirda, I.N. Skirda

THE FINNO-UGRIC PROBLEMATIC AT THE ARCHAEOLOGICAL CONGRESSES IN THE UKRAINE

Out of the fifteen Archaeological Congresses held in the Russian Empire the six took place in the Ukraine: two in Kiev, and once in Odessa, Kharkov, Ekaterinoslav and Chernigov. The study of these congresses resulted conclusion that the Finno-Ugric problematic was not a necessary part of the Ukrainian congresses.

Keywords: Archaeological Congress, antiquities, fibula, Finno-Ugric.

Скирда Ірина Миколаївна

викладач Харківського училища культури, пошукач кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

e-mail: skirina1974@mail.ru

61077 Україна, м. Харків-77, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический съезд
АС ГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград – Санкт-Петербург
ВГУЗУ – Высшее государственное учебное заведение Украины
ВГУ – Воронежский государственный университет, Воронеж
ВЦ – Видавничий центр
ГИМ – Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва
ГЗК – Гірничо-збагачувальний комбінат
ГЭ – Государственный Эрмитаж, Ленинград – Санкт-Петербург
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ЗОКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії Наук України, Київ
ИАК – Известия Императорской археологической комиссии, Петроград
ИА НАНУ – Институт археологии Национальной Академии Наук Украины, Киев
ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры, Ленинград
ИГУ – Иркутский государственный университет, Иркутск
ИИЯЛИ КНЦ – Институт истории, языка, литературы и искусства Казанского научного центра, Казань
ИКМ – Историко-краеведческий музей
КГОМА – Курский государственный областной музей археологии, Курск
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва – Ленинград – Санкт-Петербург
МАО – Московское археологическое общество, Москва
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н. Каразина, Харьков
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва – Ленинград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України, Київ

НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НУ	– Національний університет
ОИКМ	– Областной историко-краеведческий музей
ОПИ ГИМ	– Отдел письменных источников Государственного исторического музея Российской Федерации, Москва
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПВЛ	– «Повесть временных лет», Москва
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей, Москва
РА	– Российская археология, Москва
РСМ	– Раннеславянский мир: Археология славян и их соседей, Москва
САИ	– Свод археологический источников, Москва
СА	– Советская археология, Москва
ТД	– Тези доповідей, тезисы докладов
ТДК	– Тези доповідей конференції, тезисы докладов конференции
ХНУ	– Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
УТОПІК	– Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЧІМ	– Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігів
ЮК	– Южный край, Харьков

А 874 **Археологія і давня історія України**. Вип. 7. Мадяри в Середньому Подніпров'ї: Зб. н. пр. – Київ: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2011. – 200 с. + 18 кол. вкл.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-8999-39-0 (Вип. 7)

У збірнику наукових праць представлені дослідження археологів України і Російської Федерації, присвячені висвітленню актуальних проблем археології та історії давньоугорських племен часу їх проживання на Південному Уралі, у Поволжі та Україні. Особлива увага приділена групі поховальних пам'яток Суботицького типу, відкритих у Середньому Подніпров'ї, які датуються другою – останньою чвертями IX та рубежем IX–X ст. – часом набуття мадярами «нової батьківщини».

УДК 902/904 (470+477):(=571.141)"08/09"
ББК 63.4(4 УКР+4 РОС)+63.3(0)4

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 7

2011

КИЇВ

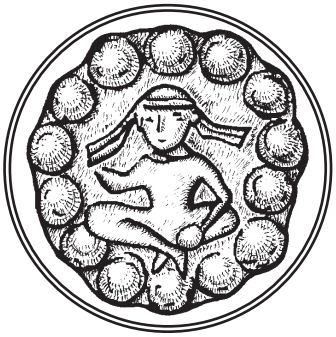

МАДЯРИ в Середньому Подніпров'ї

Відповідальність за точність інформації і правильність посилань несуть автори.
При передруку чи іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.

Дизайн серії: *Горбаненко С.А.*
Рисунки: *авторські* та *Менчинської Т.В.*
Комп'ютерний набір: *авторський* та *Ананченко А.В.*
Комп'ютерна верстка: *Хорєв С.В.*

Підписано до друку 15.11.2011. Формат 60х84/8. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 21,77. Ум. друк. арк. 23,25 + вкл. 2,09. Тираж 305 прим.
Вид. № 167. Зам. № 3/2011.
Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск», тел. (053-2) 66-16-85
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.